

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सी.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो. 9623979067

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज (GNM, ANM) महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

जगतप्रसारी डॉक्टरीय सेवाभावी संस्था संघलित...

कोर्सि क्लास GNM	कालावधी 3 वर्षे	पाठ्या 12वी पास (कच्चा, वाणिज्य व विज्ञान)
कोर्सि क्लास ANM	कालावधी 2 वर्षे	पाठ्या 12वी पास (कच्चा, वाणिज्य व विज्ञान)

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe E-HIM 9623979067

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganapati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email :shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXIX Year - 10, Feb. 2025

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2025 - Impact Factor : 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXIX Year - 10, Feb. 2025

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled _____
_____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the issue CXIX, Vol. I, Year - 10 in the month Feb. -2025.

Thank You!

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.542

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

Pallavi
- Cheif Editor -
Miss. Pallavi Laxman Shete

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - CXIX

Year – 10

Feb. 2025

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	“A Study on effect of New Education Policy 2020 on Higher Education”	Dr. Raju. G.	01
02.	Research Outputs in Cyber Media: A Scientometric Study	Diksha Sonaji Telgote	07
03.	Voices of Tradition: Punjabi Society and Culture in Var Haqiqat Rai	Dr. Renu Bala	16
04.	Mgnrega: A Pillar of Crisis Management & Rural Resilience	Dr. Prakash Chandra Dilare	23
05.	Role of Supreme Court Towards the Protection of Fundamental Rights of Citizens	Dr. Chaitanya A. Ghuge	31
06.	Tribal Panchayat System in Telangana	Banoth Jagannaik Prof. Chiluka Ventaiah	35
07.	The Heritage of Sufi Music in Punjab: A History	Anu Bala	39
08.	New Tax System in India (Gst) - An Overview	K. Yadagiri	45
09.	Gosavi as A Nomadic Tribe	Dr. Prof. S. V. Gunjal Mr. Gosavi Jijabai Sahebrao	49
10.	Sleep Paralysis: A Scientometric Study	Ashwini Sanjay Khodke	54
11.	Financial Performance of UCB's In India	Dr Shivaji K Taur Dr Mrs Jyotsna S Shinde	61
12.	Folk Arts and Crafts from Maharashtra and Gujarat and the Study of Factors Responsible for Their Marginalization.	Dr. Shobha Vijay Karekar	69
13.	A critical study of Oscar Wilde's <i>The Model Millionaire</i> in Vladimir Propp's <i>Morphology of the Folktale</i>	Dr. Somuse Anant Janardhan	72
14.	The Information Revolution and Education: Transforming Learning in the Digital Age	Sagar dnyaneshwar darekar Minal Madhukar sable	76
15.	Jal Jeevan Mission: A Research Review on India's Rural Water Supply Initiative	Dr. Pramod Pandurangrao Lonarkar	82
16.	भारतीय राजनीति में सरदार पटेल का योगदान	प्रमोद पब्बर यादव	85
17.	उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय का अध्ययन	श्रीमती मीनाक्षी वर्मा	90
18.	हिंदी पत्रकारिता और राष्ट्रीय जागरण	डॉ. आर. श्रीदेवी	93
19.	थर्ड जेंडर का जीवन संघर्ष 'जिंदगी 50-50'	डॉ. सरिता बाबासाहेब बिडकर	97
20.	विद्या के प्रकार	डॉ. मीरा दुबे	100
21.	सुशीला टाकभौरे के उपन्यासों में २१ वीं सदी के परिप्रेक्ष्य में दलित नारी का बदलता स्वरूप	डॉ. जालिंदर इंगळे श्रीमती मिनाक्षी बबनराव काळे	106

22.	माहिती तंत्रज्ञान क्रांती व ग्रामीण विकासाच्या नवीन संकल्पना	प्रा. संजय अंकुशराव जगताप	115
23.	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जातीची स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक स्थिती: एक अभ्यास	सिद्धार्थ दिगांबर राव शेळके प्रा. डॉ. शेकोबा. पी. ढोले	119
24.	महात्मा जोतीराव फुले, कृष्णराव भालेकर व सत्यशोधक समाज चळवळ	सहा. प्रा. संदीप पंढरीनाथ हिरगळ	125
25.	महिला व बालकांच्या विकासात एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेची भूमिका	नंदाबाई संतुका चारलवाड	130
26.	"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेतील मानवी मुल्यांचा चिकित्सक अभ्यास"	चित्ररेखा कबीरदास लोहकरे (कांबळे)	135
27.	आदिवासी संस्कृती जतन व संवर्धन मेळावा भिवाळी-गणेशपुरी	प्रा. भावेश शनवार करपट	140
28.	नाटोची पंचहत्तरी आणि आव्हाने	प्रा. अशोक नथुराम डिंबर	150
29.	भारताचा सार्क संघटनेतील सहभाग आणि भूमिका	डॉ. वैशाली शांताराम बागुल	155
30.	भारतीय लोकशाहीतील वृत्तपत्रांची भूमिका	डॉ. स्मिता भामरे	160
31.	महिला आर्थिक विकास महामंडळ : (माविम) आणि महिला बचत गटाद्वारे गोंदिया जिल्ह्यातील महिलांना मिळालेले उद्योग आणि रोजगाराचे अध्ययन (कालावधी 2021 ते 2025)	डॉ. प्रियदर्शना जे. नदेश्वर	165
32.	भारत नेपाळ संबंध	डॉ. सुनील पिंपळे प्रा. ए. बी. राऊत	170
33.	हवामान बदलाचा मराठवाड्यातील शेतीवर होणारा परिणाम एक अभ्यास	प्रा. डॉ. बोनर आर. वाय.	174
34.	श्वासगतीने - मन करा रे प्रसन्न	डॉ. सचिन कृष्णराव बनारसे डॉ. उज्वला साकरकर	181
35.	मानसिक स्वास्थ्य एक चिंतन	सौ. प्रिया नितीन उपासनी	183
36.	शालेय जीवनात मूल्य शिक्षण आणि शिस्तीचे महत्त्व	श्री. महेश रामकिशन बोधणे	186
37.	महाराष्ट्रातील अनियमित पर्जन्यमानाचा कृषी क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास	सुनित कैलास टरके	189

“A Study on effect of New Education Policy 2020 on Higher Education”

Dr. Raju. G.

M.A, M. Ed, M.Phil., Ph.D.

Associate Professor and Head, Department of Education, Kittel Arts College, Dharwad-580001 (S) Karnataka and President of Karnatak University Degree College Education Teacher Association @ Dharwad.

Abstract

Education has a key and decisive role in this scenario of contingencies. The National Education Policy 2020 has therefore been transformed into the framework of this reform, which could help to build a new education system in the country, in addition to strengthening those economic and social indicators. That still needs to be improved. NEP 2020 provides for quality higher education through multidisciplinary universities and autonomous colleges. This article mainly focuses on NEP 2020 and its effect on Higher Education. This paper also outlines the salient features and challenges of NEP and analyses how they affect the existing education system.

Keywords: New Education Policy, Higher Education, Challenges, Covid-19, Effect

Introduction

The National Policy on Education (NPE) is a policy formulated by the Government of India to promote education amongst India's people. The policy covers elementary education to colleges in both rural and urban India. The first NPE was promulgated by the Government of India by Prime Minister Indira Gandhi in 1968, the second by Prime Minister Rajiv Gandhi in 1986, and the third by Prime Minister Narendra Modi in 2020.

The National Education Policy 2020 (NEP 2020), which was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of India's new education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021. The language policy in NEP is a broad guideline and advisory in nature; and it is up to the states, institutions, and schools to decide on the implementation. The NEP 2020 enacts numerous changes in India's education policy. It aims to increase state expenditure on education from around 4% to 6% of the GDP as soon as possible.

In January 2015, a committee under former Cabinet Secretary T. S. R. Subramanian started the consultation process for the New Education Policy. Based on the committee report, in June 2017, the draft NEP was submitted in 2019 by a panel led by former Indian Space Research Organisation (ISRO) chief Krishnaswamy Kasturirangan. The Draft New Education Policy (DNEP) 2019, was later released by Ministry of Human Resource Development, followed by a number of public consultations. The Draft NEP had 484 pages. The Ministry undertook a rigorous consultation process in formulating the draft policy: "Over two lakh suggestions from 2.5 lakh gram panchayats, 6,600 blocks, 6,000 Urban Local Bodies (ULBs), 676 districts were received." The vision of the National Education Policy is:

“National Education Policy 2020 envisions an India-centric education system that contributes directly to transforming our nation sustainably into an equitable and vibrant knowledge society by providing high-quality education to all.”

Quality higher education must aim to develop individuals who are excellent, thoughtful, wellrounded, and creative. It must enable a person to study one or more specialized areas of interest at an in-depth level and develop character, ethical and constitutional values, intellectual curiosity, scientific temper, creativity, service spirit, and the skills of the 21st century across a range of fields, including sciences, social sciences, the arts, humanities, languages, personal, technological the vocational subjects. The new education policy brings some fundamental changes to the current system, and the key highlights are multidisciplinary universities and colleges, with at least one in or

near every district, revamping student curricula, pedagogy, evaluation, and support for enhanced student experience, establishing a National Research Foundation to support excellent peer-reviewed work and effectively seed study at universities and colleges.

The main problems faced by the Indian higher education system includes enforced separation of qualifications, early specialization and student streaming into restricted research areas, less focus on research at most universities and schools, and lack of competitive peer-reviewed academic research funding and large affiliated universities leading to low levels of undergraduate education.

Institutional restructuring and consolidation aim to end the fragmentation of higher education by transforming higher education institutions into large multidisciplinary, creating wellrounded and innovative individuals, and transforming other countries educationally and economically, increasing the gross enrolment ratio in higher education, including vocational training, from 26.3% (2018) to 50% by 2035.

Holistic and multidisciplinary education should strive in an integrated way to improve all human capacities-mental, cultural, social, physical, emotional, and moral. In the long term, such a comprehensive education shall be the method for all undergraduate programs, including those in medical, technical, and vocational disciplines. Optimal learning environments and support for students offer a holistic approach including adequate curriculum, interactive pedagogy, consistent formative assessment, and adequate support for students.

II. Objectives of the study The primary objective of this research is to study the effect of New Education Policy 2020 on higher education. The study also outlines the salient features and challenges of NEP and analyses how they affect the existing education system.

III. Research methodology This research is a descriptive study. The necessary secondary data was collected from various websites including those of Government of India, magazines, journals, other publications, etc. This data was then analysed and reviewed to arrive at the inferences and conclusions.

IV. Salient Features of NEP Related To Higher Education

The new NEP has been introduced with an aim to formalize changes in the system from school level to college/university level. Keeping in mind the developing scenario, education content henceforth, will focus on key-concepts, ideas, applications and problem-solving angles. The National Education Policy is expected to bring positive and long-lasting impact on the higher education system of the country. The fact that foreign universities will be allowed to open campuses in India is a commendable initiative by the government. This will help the students experience the global quality of education in their very own country. The policy of introducing multi-disciplinary institutes will lead to a renewed focus on every field such as arts, humanities and this form of education will help students to learn and grow holistically. Thus, students will be equipped with stronger knowledge base.

The introduction of single common entrance test is another positive step which will reduce the stress of multiple competitive exams and ease off the pressure of preparing for so many of them. It will also ensure a level playing ground for all student applicants going forward. Establishing Academic Bank of Credit (ABC) is definitely a robust idea to store the academic credits that students earn by taking courses from various recognized higher education institutions. A student can earn scores by completing a course and these will be credited to the ABC account. One can then transfer these credits if he/she decides to switch colleges. If a student ever drops out for some reasons, these credits will remain intact which means he/she can come back years later and pick up from where the student had left.

The new higher education regulatory structure will ensure that distinct administrative, accreditation, financing, and academic standard-setting roles are performed by separate, autonomous, and empowered bodies. These four structures will be established as four independent verticals within a single umbrella institution, India's Higher Education Commission (HECI). There are a lot of

reforms and new developments which have been introduced by NEP in the higher education sector.

Some of the salient features are:

1. Single regulatory body for higher education: The NEP aims to establish Higher Education Commission of India which will be the single regulatory body except for legal and medical education.

2. Multiple entry and exit programme: There will be multiple entry and exit options for those who wish to leave the course in the middle. Their credits will be transferred through Academic Bank of Credits.

3. Technology - based option for adult learning through apps, TV channels: Quality technology-based options for adult learning such as apps, online courses/modules, satellite-based TV channels, online books, and ICT- equipped libraries and Adult Education Centres, etc. will be developed.

4. E-courses to be available in regional languages: Technology will be part of education planning, teaching, learning, assessment, teacher, school, and student training. The e-content to be available in regional languages, starting with 8 major languages – Kannada, Odia, Bengali among others to join the e-courses available in Hindi and English.

5. Foreign universities to set-up campuses in India: World's top 100 foreign universities will be facilitated to operate in India through a new law. According to the HRD Ministry document, "such (foreign) universities will be given special dispensation regarding regulatory, governance, and content norms on par with other autonomous institutions of India."

6. Common entrance exam for all colleges: The common Entrance exam for all higher education institutes to be held by National Testing Agency (NTA). The exam will be optional.

7. A Higher Education Council of India (HECI) will be set up to regulate higher education. The council's goal will be to increase gross enrollment ratio. The HECI will have 4 verticals:

- a) **National Higher Education Regulatory Council (NHERC)**, to regulate higher education, including teacher education, while excluding medical and legal education.
- b) **National Accreditation Council (NAC)**, a "meta-accrediting body".
- c) **Higher Education Grants Council (HEGC)**, for funding and financing of universities and colleges. This will replace the existing National Council for Teacher Education, All India Council for Technical Education and the University Grants Commission.
- d) **General Education Council (GEC)**, to frame "graduate attributes", namely the learning outcomes expected. It will also be responsible in framing a National Higher Education Qualification Framework (NHEQF). The National Council for Teacher Education will come under the GEC, as a professional standard setting body (PSSB).

V. Detailed Analysis of Impact of NEP on Higher Education

1. Regulatory System of Higher Education:

A significant change in NEP 2020 is the proposal to set up the Higher Education Commission of India (HECI), as an umbrella body for higher education, excluding medical and legal education. This will usually bring out a question that what will happen to the present UGC and AICTE? HECI is aiming at reforming the higher education sector; the Bill will separate the Academic and Funding aspects of the sector. According to the new Bill, HECI will not have any financial powers. The funding processes which were handled by the University Grants Commission (UGC) will be taken care by the Ministry of Education, previously known as the Ministry of Human Resource Development (MHRD). This change however is expected to clear the regulatory mess in India's Higher Education system. HECI is expected to have four independent verticals - National Higher Education Regulatory Council (NHERC) for regulation, General Education Council (GEC) for standard-setting, Higher Education Grants Council (HEGC) for funding, and National Accreditation Council (NAC) for accreditation. To have uniformity in education standards, a single umbrella body was always a requirement and this has been a vision of numerous educationists. This is considered as the right step in streamlining education policy. However, to ensure quality of higher education, institutes must be measured based on relevant parameters like research, industry linkages,

placements and academic excellence, etc. If the HECI can manage this, the benefits to its biggest stakeholder, the youth of India, might be significant.

2. Graded Accreditation and Graded Autonomy:

The concept of “empowerment and autonomy to innovate” is one of the key features in NEP 2020 which supports a “phasing out” strategy from Affiliated Colleges to Autonomous Institutions. The increased flexibility offered to autonomous institutions also gives hope in curriculum enrichment. It also says that with appropriate accreditation's, Autonomous degreegranting Colleges could evolve into Research-intensive or Teaching-intensive Universities, if they so aspire. The announcement of setting up Multidisciplinary Education and Research Universities (MERUs) in the country gives more hope. These institutions will be at par with the existing IITs and IIMs and will aim to showcase multidisciplinary education for the Indian students. Another important change the NEP 2020 suggests that the National Testing Agency will serve as a premier, expert, autonomous testing organization to conduct entrance examinations for undergraduate and graduate admissions and fellowships in Higher Education Institutions. The high quality, range, and flexibility of the NTA testing services will enable most universities to use these common entrance exams - rather than having hundreds of universities each devising their own entrance exams - thereby drastically reducing the burden on students, universities and colleges, and the entire education system. It will be left up to individual universities and colleges to use NTA assessments for their admissions. It also surely helps the students to easily transfer their degrees and credits to universities abroad.

3. Internationalization at home:

NEP 2020 also allows foreign universities and colleges to come to India and this brings out a challenge for the native institutions to improve the quality of education provided by them. The Indian higher education sector is buzzing all around as the opportunity of paving the way for foreign universities to set up campuses in the country. India has one of the largest networks of higher education systems in the world, with more than 900 universities and 40,000 colleges. But GER (Gross Enrolment Ratio) of India in higher education is 26.3%, which is significantly low when compared to other BRICS countries like Brazil (50%) or China (51%), and very much lower when compared with European and North American nations which would be more than 80%. India must achieve a significant growth in the area of global higher education for obtaining a sustainable economic growth, which should not be driven by natural resources, but by knowledge resources. As per the reports, India will need another more than 1,500 new higher education institutions by 2030 to accommodate a huge inflow of students, that's why the Indian government wants to promote FDIs (Foreign Direct Investment) and open up the ECB (External Commercial Borrowing) route to strengthen the capital investment for the education sector.

The ministry is also trying to boost India's image as an education center because already more than 7 Lakhs of Indian students are studying abroad. So, the intention of this policy is that, allowing foreign universities will enable world-class education available locally at a significantly lower cost without travelling and will considerably reduce the human capital migrating to other countries for study and job prospects. According to the different global surveys, cross-border education is beneficial for the economy and brings a wider level of global awareness, culturally perceptive, and competitiveness. Foreign collaborations enable local institutes to design their curriculum in alignment with international pedagogy and offer a diverse portfolio of subjects and specialization to students.

4. More Holistic and Multidisciplinary Education:

The NEP 2020 claims that, a holistic and multidisciplinary education would aim to develop all capacities of human beings -intellectual, aesthetic, social, physical, emotional, and moral in an integrated manner. Such an education will help develop well-rounded individuals that possess critical 21st century capacities in fields across the arts, humanities, languages, sciences, social sciences, and professional, technical, and vocational fields; an ethic of social engagement; soft skills, such as communication, discussion and debate; and rigorous specialization in a chosen field or fields. The

NEP 2020 envisions one large multidisciplinary Higher Education Institution (HEI) in or near every district, by 2030.

Towards the attainment of such a holistic and multidisciplinary education, the flexible and innovative curricula of all HEIs shall include credit-based courses and projects in the areas of community engagement and service, environmental education, and value-based education. Environment education will include areas such as climate change, pollution, waste management, sanitation, conservation of biological diversity, management of biological resources and biodiversity, forest and wildlife conservation, and sustainable development and living. Value-based education will include the development of humanistic, ethical, Constitutional, and universal human values of truth (satya), righteous conduct (dharma), peace (shanti), love (prem), nonviolence (ahimsa), scientific temper, citizenship values, and also lifeskills; lessons in seva/service and participation in community service programmes will be considered an integral part of a holistic education. As the world is becoming increasingly interconnected, Global Citizenship Education (GCED), a response to contemporary global challenges, will be provided to empower learners to become aware of and understand global issues and to become active promoters of more peaceful, tolerant, inclusive, secure, and sustainable societies. Finally, as part of a holistic education, students at all HEIs will be provided with opportunities for internships with local industry, businesses, artists, crafts persons, etc., as well as research internships with faculty and researchers at their own or other HEIs/research institutions, so that students may actively engage with the practical side of their learning and, as a by-product, further improve their employability.

5. The structure and lengths of degree programmes:

In the context of the National Education Policy 2020 scheme, any undergraduate degree in any institution will be of duration of three or four years. One can leave the degree within this period. Any educational institution will have to give to the student a diploma degree after the student completes two years of study, a degree after the student completes three years of study and a certificate to those students who complete one year of study in any professional or vocational course of their choice. The Government of India will also help in establishing an Academic Bank of Credit for storing the academic scores digitally. This will enable the institutions to count the credit at the end and put it in the degree of the student. This will be helpful for those individuals who might have to leave the course mid-way. They can start the course later on from where they left off and not start from the beginning once again. Even though NEP 2020 says that Higher education institutions will be given the freedom to start PG courses there may be some difficulty in designing One Year PG Degree for students who have completed 4 Year UG Degree and a Two Year PG Degree for students who have completed 3 Year UG Degree.

VI. Challenges related to Education Policy

- **Cooperation** - Education of states is a concurrent subject. This is why most states have their school boards. Therefore, the State Governments have to come forward for the actual implementation of this decision. Also, the idea of bringing a National Higher Education Regulatory Campus as the top controlling organization can be opposed by the states.
- **Expensive Education** - The new education policy paves the way for admission to foreign universities. Various academics believe that admission to foreign universities is likely to be expensive for Indian educational system. As a result, it can be challenging for lower class students to pursue higher education.
- **Sanskritisation of education** - South Indian states charge that the government is trying to Sanskritise education with the trilingual formula. Many problems can arise in front of states even if the medium of education for children is in mother tongue or regional language. For example, people from different states live in a union territory like Delhi. In such a school there will be children who know different mother tongues. In which medium all these children will be educated, Whether or not English medium schools are in agreement with the vernacular concept.

In primary school, in which medium the children will be able to get an education if the state changes.

- **Feeding-related inadequate investigation** - Fees still exist in some states Regulation exists but these regulatory processes are unable to curb profiteering as unlimited donations.
- **Financing** - Ensuring funding will depend on how strong the will power to spend the proposed 6 percent of GDP as public expenditure on education.
- **Lack of human resources** - Currently skilled teachers in elementary education lacks. In such a situation, the implementation of the system made for elementary education under the National Education Policy 2020.

VII. Conclusion

The new National Education Policy, 2020, which has been approved by the central government to change the Indian education system to meet the needs of 21st century India, if it is implemented successfully, this new system will make India one of the world's leading countries. Equivalent Under the new education policy, 2020, children from 3 years to 18 years have been placed under the Right to Education Act, 2009. Overall, the NEP 2020 addresses the need to develop professionals in a variety of fields ranging from Agriculture to Artificial Intelligence. India needs to be ready for the future. And the NEP 2020 paves the way ahead for many young aspiring students to be equipped with the right skillset. The NEP 2020 is a defining moment for higher education. Effective and time-bound implementation is what will make it truly path-breaking.

References

1. Aithal, P. S.; Aithal, Shubhrajyotsna (2019). "Analysis of Higher Education in Indian National Education Policy Proposal 2019 and Its Implementation Challenges". International Journal of Applied Engineering and Management Letters. 3 (2): 1–35. SSRN 3417517
2. Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". Hindustan Times.
3. Jebaraj, Priscilla (2 August 2020). "The Hindu Explains | What has the National Education Policy 2020 proposed?". The Hindu. ISSN 0971-751X
4. Chopra, Ritika (2 August 2020). "Explained: Reading the new National Education Policy 2020". The Indian Express.
5. Rohatgi, Anubha, ed. (7 August 2020). "Highlights | NEP will play role in reducing gap between research and education in India: PM Modi". Hindustan Times.
6. Raju G "A Conceptual study on National Education Policy 2020 with respect to Research Domain" Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN-2349-638x Volume- 09 Issue-113 Page No 71-76 Year 2023
7. Krishna, Atul (29 July 2020). "NEP 2020 Highlights: School And Higher Education". NDTV.
8. Naidu, M. Venkaiah (8 August 2020). "The New Education Policy 2020 is set to be a landmark in India's history of education". Times of India Blog.
 1. https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/NEP_Final_English_0.pdf
 2. <https://www.orfonline.org/expert-speak/national-education-policy-2020-policy-times/>
 3. <https://www.highereducationdigest.com/the-impact-of-national-education-policy-2020-on-professional-education/>
 4. <http://bweducation.businessworld.in/article/NEP-2020-Impact-On-Higher-Education-/07-08-2020-305999/>
 5. <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/theaitics/implications-of-the-national-educationpolicy-2020-on->

Research Outputs in Cyber Media: A Scientometric Study

Diksha Sonaji Telgote

Research Student,

Dept. of Library & Information Science, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Chh.Sambhaji Nagar

Abstract:

The study is based on the Scientometrics analysis of 362 Research article published joint optimization of dynamic resource during the period of 2020-2024. This Study will review on to find out Year-wise, to find out keyword wise Contribution. To find out Document type Distribution the findings must reveal various aspects of the characteristics and patterns of contributions of the study.

Introduction:

Scientometric is the field of study which concerns itself with measuring and analyzing scientific literature. Scientometric is a sub-field of Bibliometrics. Major research issues include the measurement of the impact of research papers and academic journals, the understanding of scientific citations, and the use of such measurements in policy and management contexts. In practice there is a significant overlap between Scientometric and other scientific fields such as information systems, information science, science of science policy, sociology of science, and met science. Critics have argued that over-reliance on Scientometric has created a system of perverse incentives, producing a perish environment that leads to low quality research

Keywords: cyber media, Journalism, group difference, news coverage, diversity issues

Scientometric:

Is a subfield of informatics that studies quantitative aspects of scholarly literature. Major research issues include the measurement of the impact of research papers and academic journals, the understanding of scientific citations, and the use of such measurements in policy and management contexts. In practice there is a significant overlap between Scientometrics and other scientific fields such as information systems, information science, science of science policy, sociology of science, and met science. Critics have argued that overreliance on Scientometrics has created a system of perverse incentives, producing a publish or perish environment that leads to low-quality research.

Web of Science:

Web of Science Core Collection content is uniquely selective and our indexing is uniquely consistent. Our independent and thorough editorial process ensures journal quality, while more than 50 years of consistent, accurate and complete indexing has created an unparalleled data structure. Every article and all cited references from every journal have been indexed, creating the most comprehensive and complete citation network to power both confident discovery and trusted assessment. Only the Web of Science Core Collection indexes every piece of content cover-to-cover, creating a complete and certain view of over 115 years of the highest-quality research.

Cyber Media:

Cyber media or online media or web media are all the Same. Nowadays, most communication takes place through the Internet and the World Wide Web through the various Websites. This form of communication is referred to as Cyber media or online media. Cyber came from cybernetics

Cyberspace:

Refers to the virtual computer world, and
More specifically, is an electronic medium used to form a
Global computer network to facilitate online
Communication.

Review of Literature:

Khparde v s (2013) in his bibliometric analysis of research publication in dept. of chemistry Dr. Bam. University, fined that, the number of publications has increased consistently from the

Year 1975 to the year 2012. 25% of the total publications have been made in 2009, 2010, and 2011. The majority of the publications are made with 4 authors the productivity of faculty in Large number of the 259 paper published. The majority of the research paper published in journal of heterocyclic chemistry. The productivity of the year in large number of 124 papers published.

Tupe, Khaparde (2016) in her Research Article Total 2131 periodicals in Physics published in 50th edition of Ulrich Periodical Directory, 2012 was considered to the in that study. The Continents wise analysis of Periodicals in different continents, the European continent stood in The first place with 45.66% (973) and another 54.34% Periodicals published in North American, Asian, South American, and Australian & African Continent. 77 Countries published 2131 Physics Periodicals. The State wise distribution of periodicals 48 Periodicals Published in India. English is Predominant Language of Periodicals Publication. Publishers' wise distribution of Periodicals to find ranking of the publisher and most prominent publishers in the field of physics

Padme, Khaparde (2016) in his research article Online Information Review published 246 Research papers during the period of study i.e. from 2010 to 2014. The journal on an average has Published 49 research papers per year. In all five years on an average 8.60 most of the article Published in first issue of the journal in the month of January-February the authorship pattern of The articles published during the period of study. Maximum numbers of articles were contributed by two authors 75 (30.49%). The degree of collaboration (C) during the overall 05 years (2010-2014) is 0.75. During the period of study (2010-2014). It is found that Department of Information Science, Bar Ian University, Ramat Gann, Israel & Wee Kim Wee School of Communication and Information, Nan yang Technological University, Singapore is on first rank with 13(5.28) Contributions in the total 246 articles.

Devi and Lakshmi (2014) conducted scientometric study. The scientists of JNTBGRI prefer Mostly Indian journals. Journal of Economic Taxonomic Botany tops the list with the highest Number of articles 50 (9.11%). India is the leading country with 54.67% of total journals

Objectives of the Study:

1. To find out Year-wise of publication.
2. To find out journal wise contribution.
3. To find out keyword wise Contribution.
4. To find out Document type Distribution.
5. To find out author contribution.

Scope and Limitation of the Study:

The present study is based on the Scientometric for Cyber Media the present study is based on over all 362 contributions during 2020-2024

Data Collection:

The data was collected from the web of science database during period 2020-2024 the 362 articles were collected from web of science database systematically

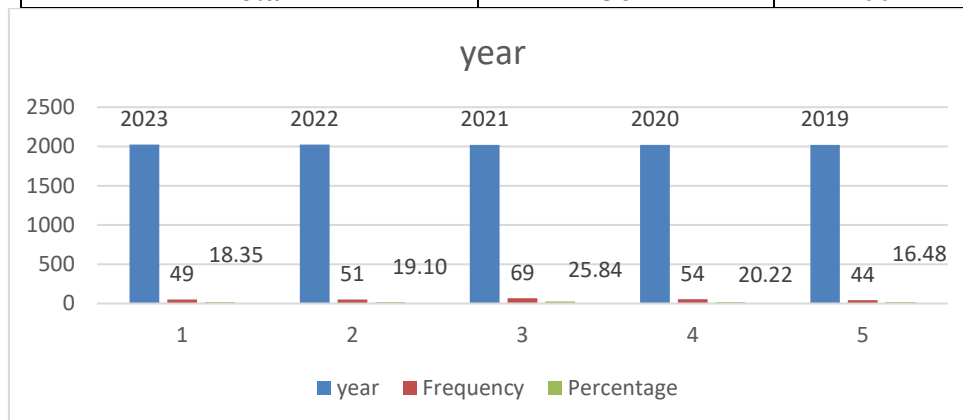
Data Analysis and Interpretation

Scientometric analysis is a branch of Bibliometrics. It is an important joint optimization of dynamic resource for understanding of the subject it aims at measuring the utility of documents and relationship between documents and fields.

The present study is based on the Scientometric for research Cyber Media. 2020-2024. The present study is based on over all 362 contributions during 2020-2024

Table No 1. To find out Year-wise of publication

Sr.No	Year	Frequency	Percentage
1	2020	57	15.75
2	2021	59	16.30
3	2022	72	19.89
4	2023	71	19.61
5	2024	103	28.45
Total		362	100

The Distribution of contributions (year-wise) is shown in Table No. 1 & Graph no. 1 out of the total 2 contributions majority of the contributions i.e. 44(16.48)2019 contributions were contributed in 2019 were as minimum contributions i.e. 69(25.84)2021 contributions were contributed in 2021

Table No 2. To find out journal Wise Contribution.

Sr.No	Journal Table	Frequency	Percentage
1	Astrophysical Journal	16	4.42
2	Physical Review C	15	4.14
3	Profesional De La Informacion	15	4.14
4	Japanese Journal Of Applied Physics	14	3.87
5	Monthly Notices Of The Royal Astronomical Society	14	3.87
6	Physics Of Fluids	10	2.76
7	Computational Materials Science	9	2.49
8	Physical Review D	8	2.21
9	Acta Materialia	7	1.93
10	Applied Physics Express	7	1.93
11	Physical Review B	7	1.93
12	Ieee Access	6	1.66
13	Journal Of Chemical Physics	6	1.66
14	Progress Of Theoretical And Experimental Physics	6	1.66
15	Macromolecules	5	1.38
16	Scientific Reports	5	1.38
17	Carbon	4	1.10

18	Journal Of High Energy Physics	4	1.10
19	Physical Review Materials	4	1.10
20	Angewandte Chemie-International Edition	4	1.10
21	Astronomy & Astrophysics	4	1.10
22	Astrophysical Journal Letters	3	0.83
23	Flatchem	3	0.83
24	High Energy Density Physics	3	0.83
25	Inorganic Chemistry	3	0.83
26	International Journal Of Heat And Fluid Flow	3	0.83
27	Journal Of Applied Physics	3	0.83
28	Journal Of Chemical Theory And Computation	3	0.83
29	Journal Of Fluid Mechanics	3	0.83
30	Journal Of The American Chemical Society	3	0.83
31	Journal Of The Physical Society Of Japan	3	0.83
32	Journalism Practice	3	0.83
33	Physical Review E	3	0.83
34	Physical Review Letters	3	0.83
35	Plos One	3	0.83
36	Acs Applied Nano Materials	2	0.55
37	Acs Catalysis	2	0.55
38	Chemical Physics Letters	2	0.55
39	Chemistry-A European Journal	2	0.55
40	Computers & Fluids	2	0.55
41	Energies	2	0.55
42	Frontiers In Psychiatry	2	0.55
43	Ieice Transactions On Information And Systems	2	0.55
44	International Journal Of Hydrogen Energy	2	0.55
45	Journal Of Computational And Applied Mathematics	2	0.55
46	Journal Of Physical Chemistry C	2	0.55
47	Journal Of Physical Chemistry Letters	2	0.55
48	Journal Of Physics-Condensed Matter	2	0.55
49	Nature Communications	2	0.55
50	Npj Computational	2	0.55

	Materials		
51	Numerical Algorithms	2	0.55
52	Orthodontics & Craniofacial Research	2	0.55
53	Plos Computational Biology	2	0.55
54	Small	2	0.55
55	Structural And Multidisciplinary Optimization	2	0.55
56	One Time Journal	110	30.39
	Total	362	100

It can be observed from Table No. 02 the journal wise distribution of contributors, the table 2 reveals that out of the total 362 contributors has contributed during 2020-2024, majority wise highest journal is an ASTROPHYSICAL JOURNAL 16(4.42) and the second is PHYSICAL REVIEW C 15(4.14) and the last is PROFESIONAL DE LA INFORMACION 15(4.14)

Table No 3. To find out Document Type Distribution

Sr.No	Document Type	Frequency	Percentage
1	Article	348	96.13
2	Article; Early Access	6	1.66
3	Article; Proceedings Paper	3	0.83
5	Editorial Material	2	0.55
6	Review	2	0.55
4	Article; Retracted Publication	1	0.28
	Total	362	100

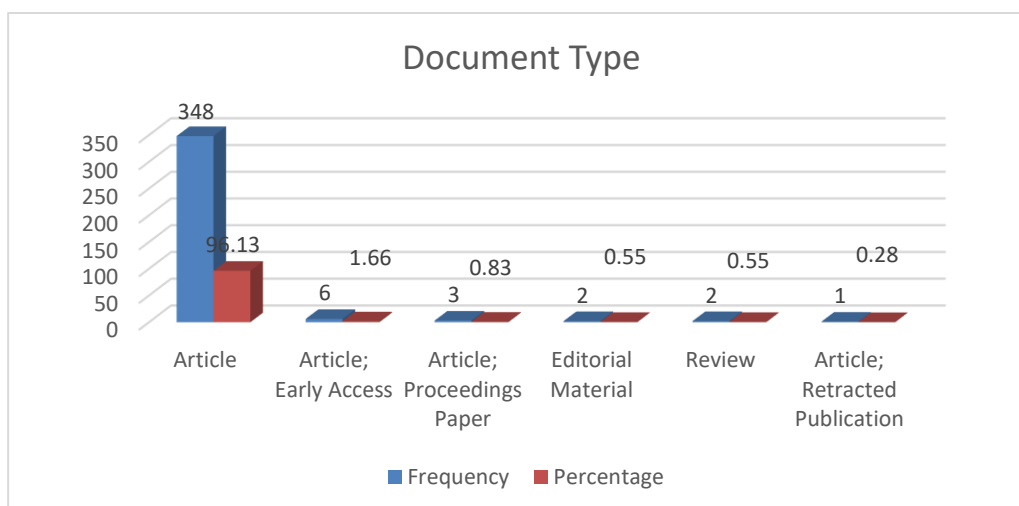

Table No 3. Document Type distribution of the contribution article is high. I.e. frequency 348 with 96.13%. And is lowest document type are correction i.e. 1 frequency with 0.28%.

Table No 4. To find out Author contribution and Distribution.

Sr.No	Author	Frequency	Percentage
1	Gao, Yanlin	12	3.31
2	Maruyama, Mina	11	3.04
3	Hiejima, Toshihiko	7	1.93
4	Ishii, Akio	7	1.93

5	Myo, Takayuki	6	1.66
6	Wang, Sibō	6	1.66
7	Machida, Masahiro N.	5	1.38
8	Hirano, Shingo	4	1.10
9	Miyamoto, Yoshiyuki	4	1.10
10	Okada, Susumu	4	1.10
11	Sinigaglia, F.	4	1.10
12	Hasegawa, M.	3	0.83
13	Hegazy, Muhammad	3	0.83
14	Yang, Yinan	3	0.83
15	Zhang, Shihao	3	0.83
16	Akiyama, Shinichiro	2	0.55
17	Dixit, Mayank	2	0.55
18	Du, Jun-Ping	2	0.55
19	Enriquez, John Isaac G.	2	0.55
20	Hashimoto, Taito	2	0.55
21	Hisama, Kaoru	2	0.55
22	Iida, Kei	2	0.55
23	Ikoma, Akishige	2	0.55
24	Imai, Masaya	2	0.55
25	Ishimaru, Daiki	2	0.55
26	Ito, Shin-ichi	2	0.55
27	Kawata, T.	2	0.55
28	Kobayashi, Masato	2	0.55
29	Koga, Shunta	2	0.55
30	Lei, Zhenzhe	2	0.55
31	Li, Yangen	2	0.55
32	Matsuda, Takeru	2	0.55
33	Matsukawa, Yuki	2	0.55
34	Meng, Fan-Shun	2	0.55
35	Mitsumoto, Kota	2	0.55
36	Miyatake, Yuto	2	0.55
37	Murashima, Takahiro	2	0.55
38	Nakagawa, Kosuke	2	0.55
39	Nakashima, Hiroyuki	2	0.55
40	Oku, Yuri	2	0.55
41	Okumura, Makoto	2	0.55
42	Roca-Fabrega, Santi	2	0.55
43	Saha, Sanjoy Kumar	2	0.55
44	Sano, Takayoshi	2	0.55
45	Sixto-Garcia, Jose	2	0.55
46	Soligo, Giovanni	2	0.55
47	Sultana, Nadia	2	0.55
48	Takizawa, Ryunosuke	2	0.55
49	Tanikawa, Chihiro	2	0.55
50	Tatsuoka, Fuminori	2	0.55
51	Tong, Hui	2	0.55
52	Tran, Hung Ba	2	0.55
53	Uchida, M.	2	0.55

54	Xin, Huaze	2	0.55
55	Zhang, Hui	2	0.55
56	one time author 1*200=200	200	55.25
	Total	362	100

The table no.4 Author contribution and Distribution It can be observed 2020-2024 year in the majority wise highest GAO, Yanlin P 5(1.87) and the lowest is Zhang, Hui 2(0.55) and all data is 362.

Table No 5. To find out keyword wise Contribution.

Sr.No	Keyword	Frequency	Percentage
1	Initio	5	1.38
2	Cross-Sections	5	1.38
3	Hexagonal	5	1.38
4	Interaction	5	1.38
5	Monte-Carlo	5	1.38
6	Short-Range	5	1.38
7	Angular-Momentum	4	1.10
8	Density-Functional	4	1.10
9	Dislocation	4	1.10
10	Finite-Difference	3	0.83
11	Molecular-Dynamics	3	0.83
12	Multiple	3	0.83
13	Numerical-Simulation	3	0.83
14	1st	3	0.83
15	3-Dimensional	3	0.83
16	Baryon	3	0.83
17	Borophene	2	0.55
18	Chiral	2	0.55
19	Collective	2	0.55
20	Covalent	2	0.55
21	Dynamics	2	0.55
22	Electronic-Properties	2	0.55
23	Electronic-Structure	2	0.55
24	Encapsulated	2	0.55
25	Exact	2	0.55
26	Flow	2	0.55
27	General-Approach	2	0.55
28	Graphene	2	0.55
29	Graphite	2	0.55
30	Laminar	2	0.55
31	Large-Scale	2	0.55
32	Lattice	2	0.55
33	Media	2	0.55
34	Membrane	2	0.55
35	Mixing	2	0.55
36	Mos2	2	0.55
37	News	2	0.55
38	Nucleon	2	0.55
39	Optical-Properties	2	0.55
40	Organic	2	0.55

41	Rotating	2	0.55
42	Self-Assembled	2	0.55
43	Smoothed	2	0.55
44	Social	2	0.55
45	Star-Forming	2	0.55
46	Topological	2	0.55
47	Total-Energy	2	0.55
48	Turbine	2	0.55
49	Virtual-Reality	2	0.55
50	4f	2	0.55
51	Ab-Initio	2	0.55
52	Acetylcholine-Receptor	2	0.55
53	Algal	2	0.55
54	Algorithm	2	0.55
55	Alpha	2	0.55
56	Anomalous	2	0.55
57	Apatite	2	0.55
58	Artificial	2	0.55
59	Asymptotic	2	0.55
60	Audience	2	0.55
61	Ausm-Family	2	0.55
62	Autonomous	2	0.55
63	Average	2	0.55
64	Band-Gap	2	0.55
65	Band-Structure	2	0.55
66	One Time Keyword 1*201=201	201	55.52
	Total	362	100

The table no.5 keyword contribution and Distribution It can be observed the majority wise highest INITIO, 5(1.38) and the lowest is BAND-STRUCTURE 2(0.55) it is observed year 2020-2024.

Findings:

- The Distribution of contributions (year-wise) is shown in Table No. 1 & Graph no. 1 out of the total 2 contributions majority of the contributions i.e. 44(16.48)2019 contributions were contributed in 2019 were as minimum contributions i.e. 69(25.84)2021 contributions were contributed in 2021
- It can be observed from Table No. 02 the journal wise distribution of contributors, the table 2 reveals that out of the total 362 contributors has contributed during2020-2024, majority wise highest journal is an ASTROPHYSICAL JOURNAL 16(4.42) and the second is PHYSICAL REVIEW C 15(4.14) and the last is PROFESIONAL DE LA INFORMACION 15(4.14)
- Table No 3. Document Type distribution of the contribution article is high. I.e. frequency 348 with 96.13%. And is lowest document type are correction i.e. 1 frequency with 0.28%
- The table no.4 Author contribution and Distribution It can be observed 2020-2024 year in the majority wise highest GAO, Yanlin P 5(1.87) and the lowest is Zhang, Hui 2(0.55) and all data is 362
- The table no.5 keyword contribution and Distribution It can be observed the majority wise highest INITIO, 5(1.38) and the lowest is BAND-STRUCTURE 2(0.55) it is observed year 2020-2024.

Conclusion:

It consists of a variety of digital content, such as text, images, video, and audio. It is shared via the internet on electronic devices. Cyber media allows people and companies to reach a large public in real time. It can take many forms, including blogs, social media websites, podcasts, and news sites on the internet.

Cyber media is the use of digital technology and platforms online to communicate information, entertain, or connect with a crowd. It consists of a variety of digital content, such as text, images, video, and audio. It is shared via the internet on electronic devices. Cyber media allows people and companies to reach a large public in real time. It can take many forms, including blogs, social media websites, podcasts, and news sites on the internet.

References:

- a) Khaparde V.S (2013).Bibliometric Analysis of Research Publication of Department of Chemistry, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. Journal of Computer Science & Information Technology, 1(1), pp. 65-73.
- b) Padme S & Khaparde V S (2016).Bibliometric analysis of online information review journal. International Journal of Digital Library Services. 6(2):pp103-113.
- c) P, Vijayakumar; G, Sivasubraminiyan; and M, Sara Swati Rao (2019). "Publication Output of Journal 'Veterinary World' (2008-2017): A Bibliometric Analysis. Library Philosophy and Practice (e-journal). 2400.
- d) Devi, B. Mini. & Lakshmi. V. (2014). Scientometric Assessment of Publication
- e) Productivity of JNTBGRI, Thiruvananthapuram. DESIDOC Journal of Library & Information Technology, 34 (2), 147-151.
- f) Tupe S K & Khaparde V S (2016). Mapping of physics periodicals: a bibliometric study. International Journal of Digital Library Services. 6(3):pp1-18

Voices of Tradition: Punjabi Society and Culture in Var Haqiqat Rai

Dr. Renu Bala

Department of History
PCM S.D. College for Women, Jalandhar

Abstract

Literature is an effective means of communication and expression that has shaped human culture for many generations. Literature is an essential record of writers' experiences, reflections, and observations of life. The early 19th century was a crucial period in Punjab's history, marked by the rise and consolidation of the Sikh Empire under Maharaja Ranjit Singh (1780–1839). This era saw political stability, economic prosperity, military advancements, and cultural growth, making Punjab one of the most powerful regions. This era was a transformative period for Punjabi literature, influenced by the rise of the Sikh Empire under Maharaja Ranjit Singh. This period saw the documentation of historical events, devotional poetry, and folk literature, as well as a growing interest in Punjabi prose. Love and war, which have been fundamental themes in literary tradition for centuries, continued to dominate from the mid-eighteenth century to the mid-nineteenth century. Due to political turmoil during the eighteenth century, Punjabi literature also saw the inclusion of new heroic themes like *varan*, *jangname*, and *si-harfian*. Heroic poetry constituted a very significant portion of Punjabi literature. Punjabi poetry of the 18th century was deeply rooted in the heroic tradition, with *var* being the predominant genre used by poets to explore various socio-political and religious themes of the region. In Punjabi folk tradition, the *var* focused on themes of martial valor, chivalry, and sacrifices made for religion and the nation.¹ In addition to capturing the political atmosphere of the times, *varan* has contributed to that era's social, religious, and cultural life. Agra Sethi's *Var Haqiqat Rai* had a wealth of information regarding the ceremonies, rites, and rituals related to birth, marriage, and death.

Keywords: *varan*, *jangname*, *si-harfian*, *chhand*, *dohira*, *ulamas*, *qazis*, *muftis*, *maulavis* and *samadh*.

The 18th-century Mughal persecution of the Sikhs constitutes the historical backdrop of Haqiqat Rai's narrative. During this time, the Sikhs were contesting their political power despite unfavorable circumstances, and the Mughal rulers were working to secure their dominance. The Sikhs were being suppressed by the Mughal authorities of Lahore. To destroy the Sikhs and those who supported them in the Punjab, they implemented strict measures of repression, persecution, and hatred. Prices were announced for the heads of the Sikhs. The innocuous and immaculate Sikhs were caught and tortured to death ruthlessly. And the Sikhs faced all this inhuman treatment with great courage and determination. In a similar vein, *Var Haqiqat Rai* recounted the valiant martyrdom of a young Sialkot Hindu boy who would have rather died at the hands of the Mughals than be separated from his chosen course.

Agra Sethi penned *Var Haqiqat Rai* in 1784, half a century after Haqiqat Rai² was put to death. Other than the fact that he was a contemporary of Haqiqat Rai, no biographical information is known about the author of the *var*. Agra Singh or Aggra *Var Haqiqat Rai*, which has 212 stanzas, describes him as a member of a Sethi Khatri lineage. A *chhand*, lyric, and a *dohira*, or couplet, come before each stanza. The *var* begins with invoking Ganesha, a Hindu god, the goddess Durga, and the supreme lord, the creator of all gods and goddesses, as the poet panegyricizes Guru Nanak and other Gurus.

In the patriarchal society of Punjab, the birth of a male child was an event of great rejoicings. Several ceremonies were performed. On the occasion of the child's birth, relatives, friends, and neighbours came with their congratulations. Drums were beaten and ceremonial songs were sung by the ladies.

“den v adayia aang sakh humsaye mitar pyare,

Shadi hoi nari gawan vajjan dhol nagare²

Suckling the child for the first was a rite in the Punjab. The mother's nipples were carefully washed (*Chuchi dhuai*- washing of nipple) before applying to the child's lips. Songs were sung on this occasion by the present kinswomen.³ Upon learning of a son's birth, numerous categories of well-wishers, family priests, menials (*lagis*), bards (dooms and bhats), buffoons, dancers, and beggars would come to the house with their blessings and congratulations.

**Shadi sun ke sab chale aaye,
khair kharayat wale,
aashirwad aa Brahman karde den vadaiyan wale,
bhata duma naia nu zer bhakshe lal dushale.³**

On the birth of Haqiqat Rai, his father Bhag Mal distributed several clothes of *jari* (a kind of silk) and red *doshalas* (cloth) among the bhats, dooms, and barbers.⁴ The ceremony of *dhaman* was performed on the fifth day after the birth. *Dhaman* was conducted by a Brahman. He prepared various dishes and food called *mohan-bhog*, which were, however, distributed among the relatives, neighbours, poor and needy.⁵ Agra Sethi depicted this ceremony as follows:

**Panj dhihare jab gujre, dhaman shuru karaya,
mohan bhog te luchi kachori, ander sehar vandayia.⁶**

For the *namkaran* of a child, a Brahman or learned Pandit was called on the tenth or twelfth day and suggested some alphabets concerning the infant's time of birth, and one of these was chosen by the parents.⁷ According to Agra Sethi, a name of Haqiqat was also selected on astrological grounds.

Kahu ji sadhe Pandat, jyotic dekh Haqiqat nau dharya⁸

The boy was sent to *maktab* for formal education at the age of seven. An auspicious day was fixed after consultation with an astrologer, the boy was sent to *maktab* with some rupees and jaggery to be given to mullah for his use and to be distributed among other pupils.⁹

**Sattan barsa da hoya dharmi,
mulla de parhne payaya,
rok rupiya te gur di reori,
mullah de liyaya¹⁰**

For the preliminary negotiations, people depended on the intermediary called *bichola* or *lagi*. The professional intermediaries played a significant in making the marriage proposal. Usually a deputation of priests (Brahman barber (*nai*) and bard (*doom* or *bhat*) were the first to broach the subject.¹¹ The marriage proposal of Haqiqat Rai was also brought by the *lagis*.

Trai lagi shagan liyae, bhat, prohat te nai¹²

A date for marriage was fixed concerning the convinces of both parties after examining the horoscopes of the boy and the girl by the Brahman. This practice was called *saha-sudhana*. Brahman was duly paid for this.¹³

*Saade pandat kad patri,
saha sodh luo ne,
dakhna de ke pandat nu rajji bhi bahut kito ne¹⁴*

Wedding invitations were given to all the relatives, friends and neighbours. Sweetmeats (*bhaji*) were also prepared for distribution.¹⁵ Dancing girls (*kanjaris*) were invited to the wedding and the buffoons were also sent for:

Kanjaria de sadde taife, bhand vi naal mangaye¹⁶

Vatna was another ceremony associated with a wedding. It was brought by *Nai*. Before the wedding, the *vatna* was anointed to the bodies of the bride and the groom respectively.¹⁷ This ceremony was called *maian pauna*. Agra Sethi also describes this ceremony.

**Bhala mahurat deetha ne larke nu maian payia,
vatna le kar nai aya, dulle de aang laya¹⁸**

During the *vatna*, an oil ceremony (*tel charauna*) was performed. Mustard oil was applied over the heads of the bride and the groom respectively.¹⁹ Curd and sometimes scented oil was also mixed with the oil.

*Dahi tel fulel mangaye, seer dulle de payiya*²⁰

After applying *vatna* and oil, the groom and the bride took a bath. For the bath, another ritual called *gahri-gharoli* was performed. The women of the family brought the water from the village well for this ceremony.²¹ The boy took a bath on a stool called *khara* and while leaving the *khara*, he broke five *chagnis* (the covers of earthen vessels) previously placed near it, by jumping from the *khara*. The ritual was called *chappan-bhannana*.²² Immediately after the bathing ceremony multi-coloured thread (*gana or kangana*) was tied to the wrists of the bride and bridegroom.²³

The ceremony of *shagan* was performed before the wedding. The girl's parents sent *shagan* to the groom through their *lagis*. It consisted of some clothes for the girl, jewelry, sweets, and cash.²⁴ Agra Sethi gives the detail of Haqiqat Rai's *shagan* as follows:

**Karam jo hoya shadi da, pir lagi shagan liyae,
zardoji tewar bundi lehre palag vichaye,
mohra te rupaye liyae,
vich thaal de paye,**

kahu ji khatri brahman erad girad de dekhn nu bahu aye.²⁵

On the day of the wedding, the groom attired a gorgeous dress. Agra Sethi gives a brilliant description of Haqiqat Rai's wedding dress:

**Dastar mamarakh seer bhadi,
vich turra khoob rakhye,
chautar bafte jama paida farkan band sawaye,
kamar ch layi Suthan sohe, joda pairi paya**²⁶

The groom also tied *sehra* over his turban made of mica and tinsel paper and faced with a fringe of golden-threads, as a screen from the evil eye. This ceremony was called *sehra bandi*.²⁷ On this occasion, the assembled relatives pronounced blessings on him by bestowing gifts in cash. It was called *tambol*. Large sums in cash were given as *tambol*.²⁸ After the *tambol* ceremony, the bridegroom was mounted on a mare (*ghori*) while his younger brother or a relative (*sarbala*) sat behind him. The occasion of the wedding procession was called *janj charhni*. The bridegroom usually travelled on a mare. "

Chari janj hoe aswari, rath goreiya de aye²⁹

On leaving the house, the bridegroom's sister or niece holds the reins of his mare, and by doing this she receives money from the bridegroom as a token of *vagh-pharai*.

**Kahun ji bhain bhanji waag phari,
kahun mohran de panj divaye**³⁰

The arrival of the wedding procession in the bride's village or town was termed as *janj dhukni*. When the procession arrived near the girl's village, some money was thrown over the boy's head to be picked up by beggars and the needy, who came together for this dole. This ceremony was known as *sot*.

**Jaye dhuke batale andar janj bhi ajab suhave,
Suttee rupeye bharan thalia tankyan aant na aaye**³¹

While the procession was still away from the bride's residence, some rituals were performed. Uncooked food and sweets were sent by the bride's parents for the dinner of the bridal party. At the same time, some gifts including a dhoti (cloth to be wrapped around the waist) were sent for the bride's use by the father of the bridegroom. This rite was known as *kuar-dhoti-da-shagan*.

**Ghio maid te chawal bakre bheje bahut masale,
kuar dhoti da shagan kit one, lai gaye haloofe wale**³²

At the twilight, the wedding procession moved to the bride's house. The circumambulation ceremony (*phera* ceremony) was performed at the house of the bride. The bridegroom seated over a

stool. The priest prepared a square place on the ground, over which flour was spread. Many divisions were marked in the square with the names of planets inserted in them to obtain favorable men. It was called *chaunk-purna*.³³ The priest performed the rituals by reading sacred verses from the Vedas called *lavan-parhna*.³⁴ After the marriage ceremony, the marriage party was entertained with a feast:

**Bhant-bhant de bani mathayi khawan mitr piarey,
bedana bundi te jalebi, barfi, shakarpay,
laddu, kutabkhanian, ghariyan aur chuharey,
Agra gheo kacchorian, madey de bhalle³⁵**

For their entertainment, dancers, acrobats and dooms were invited:

**Kanjarian de sadde taiphey bazigar te baashey,
ek nachan ek nakalan karde lok jo pawan hasse³⁶**

The wedding festivities lasted for several days according to the means of the bride's people. The marriage procession of Haqiqat Rai stayed for three days.³⁷ At the end, the bride's father presented the dowry (*khatt*) according to his social and financial status. The dowry consisted of jewelry, clothes, utensils, and other household articles. Sometimes, rich people gave some villages, animals, and servants as dowry to their daughters.³⁸

**Gehne kapre, daaj bhi bahut dito ne,
Palag, palki te shatranji, hir bhi bahut ditto ne³⁹**

After returning the procession to the groom's house, the mother of the boy welcomed the new couple with due honour. The boy's mother took a cup of water and waved the cup seven times around the heads of a new couple and drank it despite his son's protest. This was called *pani-varna*.

**Paani vaar ke pita mata,
chir jeewe jug taen⁴⁰**

Like birth and marriage, death too had its own set of ceremonies which were very scrupulously performed unlike them, the occasion of death was characterized by a demonstration of grief. Var of Haqiqat Rai, by Agra Sethi also throws light on the rituals, observed at the death, by the Hindus and the Sikhs. The dead body was tied to a stretcher of bamboo called *takhta* or *biban*. In the case of rich persons, *biban* would be made of sandalwood.⁴¹

**Chandan da takhta gharya ne,
Chandan de kil lawaye⁴²**

The bier was lifted onto the shoulders of four kinsmen of the deceased called *kandha-dena*. The funeral procession was accompanied by the musicians (*rababis*) reciting the words "Ram Ram" or "Ram naam sat hai" (the name of Lord Ram is truth itself). Flowers and money were also thrown over the bier.⁴³

**Takhta chukya Saada ne,
Phoolan de sehre paye, mohran te rupeye sutan,
aam khalk le jaye⁴⁴**

Among the Hindus and the Sikhs, the funeral pyre was set near the river or canal.

Dharmi da sanskaar kita ne Ravi de kinare⁴⁵

The final setting of a pyre was termed a *chikha*. The purest wood for the funeral pyre was sandalwood, which was however rarely used owing to its cost.⁴⁶ Sandalwood was employed by rich persons, but the common people also used the wood of *peepal*, *dhak*, or *jand*.⁴⁷ The funeral pyre of Haqiqat Rai was made of sandalwood and the nails used in the pyre were made of sandalwood.⁴⁸ When the body was nearly consumed, another rite called *tinka-torna*, or breaking of straw was performed. All the young and old held straws in their hands while the Acharaj Brahman recited certain quotations or *shalok* before every one of them. After listening to the *shalok*, all the men broke the straw in their hands and threw it behind their backs. This was called the ceremony of breaking of straw. After this, everyone took a bath.⁴⁹

**Tinka tor sutio ne pichhe,
ghar jayeke yaar piyare,**

**Agra san hinduan ne ishnaan kit,
par much boan kaikare⁵⁰**

The bone collecting ceremony or *phul chugna* was an important ceremony among the Hindus and the Sikhs. The ceremony was done on the fourth day after the cremation. The bones would be washed in milk, deposited in a bag, and thrown into a river, preferably in Ganga.⁵¹

**Layie phool dharmi de,
chaliye Ganga di rahi⁵²**

Agra Sethi's *Var Haqiqat Rai* is more than just a poem—it is a literary monument from the historical, social, and cultural points of view, offering deep insights into the customs, traditions, and ceremonies of 18th-century Punjab. From birth to marriage and death, the *Var* vividly describes the elaborate rituals and societal norms that shaped the lives of the people of that era. It highlights the patriarchal structure of society, where the birth of a male child was celebrated with great enthusiasm, while marriage was a well-structured event involving numerous ceremonial steps, from matchmaking to wedding festivities. Overall, the *Var* is not only a reflection of the cultural practices of its time but also an important literary work that preserves the heritage and traditions of Punjab. The work resonates with the ethos of Punjabi folk traditions and aligns with the larger history of martyrs in Sikh and Hindu narratives. It remains an essential text for those interested in Punjabi literature, history, and the rich tradition of heroic poetry.

Notes And References

1. Daljinder Singh, Johal. "Heroic Traditions in Punjab (1800-1850)", In *Journal of Regional History*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1981, p. 57; Ratan Singh Jaggi, *Guru Granth Vishavkosh Part-11*; Punjabi University, Patiala, 2002, p. 475; Harbans Singh, *Encyclopaedia of Sikhism*, Vol. II. Punjabi University, Patiala, 1996, p. 413.
2. *The hero of the var, Haqiqat Rai born on Kartik vadi 2, sambat 1773 BK. (22 September, 1716 A.D.) at the house of Lala Bhag Mal Puri, in Sialkot. He was the grandson, on the mother's side, of Bhai Kanahiya Singh, a devout Sikh of the time of Guru Gobind Singh. At the age of twelve, he started attending the maktab to acquire knowledge of all the important branches of learning. It was here that some Muslim students uttered a few disgraceful words, about Hindu goddess Durga or Adi Bhawani, which provoked Haqiqat Rai into a polemic with his fellow students. The mullah accused Haqiqat of disrespecting the Prophet of Islam. The Muslims of the city supported the mullah without a second thought and demanded that Haqiqat Rai should be punished for his blasphemy. Haqiqat's parents and the Hindus of the city begged forgiveness on his behalf but they were given only two alternatives: either Haqiqat Rai should accept Islam or capital punishment. The boy was taken to the court of Amir Beg, the Mughal administrator of Sialkot. An appeal of mercy by his parents proved futile on account of the pressure put by the local ulamas. The matter was taken to the court of Zakariya Khan, the Mughal governor of Lahore. When Haqiqat Rai accompanied the escorting soldiers to Lahore, a large number of Muslims from Sialkot and other places also started for Lahore to ensure that one of the alternatives suggested by them was to be adopted. In Lahore itself, the ulamas, the qazis, the muftis, and other respectable people were persuaded by the mullahs of Sialkot to accept their version of the situation. In Lahore Zakariya Khan, listened to all the witnesses and, from their conflicting pieces of evidence, concluded that Haqiqat Rai was innocent. Zakariya Khan felt like pardoning the innocent child, but the qazis threatened to take up the matter with the Delhi court. His advisers suggested, however, that it would be highly impolitic to go against the current Muslim opinion. There of three thousand, with a large jagir. But he did not accept these cars Zakariya Khan tried to lure Haqiqat into Islam and was offered the high prices. Zakariya Khan left him then to the discretion of the maulavis. They decreed the punishment of death. Haqiqat Rai was executed in 1734 on the day of Basant Panchmi at Lahore. He was cremated at Lahore on the bank of river Ravi. A samadh was built over the place of his cremation and is regarded as a place of pilgrimage. The fair of Basant was held at the samadh every you Hindus, Sikhs, and Muslims all attended the fair in thousands. Maharaja Ranj Singh along with his royal camp used to visit the samadh on the day of Basant Panchmi. The sacrifice of Haqiqat Rai placed him on par with the martyrs of the 18th century. Agra Sethi, *Var Haqiqat Rai* (ed. Ganda Singh, *Punjab Dian Varan*), Khalsa College Amritsar, 1946, pp. 12-13 (hereafter see Agra, Var); Indu Banga, *Agrarian System of the Sikhs Late Eighteenth and Early Nineteenth Century*,*

- Manohar Lal Publications, New Delhi, 1978, p. 12; N.K. Sinha, *Rise of Sikh Power*, Calcutta, 1996, p. 5; Harbans Singh, *Encyclopaedia of Sikhism*, Vol. II. p. 413; J.S. Grewal, Indu Banga (tr. and ed.), *Early Nineteenth Century Punjab* (a part of Ganesh Das's *Char Bagh-i-Punjab*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1975, pp. 152-153; Alexander Burnes, *Travels into Bokhara Together with a Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea of Lahore*, Vol. 1, Oxford University Press, London, 1973, pp 27-28; Baron Charles Hugel, *Travels in Cashmere and the Punjab*, Containing a Particular Account of the Government and Character of the Sikhs, Language Department Punjab, Patiala, 1970, pp. 338-340; Hari Ram Gupta, *History of the Sikhs* Vol. V, Delhi, 1982, p. 71.
1. Agra, *Var*, p. 15.
 2. *Jab mumma dhota mata ne muh dharmi de laya, chugan laha Khushi hoi, mata ne shagan manaye*, Agra, *Var*, p. 15; Rose, H.A., *Rites and Ceremonies of Hindus and Muslims*, New Delhi, 1983, p.30 (hereafter, see Rose, *Rites and Ceremonies*).
 3. Agra, *Var*, p. 15.
 4. *Bhatta, duma, naia nu zar bhakshe lal dushale*. Agra, *Var*, p. 15.
 5. Rose, *Rites and Ceremonies*, p. 27.
 6. After five days, the ceremony of *dhaman* was performed, various sweets like *luchi kachoris* were distributed in the city. The poor were invited at home for food. Agra, *Var*, p. 16.
 7. Sohan Lal Suri, *Umdat-ut-Tawarikh* (ed. J.S. Grewal and Indu Banga), Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1985, p. 40 (hereafter, see Suri, *Umdat*); A. H. Bingley, *History, Caste and Culture of Jats and Gujars*, Ess & Ess Publications, New Delhi, 1978, p. 73 (hereafter, see Bingley, *Jats and Gujars*).
 8. Agra, *Var*, p. 16.
 9. K.M. Ashraf, *Life and Condition of the People of Hindustan*, Munshi Ram Manohar Lal, New Delhi, 1970, p. 178; P.N. Chopra, *Life and Letters Under the Mughals*, New Delhi, 1972, p. 174 (hereafter, see Chopra, *Life and Letters*).
 10. Agra, *Var*, p. 17.
 11. Joginder Kaur, *Ram Sukh Rao's Sri Fateh Singh Partap Prabhakar*, Patiala, 1980, p. 57; A.H. Bingley, *The Sikhs*, Language Department Punjab, Patiala, 1970, p. 59; *Gazetteer of Amritsar District*, 1883-84, p. 41.
 12. *Three messengers (lagi) bard, a prohit and a barber brought the shagan of Haqiqat Rai*. Agra, *Var*, p. 19.
 13. Waris Shah, *Heer Waris* (ed. Jit Singh Sital), Delhi, 1963, p. 72.
 14. Agra, *Var*, p. 19.
 15. *chadd karahe bhaji mathaie turat kadai, shehar de ander vadan nari ghar ghar mile vadai*. Agra, *Var*, p. 19; Joginder Kaur, *Ram Sukh Rao's Sri Fateh Singh Partap Prabhakar*, p. 58.
 16. For the Wedding of Haqiqat Rai, groups of dancing girls and buffoons were invited. Agra, *Var*, p. 19.
 17. *Vatna* is a thick paste consisting of gram flour, turmeric, and mustard oil having the property of making the skin soft. Suri, *Umdat*, Daftar II, 441-442; Daftar III (I-III) III, 436; Agra Sethi, *Var Haqiqat Rai* (ed. Ganda Singh), 19; W.H. Mcleod, *Prem Sumarag*, 33; Henry Court, *History of the Sikhs*, 101.
 18. At the auspicious time, the ceremony of *Maian Pauna* was performed. The barber brought the *vatna* and anointing of the groom. Agra, *Var*, p. 19.
 19. Suri, *Umdat*, Daftar III (I-III) III, p. 436; Fakir Syed Waheeduddin, *The Real Ranjit Singh*, Lion Art Press, Karachi (4th ed.). 1965, p. 186.
 20. Agra, *Var*, p. 20.
 21. *Ghahri-gharoli bharne chaliyan, nari mangal gaya*. Agra, *Var*, p. 20; Waris Shah, *Heer Waris*, p.76.
 22. *Chapan bhane shadi hoi*. Agra, *Var*, p. 20; Rose, *Rites and Ceremonies*, p. 85.
 23. Suri, *Umdat*, Daftar III, p. 436.
 24. Agra, *Var*, p. 20; Rose, *Rites and Ceremonies*, p. 85.
 25. Agra Sethi, *Var*, p. 19.
 26. *Ibid.*, p. 20.
 27. Agra, *Var*, p. 20; A.H. Bingley, *Jats and Gujars*, p.77; Rose, *Rites and Ceremonies*, pp. 85, 109.
 28. *Jab tambol da hoya vela, lage rupreya pavan*, p.21; Suri, *Umdat*, Daftar III. pp. 441-442; F.S. Waheeduddin, *The Real Ranjit Singh*, p. 190
 29. Agra, *Var*, p. 21; Bingley, *Jats and Gujars*, p. 77; Rose, *Rites and Ceremonies* p. 86.
 30. Agra, *Var*, p. 21; Bingley, *Jats and Gujars*, p. 77.

31. The marriage procession arrived at Batala, it looked gorgeous. Money was showered and the poor filled their vessels. Agra, *Var*, p. 21.
32. Agra, *Var*, p. 21.
33. *Chaunk puraya khare adde*. Agra, *Var*. p. 21.
34. Ashraf, *Life and Condition of the People of Hindustan*, p. 181; Ramesh, Urmila Dogra, *Hinduism Sikh Wedding Ceremonies with Salient Features and Sikh Rituals*, Star Publications, New Delhi, 2000, pp. 19, 44.
35. Agra, *Var*. p. 21.
36. Agra, *Var*. p. 22.
37. *Trai raatin janj rahi uthain khijmat bahut kito ne*. *Ibid.*, Ashraf, *Life and Condition*, p.182.
38. Suri, *Umdat*. Daftar II (1-111), p. 446; F.S. Waheeduddin, *The Real Ranjit Singh*, p 195. Rekha Mishra, *Women in Mughal India 1526-1748*, Delhi, 1967, pp. 86, 131.
39. Haqiqat Rai's father-in-law gave their daughter jewelry, clothes, a bed, and other things as dowry. Agra, *Var*, p. 22.
40. Agra, *Var*, p.22.
41. Hasrat, *Life and Times of Maharaja Ranjit Singh*, V.V.R.I., Hoshiarpur, 1977, p. 188; Hari Ram Gupta, *History of the Sikhs*, Vol. V, p. 535.
42. Agra, *Var*, p.47.
43. Kanahiya Lal, *Tarikh-i-Punjab* (tr. Jit Singh Sital), Punjabi University, Patiala, 1968, p. 350; S.M. Latif, *History of the Sikhs*, Eurasia Publishing House, 1964, p. 494; P.N. Chopra, *Life and Letters*, p. 186.
44. Agra, *Var*, p.47.
45. The cremation of Haqiqat Rai was performed near the bank of river Ravi. Agra, *Var*, p. 48.
46. Suri, *Umdat*, Daftar III (IV-V), p. 489; Gupta, *History of the Sikhs*, Vol. V, p. 535.
47. Chopra, *Life and Letters*, p. 187.
48. Agra, *Var*, p. 48.
49. Suri, *Umdat*, Daftar IV, p. 121.
50. Agra, *Var*, p. 18.
51. Suri, *Umdat*, Daftar IV, p.4; Bingley, *Jats and Gujars*, p. 80.
52. *Bones of Haqiqat Rai were taken and thrown in river Ganga*. Agra, *Var*, p. 48; Suri,
53. *Umdat*, Daftar IV, p. 4

Mgnrega: A Pillar of Crisis Management & Rural Resilience

Dr. Prakash Chandra Dilare

Assistant Professor (Sociology) Gautam Buddha University, Greater Noida

Abstract

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), launched in 2005, has significantly influenced India's approach to crisis management by providing employment security, alleviating poverty, and enhancing rural resilience against economic, environmental, and social challenges. The program guarantees 100 days of wage employment annually to rural households, serving as a critical safety net during financial crises, climate-induced disasters, and public health emergencies. It has proven particularly impactful in addressing economic shocks, such as the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic, by offering immediate income support and curbing distress migration. Furthermore, MGNREGA's emphasis on sustainable natural resource management has bolstered climate resilience through initiatives like drought-proofing, water conservation, and afforestation. The scheme has also promoted gender equality by ensuring equal wages and increasing women's participation in the workforce. Despite its successes, challenges such as delayed wage payments, bureaucratic inefficiencies, corruption, and inadequate funding limit its effectiveness. Strengthening governance, enhancing transparency, and integrating MGNREGA with other welfare programs could amplify its impact. As India navigates ongoing economic, environmental, and social challenges, MGNREGA remains a cornerstone of the nation's social security and crisis management framework, driving sustainable and inclusive rural development. This paper explores MGNREGA's contributions to crisis management.

Introduction

India's social security and crisis management systems have evolved significantly from ancient community-based welfare to modern state-driven policies. According to Andaleeb Rahman and Prabhu Pingali (2024) India's social welfare policies have evolved over time, focusing on addressing human deprivation rather than addressing famine, surplus food grains, fiscal commitments, or civil society pushes. The Public Distribution System (PDS) was introduced during World War II, the Maharashtra Employment Guarantee Scheme (EGS) was created to provide rural employment, and the National Programme of Nutritional Support to Primary Education (NP-NSPE) was introduced in 1995. Economic reforms in the 1990s further limited social protection, leading to the re-design of PDS as a targeted program (TPDS) with a pro-poor focus. The National Food Security Act (NFSA) expanded PDS coverage to "priority" and "non-priority" households in 1997. The National Social Assistance Program (NSAP) expanded welfare schemes but was poorly implemented. In 2008, the government introduced the Rashtriya Swasthya Bima Yojana (RSBY) to provide subsidized health insurance coverage to BPL households. In 2018, it was renamed Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (PM-JAY) with a larger beneficiary focus.

India was under British rule for over two centuries, with social welfare benefits and public hospitals established during the Mughal period. India's pre-British period was a self-sufficient village economy, with caste playing a crucial role in determining occupations. In the pre-colonial era, joint families, religious institutions, and village councils played a vital role in providing social security (Bose, 2006). The first industry was textile handicrafts, and India became an export zone for cotton, silk, silk fabrics, woollen cloth, opium, and cinnamon. Post-British, new social classes emerged, adopting western habits, leading to increased poverty and insecurity. The British government did not take action to re-settle the unemployed, instead focusing on agriculture. The Zamindari system was introduced, causing the unemployed mass to become share croppers or landless laborers. The industrialization of agriculture in the 1850s led to food shortages and famines. Factories and industries emerged, with the plantation industry growing rapidly during the British rule. However, the rise of industries led to increased social and economic insecurity among daily wage laborers.

Studies show a growing informalization of labour in India, with an increased share of unorganised sectors in total manufacturing sectors. India's social protection is segmented, with various programs targeting different groups. The British introduced formal measures like the Workmen's Compensation Act (1923) and the Provident Fund (1925) but largely neglected broader welfare (Sengupta, 2008).

Post-independence, the Indian government strengthened labour policies and social security measures, including the Factories Act, 1948, which regulated the working environment in factories and approved the Maximum Wages Act to prevent exploitation of workers. In post-independence, India has adopted constitutional provisions emphasizing social justice, leading to key initiatives such as EPF (1952), ESIC (1952), and PDS (1960s). Economic liberalization in 1991 led to public-private partnerships, expanding schemes like MGNREGA (2005) and Ayushman Bharat (2018) (Rangarajan & Dev, 2019). Similarly, crisis management evolved from localized responses to institutional frameworks like the Disaster Management Act (2005) and the NDMA (NDMA Report, 2020). Historical events, including famines (Dreze, 1990), earthquakes, and the COVID-19 pandemic, shaped India's preparedness strategies (Mohan, 2021). Despite progress, effective implementation and infrastructure development remain crucial for strengthening both social security and disaster management in the country.

Following independence, the Indian government took significant steps to fortify labor policies and social security measures, aiming to protect workers' rights and ensure equitable treatment. One of the cornerstone legislations was the Factories Act, 1948, which established regulations for working conditions in factories, ensuring safety, health, and welfare standards for laborers (Government of India, 1948). Additionally, the government introduced the Maximum Wages Act to safeguard workers from exploitation and guarantee fair remuneration. These measures were part of a broader commitment to social justice enshrined in the Indian Constitution, which emphasized the need to uplift marginalized sections of society. In line with these constitutional principles, the government launched several landmark initiatives. The Employees' Provident Fund (EPF) in 1952 and the Employees' State Insurance Corporation (ESIC) in the same year were introduced to provide financial security and healthcare benefits to industrial workers (Ministry of Labour and Employment, 1952). The Public Distribution System (PDS), established in the 1960s, aimed to ensure food security by distributing essential commodities at subsidized rates to low-income households (Planning Commission, 1965). These initiatives reflected the government's focus on creating a robust social safety net for its citizens. The economic liberalization of 1991 marked a turning point in India's development trajectory, fostering greater collaboration between the public and private sectors. This era saw the expansion of social welfare schemes, such as the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) in 2005, which guaranteed 100 days of wage employment annually to rural households (Government of India, 2005), and Ayushman Bharat in 2018, a flagship healthcare initiative providing health insurance coverage to economically vulnerable populations (Ministry of Health and Family Welfare, 2018). These programs underscored the government's efforts to address poverty, unemployment, and healthcare access in a rapidly evolving economy (Rangarajan & Dev, 2019).

Parallel to advancements in social security, India's approach to crisis management also underwent significant transformation. Initially reliant on localized and ad hoc responses, the country gradually developed institutional frameworks to address disasters more systematically. The Disaster Management Act of 2005 and the establishment of the National Disaster Management Authority (NDMA) were pivotal in creating a structured and coordinated approach to disaster preparedness, mitigation, and response (NDMA Report, 2020). Historical events, including famines (Dreze, 1990), earthquakes, and the COVID-19 pandemic, shaped India's preparedness strategies (Mohan, 2021). Despite these advancements, challenges persist in the effective implementation of social security and disaster management policies. Issues such as bureaucratic inefficiencies, inadequate infrastructure, and regional disparities continue to hinder progress (Rangarajan & Dev, 2019). Strengthening

institutional capacities, improving infrastructure, and ensuring equitable access to resources remain critical for enhancing both social security and disaster preparedness in India. As the country continues to navigate complex socio-economic and environmental challenges, sustained efforts and innovative solutions will be essential to build a more resilient and inclusive society.

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), introduced in 2005, stands as one of India's most impactful social security initiatives. Aimed at providing 100 days of guaranteed wage employment annually to rural households, MGNREGA has emerged as a vital tool for addressing a range of crises, from economic instability and climate-related disasters to humanitarian emergencies. By offering a safety net for millions of rural workers, the program has not only improved livelihoods but also bolstered long-term resilience against recurring shocks (Dreze & Khera, 2017). Research by Dreze and Khera (2009) underscores MGNREGA's role in reducing rural poverty and providing economic stability during financial downturns. The scheme has proven effective in addressing immediate income needs while fostering long-term resilience, making it a cornerstone of India's social security framework.

As a social security measure, MGNREGA has significantly contributed to reducing rural poverty and curbing migration to urban areas by providing a stable source of income. Studies have shown that the program has enhanced household food security and livelihoods, with the creation of durable assets such as water conservation structures and irrigation facilities boosting agricultural productivity (Hirway, 2012). In the realm of disaster management, MGNREGA has played a pivotal role in building climate resilience through initiatives like water conservation, drought-proofing, and flood control, which are particularly crucial in disaster-prone regions (NIDM Report, 2021). According to the National Institute of Disaster Management (NIDM, 2023), MGNREGA's activities have strengthened community resilience against climate-induced disasters by promoting sustainable land and water management practices.

During health crises such as the COVID-19 pandemic, MGNREGA emerged as a critical humanitarian response, providing employment to returning migrant workers and supporting rural infrastructure development (Chopra, 2021). The pandemic underscored the importance of robust social safety nets, with MGNREGA being hailed as one of the most effective initiatives to "avert humanitarian disaster" in the wake of the crisis (Kumar & Chowdhary, 2021). The program addressed the dual challenges of disrupted employment opportunities and reduced wage rates, ensuring access to essential income for vulnerable populations (OECD, 2021). Overall, MGNREGA remains a key pillar of India's strategy for social security and disaster mitigation, offering both immediate relief and fostering long-term sustainability.

Role of MGNREGA in different type of Crisis Management

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) plays a pivotal role in crisis management by ensuring employment security and strengthening rural infrastructure, thereby enhancing resilience against various forms of crises (Dreze & Khera, 2017). By generating income opportunities and funding infrastructure projects such as water conservation, afforestation, and rural connectivity, MGNREGA not only provides immediate relief but also fosters long-term stability (NIDM, 2021).

MGNREGA has been instrumental in addressing **four major types of crises: economic crises**, by creating employment opportunities and ensuring livelihood security during downturns (Chopra, 2021). In the face of environmental and climate-related challenges, the program implements sustainable natural resource management projects, helping to mitigate the effects of droughts, floods, and soil degradation (NIDM, 2023). On the social front, MGNREGA reduces migration, promotes gender equality, and strengthens rural social structures, contributing to inclusive development (Bhatia & Dreze, 2006). During health crises, such as the COVID-19 pandemic, the program supports sanitation and water supply projects while providing a financial safety net to vulnerable populations, ensuring critical support during emergencies (GoI, 2020). Overall, MGNREGA's

multifaceted approach addresses both immediate and long-term challenges, making it a cornerstone of India's crisis management and rural development strategy.

1. Economic Crisis Management

India has encountered numerous economic challenges over the years, including slowdowns, inflation, and financial disruptions. In such times, MGNREGA has emerged as a vital counter-cyclical measure, offering employment opportunities when other job sectors contract. For instance, during the global financial crisis of 2008-09, industries and service sectors in India experienced significant job losses, forcing many workers to return to their villages in search of livelihoods. MGNREGA saw a substantial rise in participation during this period, providing immediate relief through guaranteed wage employment. A case study from Maharashtra (Gaiha & Imai, 2016) highlighted that MGNREGA-funded employment helped cushion income shocks during the crisis. According to the Ministry of Rural Development, MGNREGA expenditures surged during this time, injecting much-needed liquidity into rural economies and sustaining demand for essential goods and services. This influx of funds played a critical role in averting a deeper economic downturn and stabilizing local markets (Ministry of Rural Development, Government of India, 2010).

The COVID-19 pandemic in 2020 further underscored the importance of MGNREGA in managing economic crises. As millions of migrant workers lost their jobs and returned to their villages, MGNREGA provided immediate wage employment, preventing widespread economic distress (Chopra, 2021). The nationwide lockdown resulted in massive unemployment, particularly among migrant workers, prompting the government to increase MGNREGA allocations to over Rs 1 lakh crore. This led to a record number of employment days being generated (PRS Legislative Research, 2020). Research by Chakraborty and Thomas (2021) revealed that MGNREGA employment surged during the pandemic, benefiting over 100 million households in 2020. Since its inception in 2005, the Central Government has allocated unprecedented funding to MGNREGA, enabling it to secure the livelihoods of millions of unemployed individuals and establish itself as a reliable source of direct humanitarian aid during emergencies like COVID-19 (Kumar & Chowdhary, 2021). Additionally, MGNREGA-funded projects contributed to rural infrastructure development, including sanitation and public health initiatives (Mehrotra, 2021). By stabilizing rural consumption, reducing distress migration, and supporting grassroots-level economic recovery, MGNREGA became an indispensable component of India's social protection framework, ensuring economic security for millions during an unprecedented crisis.

2. Environmental and Climate Crisis Management

India is particularly susceptible to climate-related crises, such as droughts, floods, cyclones, and heatwaves. MGNREGA has played a crucial role in mitigating the effects of these disasters by emphasizing natural resource management and ecological conservation. Many of its projects focus on water conservation, watershed management, and afforestation, which help drought-proof rural areas. For example, the construction of check dams, ponds, and irrigation channels under MGNREGA has enhanced groundwater recharge and boosted agricultural productivity. Research by Narayanan et al. (2014) found that MGNREGA's water conservation initiatives significantly improved groundwater levels in semi-arid regions. Similarly, studies by the National Institute of Disaster Management (NIDM, 2021) emphasize that MGNREGA's efforts in water conservation and irrigation have reduced the impact of droughts and floods. By creating assets such as check dams, farm ponds, and watershed structures, the program strengthens long-term climate resilience. States like Rajasthan and Maharashtra, which often face droughts, have experienced improved water availability due to MGNREGA projects (IWMI-Tata Water Policy Program, 2019). Additionally, the program aids in flood management through soil conservation, embankment construction, and river desilting activities. In flood-prone regions like Assam and Bihar, these measures have reduced the frequency and severity of floods, minimizing displacement and economic losses (World Bank, 2021). MGNREGA also enhances rural infrastructure, including roads, drainage systems, and housing for disaster-affected families, thereby building community resilience to future climatic

shocks (NITI Aayog, 2022). Case studies from Rajasthan (Singh, 2015) and Odisha (Panda, 2018) highlight its effectiveness in reducing vulnerability and improving infrastructure in disaster-prone areas.

Agricultural distress, driven by factors like declining soil fertility, erratic rainfall, and market volatility, is a recurring issue in India. MGNREGA helps address this distress by supplementing farm incomes and promoting sustainable agricultural practices. Many small and marginal farmers rely on MGNREGA wages during lean agricultural seasons, providing them with an alternative income source to manage input costs and reduce dependence on high-interest loans (Economic Survey of India, 2021). Additionally, MGNREGA projects focus on land development, soil conservation, and organic farming, which enhance agricultural productivity and food security (FAO India, 2020). In cases of crop failure due to pests, droughts, or floods, the program offers immediate employment opportunities, preventing distress-induced migration and farmer suicides (ICRISAT, 2018).

3. Social Crisis Management

MGNREGA plays a vital role in tackling social and humanitarian challenges, such as poverty alleviation, gender empowerment, and the protection of labor rights. As one of the largest employment programs in the world, MGNREGA has lifted millions out of poverty by offering a reliable source of income. The program ensures minimum wages, enabling rural households to meet their basic needs, invest in education, and enhance their overall quality of life (UNDP India, 2020). Furthermore, MGNREGA has made significant strides in empowering women by guaranteeing equal wages and encouraging greater participation of women in the workforce. This provision of equal pay for men and women has boosted the financial independence of rural women (Hirway, 2012). Research by Khera and Nayak (2009) revealed that women's participation in MGNREGA exceeded 50% in several states, fostering greater economic autonomy for women.

By offering employment opportunities close to their homes, the program reduces gender disparities and elevates the social status of women (ILO Report, 2022). Additionally, MGNREGA has curbed distress migration to urban areas, where rural workers often face exploitation, unsafe working conditions, and a lack of social security. The program enables workers to remain in their villages, ensuring stable livelihoods and strengthening social cohesion (Rural Development Report, 2019). Through these measures, MGNREGA not only addresses immediate economic needs but also fosters long-term social and gender equity.

Challenges in MGNREGA Implementation

Despite its many advantages, MGNREGA encounters several challenges that limit its effectiveness. A major issue is the delay in wage payments, which discourages workers from engaging with the program. These delays are often caused by bureaucratic inefficiencies, inadequate fund allocation, and technical glitches in the direct benefit transfer system. Such inefficiencies can undermine the program's ability to provide timely support during crises (Ravi & Engler, 2015). Corruption and the misallocation of funds further exacerbate the problem, as leakages in wage distribution reduce the scheme's overall impact. Issues like ghost beneficiaries, political interference, and poor planning also hinder the creation of high-quality, durable assets, limiting the program's long-term benefits (Afridi & Iversen, 2014). Additionally, insufficient budgetary allocations restrict the number of workdays offered, diminishing the program's reach and effectiveness, especially during periods of high demand (Dutta et al., 2012). To address these challenges, improvements in governance, transparency, and increased funding are essential to unlock MGNREGA's full potential (CAG Report, 2022).

Conclusion

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) has emerged as a transformative lifeline for millions of Indians grappling with multifaceted economic, environmental, and social crises. Enacted in 2005, the scheme guarantees 100 days of wage employment annually to every rural household, providing a critical safety net for the most vulnerable populations. Over the years, MGNREGA has evolved into a cornerstone of India's crisis

management framework, addressing not only immediate livelihood needs but also fostering long-term resilience and development.

One of the most significant contributions of MGNREGA has been its role in mitigating economic distress, particularly during periods of unemployment, agrarian crises, and economic downturns. By offering guaranteed employment, the scheme has provided a steady source of income to rural households, reducing poverty and preventing distress migration. This has been especially crucial during the COVID-19 pandemic, when millions of workers returned to their villages and relied on MGNREGA for survival. The program's ability to adapt and scale up during such emergencies underscores its importance as a social protection mechanism.

In addition to its economic impact, MGNREGA has played a pivotal role in promoting climate resilience and environmental sustainability. Many of the works undertaken under the scheme focus on water conservation, afforestation, soil fertility improvement, and drought-proofing, which are critical in the face of increasing climate variability and environmental degradation. By creating assets that enhance the ecological health of rural areas, MGNREGA not only provides immediate employment but also builds long-term resilience against climate change, benefiting agrarian communities that are often the hardest hit by erratic weather patterns.

The scheme has also been instrumental in empowering marginalized groups, including women, Scheduled Castes (SCs), Scheduled Tribes (STs), and other disadvantaged communities. By mandating that at least one-third of the beneficiaries be women, MGNREGA has provided millions of rural women with economic opportunities and greater financial independence. This has had a ripple effect on their social status, decision-making power, and overall well-being. Similarly, the program's focus on inclusive development has ensured that marginalized communities have equitable access to employment and resources, thereby reducing social inequalities.

Despite its numerous successes, MGNREGA faces several challenges that need to be addressed to maximize its potential. Delays in wage payments, inadequate funding, bureaucratic inefficiencies, and corruption have often hindered its effectiveness. Strengthening the implementation of the scheme, improving governance, and ensuring transparency are critical steps toward overcoming these obstacles. Additionally, integrating MGNREGA with other social welfare programs, such as the Public Distribution System (PDS), National Rural Health Mission (NRHM), and education initiatives, can create a more holistic approach to rural development. Such synergies can enhance the overall impact of these programs, ensuring that the benefits reach the most marginalized and vulnerable populations.

Looking ahead, MGNREGA will remain a vital tool for rural development and poverty alleviation in India. As the country continues to face economic uncertainties, environmental challenges, and social disparities, the scheme's role in providing economic stability and social protection cannot be overstated. By addressing its existing challenges and leveraging its strengths, MGNREGA can continue to serve as a key pillar of India's development strategy, fostering sustainable and inclusive growth in the years to come. In a rapidly changing world, the program's adaptability and focus on the most vulnerable make it an indispensable instrument for building a more resilient and equitable society.

References

1. Afridi, F., & Iversen, V. (2014). Social audits and MGNREGA implementation. *Journal of Development Economics*, 107, 138-152.
2. Andaleeb Rahman & Prabhu Pingali (2024). Evolution of India's Social Welfare Policies: Focus, Form, and Scope. *Springer International Publishing*.
3. Bhatia, B., & Dreze, J. (2006). Employment Guarantee in Rural India: A Social Perspective. *Economic & Political Weekly*, 41(52), 5405-5415.
4. Bose, A. (2006). Social Security in India: Issues and Perspectives. *Oxford University Press*.
5. Chakraborty, P., & Thomas, J. (2021). Employment trends under MGNREGA during COVID-19. *Indian Journal of Labour Economics*, 64(2), 345-360.

6. Chopra, D. (2021). MGNREGA as a Humanitarian Response during COVID-19. *CMR Journal of Legal Studies*, 3(2), 45-62.
7. Dreze, J. (1990). Famine Prevention in India. *Economic and Political Weekly*, 25(11), 619-628.
8. Dreze, J., & Khera, R. (2009). The Battle for Employment Guarantee. *Economic & Political Weekly*, 44(35), 42-50.
9. Dreze, J., & Khera, R. (2017). Rural Employment and Social Security: The Impact of MGNREGA. *Economic & Political Weekly*, 52(12), 35-42.
10. Dutta, P., Murgai, R., Ravallion, M., & van de Walle, D. (2012). Does India's Employment Guarantee Scheme Guarantee Employment? *World Bank Policy Research Working Paper*, 6003.
11. Economic Survey of India (2021). MGNREGA's Role in Supplementing Farm Incomes. *Government of India*.
12. FAO India (2020). MGNREGA's Focus on Sustainable Agricultural Practices. *Food and Agriculture Organization*.
13. Gaiha, R., & Imai, K. (2016). Rural Employment and Poverty Alleviation in India. *Journal of Development Studies*, 52(9), 1245-1260.
14. Government of India (1948). Factories Act, 1948. *Ministry of Labour and Employment*.
15. Government of India (2005). Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA). *Ministry of Rural Development*.
16. Government of India (GoI). (2020). MGNREGA and COVID-19 Relief Measures. *Ministry of Rural Development Report*.
17. Hirway, I. (2012). MGNREGA and Livelihood Security in Rural India. *Oxford University Press*.
18. ICRISAT (2018). MGNREGA's Role in Preventing Distress Migration and Farmer Suicides. *International Crops Research Institute for the Semi-Arid Tropics*.
19. ILO Report (2022). MGNREGA's Role in Gender Empowerment. *International Labour Organization*.
20. IWMI-Tata Water Policy Program (2019). MGNREGA's Impact on Water Availability in Drought-Prone States. *International Water Management Institute*.
21. Khera, R., & Nayak, N. (2009). Women Workers and MGNREGA. *Economic & Political Weekly*, 44(43), 49-57.
22. Kumar, A., & Chowdhary, R. (2021). MGNREGA - A Humanitarian Policy Response during COVID-19. *CMR University Journal for Contemporary Legal Affairs*, 3(2), 1-15.
23. Mehrotra, S. (2021). Rural Employment and Infrastructure Development during COVID-19. *Journal of Rural Development*, 40(3), 123-140.
24. Ministry of Health and Family Welfare (2018). Ayushman Bharat: National Health Protection Scheme. *Government of India*.
25. Ministry of Labour and Employment (1952). Employees' Provident Fund (EPF) and Employees' State Insurance Corporation (ESIC). *Government of India*.
26. Ministry of Rural Development, Government of India (2010). Reports on the Impact of MGNREGA during the Global Financial Crisis.
27. Mohan, P. (2021). COVID-19 and Crisis Response in India: Lessons Learned. *Indian Journal of Public Policy*, 12(3), 45-60.
28. Narayanan, S., Das, U., & Prakash, N. (2014). Impact of MGNREGA on Water Conservation. *Economic & Political Weekly*, 49(26), 59-67.
29. National Disaster Management Authority (NDMA) Report (2020). Disaster Preparedness in India: A Review of Policies and Practices. *Government of India*.
30. National Institute of Disaster Management (NIDM). (2021). Climate Resilience through MGNREGA. *Government of India*.
31. NIDM. (2023). Disaster Preparedness and Sustainable Development in Rural India. *National Journal of Disaster Management*.
32. NITI Aayog (2022). Policy Recommendations for Strengthening MGNREGA's Role in Climate Resilience. *Government of India*.
33. OECD (2021). MGNREGA's Role in Addressing Employment Disruptions during the Pandemic. *Organization for Economic Cooperation and Development*.
34. Panda, B. (2018). MGNREGA's Impact in Odisha. *Journal of Rural Development*, 37(4), 567-582.
35. Planning Commission (1965). Public Distribution System (PDS). *Government of India*.

36. PRS Legislative Research (2020). Analysis of MGNREGA Budget Allocations and Employment Generation during the COVID-19 Pandemic.
37. Rangarajan, C., & Dev, S. M. (2019). India's Social Security and Economic Reforms: An Analysis. *Economic Survey of India*.
38. Ravi, S., & Engler, M. (2015). Payment Delays in MGNREGA Implementation. *Economic & Political Weekly*, 50(12), 45-52.
39. Rural Development Report (2019). Examination of MGNREGA's Impact on Preventing Distress Migration. *Government of India*.
40. Sengupta, A. (2008). The Evolution of Labour Laws and Social Security in India. *International Labour Organization (ILO)*.
41. Singh, R. (2015). Drought Resilience through MGNREGA in Rajasthan. *Journal of Rural Studies*, 42, 123-135.
42. UNDP India (2020). MGNREGA's Impact on Poverty Alleviation. *United Nations Development Programme*.
43. World Bank (2021). Reports on Flood Management and Climate Resilience in India. *World Bank Group*.

Role of Supreme Court Towards the Protection of Fundamental Rights of Citizens

Dr. Chaitanya A. Ghuge

(Associate Professor)

Dr. Panjabrao Deshmukh College of Law, Amravati

Introduction

The **Supreme Court** plays a vital role in the **protection of fundamental rights**, acting as the **guardian, protector and final interpreter of the Constitution**. It ensures that laws and government actions do not violate the **fundamental rights** enshrined in **Part III from Articles 12-35 of the Constitution of India**.

The Fundamental Rights, enshrined in Part III from Articles 12 to 35 of the Indian Constitution, serve as the cornerstone of democracy, ensuring individual freedom, equality, and justice. These rights include the Right to Equality, Right to Freedom, Right against Exploitation, Right to Freedom of Religion, Cultural and Educational Rights, and Right to Constitutional Remedies.

The Supreme Court of India, as the guardian of the Constitution, plays a pivotal role in protecting and enforcing Fundamental Rights. Under Article 32, it has the power to issue writs (Habeas Corpus, Mandamus, Prohibition, Certiorari, and Quo Warranto) to safeguard citizens from violations of their rights. This jurisdiction makes the Supreme Court the ultimate protector of individual liberties against State actions and ensures that laws remain within constitutional limits.

The landmark judgments of the Supreme Court are *Maneka Gandhi v. Union of India*, *Kesavananda Bharati v. State of Kerala* and *K.S. Puttaswamy v. Union of India* (2017), through which the Court has expanded the scope of Fundamental Rights, including the Right to Privacy and Right to a Dignified Life. Its role in judicial review, writ jurisdiction, and public interest litigation (PIL) has significantly contributed to upholding democratic values and protecting human rights in India.

Thus, the Supreme Court, through its interpretative and enforcement powers, ensures that Fundamental Rights remain meaningful, dynamic, and robust, safeguarding constitutional morality and justice in the nation.

Fundamental Rights under the Indian Constitution

The **fundamental rights** enshrined in **Part III from Articles 12-35 of the Constitution of India**. Fundamental Rights are the **basic human rights** guaranteed by the **Constitution of India** to all citizens. They ensure individual freedom and protect against any arbitrary state action. These rights are enforceable by the courts and form the backbone of **democracy** and **rule of law** in India.

Fundamental Rights

1. Right to Equality (Articles 14-18)

- **Article 14** – Equality before the law and equal protection of laws.
- **Article 15** – Prohibition of discrimination on grounds of **religion, race, caste, sex, or place of birth**.
- **Article 16** – Equality of opportunity in **public employment**.
- **Article 17** – Abolition of **untouchability**.
- **Article 18** – Abolition of **titles** (except military or academic distinctions).

2. Right to Freedom (Articles 19-22)

- **Article 19** – Six fundamental freedoms:
 1. Freedom of speech and expression.
 2. Freedom to assemble peacefully.
 3. Freedom to form associations/unions.
 4. Freedom to move freely throughout India.

5. Freedom to reside and settle anywhere in India.

6. Freedom to practice any profession or trade.

- **Article 20** – Protection in case of criminal offenses:
 - No **ex post facto law** (punishment for an act that was legal when committed).
 - No **double jeopardy** (punishment for the same offense twice).
 - No **self-incrimination**.
- **Article 21** – **Right to Life and Personal Liberty**.
 - Includes the **Right to Privacy, Right to a Clean Environment, Right to Livelihood, and Right to Die with Dignity**.
- **Article 21A** – **Right to free and compulsory education** (6-14 years).
- **Article 22** – Protection against **arbitrary arrest and detention**.

3. Right against Exploitation (Articles 23-24)

- **Article 23** – Prohibits **human trafficking, forced labor, and begar (bonded labor)**.
- **Article 24** – Prohibits employment of children below **14 years** in hazardous industries.

4. Right to Freedom of Religion (Articles 25-28)

- **Article 25** – Freedom of conscience and **right to freely profess, practice, and propagate religion**.
- **Article 26** – Freedom to manage religious affairs.
- **Article 27** – No taxes for promotion of religion.
- **Article 28** – No religious instruction in **government-funded educational institutions**.

5. Cultural and Educational Rights (Articles 29-30)

- **Article 29** – Protection of **language, script, and culture** of minorities.
- **Article 30** – Right of **minorities to establish and administer educational institutions**.

6. Right to Constitutional Remedies (Article 32-35)

The Supreme Court acts as the **protector and guarantor** of fundamental rights. **Dr. B.R. Ambedkar called it the "Heart and Soul" of the Constitution**. These give citizens the right to directly approach the **Supreme Court** or **High Court** for enforcement of Fundamental Rights. The Supreme Court can issue **five types of writs** (Habeas Corpus, Mandamus, Prohibition, Certiorari, Quo Warranto) to protect rights. High Courts also have writ jurisdiction under **Article 226**, but Article 32 is a **fundamental right**, while Article 226 is discretionary.

Ways Supreme Court Protects Fundamental Rights:

1. Judicial Review (Article 13)

The Supreme Court can strike down any **law or executive action** that violates fundamental rights. In **Kesavananda Bharati Case**¹ the Supreme Court established the **Basic Structure Doctrine**, ensuring that fundamental rights cannot be amended to violate the Constitution's core principles.

2. Writ Jurisdiction (Article 32)

Any citizen can directly approach the Supreme Court if their fundamental rights are violated. The Supreme Court of India has the power to issue writs for the enforcement of Fundamental Rights under Article 32 of the Constitution. This provision ensures that individuals can directly approach the Supreme Court if their fundamental rights are violated. The court can issue following five types of writs.

Types of Writs

1. Habeas Corpus ("You may have the body")

- Used to **release a person who is illegally detained**.
- If someone is unlawfully arrested, the court can order their immediate release.

¹ Kesavananda Bharati v. State of Kerala is AIR 1973 SC 1461.

- **Example:** In the famous **ADM Jabalpur v. Shivkant Shukla case**², the Supreme Court controversially upheld the suspension of Habeas Corpus during the Emergency, but later recognized the mistake in subsequent rulings. The court orders the release of a person unlawfully detained.

2. Mandamus ("We Command")

- Issued to a **public official, government, or lower court** to perform a **public duty** they have failed to do. This writ commands a public authority to perform its legal duty.
- Cannot be issued against:
 - The **President or Governor**.
 - **Private individuals or companies**.
 - In **Gujarat State Financial Corporation v. Lotus Hotels case**³, the Supreme Court directed the financial corporation to grant a loan that it had previously approved.

3. Prohibition ("To Forbid")

This writ prevents lower courts from exceeding their jurisdiction.

- Issued to **lower courts or tribunals** to **prevent them from exceeding their jurisdiction**.
- Used when a lower court tries to hear a case beyond its legal authority.
- Issued **before the final judgment**

If a **District Court** starts hearing a case that should only be handled by the **High Court**, the Supreme Court can issue Prohibition to stop it.

4. Certiorari ("To be certified")

By issuing this writ the court transfers a case to a higher authority for proper justice.

- Issued to **quash an order or judgment** of a lower court or tribunal if it acted **beyond its jurisdiction or violated the principles of natural justice**.
- Issued **after a lower court has given a judgment** (unlike Prohibition, which is issued before judgment).
- **Example:** In **Gullapalli Nageswara Rao v. APSRTC**⁴, the Supreme Court quashed an administrative order as it was passed without following the principles of natural justice.

5. Quo Warranto ("By what authority?")

By issuing this writ any person can challenge the legality of a person holding a public office.

- Issued to **prevent a person from holding a public office** if they are not legally entitled to it.
- Ensures that **only qualified people** hold public positions.
- **Example:** If a person is illegally appointed as a **minister or public officer**, the Supreme Court can question their authority through Quo Warranto.

3. Public Interest Litigation (PIL)

- Allows individuals or organizations to file cases on behalf of **marginalized groups**.
- Expanded access to justice.

The Supreme Court **Maneka Gandhi v. Union of India case**⁵ expanded the scope of **Article 21 (Right to Life and Personal Liberty)**.

4. Expanding the Scope of Rights

- The Supreme Court has interpreted **Article 21** to include:
 - Right to clean environment
 - Right to education
 - Right to health
 - Right to speedy trial

² AIR 1976 SC 1207

³ AIR1983SC848

⁴ 1959 AIR 308

⁵ 1978 AIR 597

Landmark Cases

- **Golaknath v. State of Punjab case⁶** – The Supreme Court held that the Fundamental rights cannot be amended by Parliament.
- **Vishaka v. State of Rajasthan case⁷** – The Supreme Court laid down guidelines for **prevention of sexual harassment at the workplace.**
- **Navtej Singh Johar v. Union of India case⁸** – The Supreme Court decriminalized **Section 377**, ensuring rights for the LGBTQ+ community.
- **K.S. Puttaswamy v. Union of India case⁹** – The Supreme Court recognized **Right to Privacy** as a fundamental right under **Article 21.**

Conclusion

The **Fundamental Rights** enshrined in the Indian Constitution form the bedrock of democracy, ensuring the protection of individual liberties, equality, and justice. The **Supreme Court**, as the **guardian and interpreter of the Constitution**, plays a crucial role in enforcing these rights and preventing their violation by the state or any other authority.

Through **Article 32**, the Supreme Court empowers citizens to directly seek justice in case of rights violations. Its power to issue **writs**, conduct **judicial review**, and entertain **Public Interest Litigations (PILs)** has strengthened the **constitutional framework** and expanded the scope of fundamental rights to meet evolving societal needs.

The Supreme Court's role in **protecting, interpreting, and evolving Fundamental Rights** remains vital to maintaining democracy, upholding the **rule of law**, and ensuring justice for all citizens. It continues to act as the **final protector of constitutional values**, reinforcing the idea that fundamental rights are not just theoretical principles but **living guarantees of justice, liberty, and equality.**

References

- 1) Dr. Pandey J. N, Constitutional Law of India, Central Law Agency, Allahabad, 9th Ed, 2010
- 2) Dr. Kumar Narendra, Constitutional Law of India, Allahabad Law Agency, Faridabad 11th Ed, 2022
- 3) Jain M.P, Indian Constitution Law, Lexis Nexis publication Gurugram, 8th Ed, 2018

Bare Act

1. Constitution of India

Websites

- 1) www.scconline.com
- 2) www.scc.com
- 3) www.lawlive.in
- 4) <https://main.sci.gov.in>

⁶ 1967 AIR 1643

⁷ (1997) 6 SCC 241

⁸ AIR 2018 SC 4321

⁹ AIR 2017 SC 4161

Tribal Panchayat System in Telangana

Banoth Jagannaik

Research Scholar,

Department of Public Administration, Dr. B.R. Ambedkar Open University, Hyderabad.

Prof. Chiluka Ventaiah

Department of Public Administration, Dr. B.R. Ambedkar Open University, Hyderabad.

Introduction

A "Tribal Panchayat System" in India refers to a traditional system of self-governance within tribal communities, often based on customary laws and practices, where a council of elders, known as a "Panchayat," makes decisions and resolves disputes within the community, with special emphasis on preserving their cultural identity and managing their natural resources, primarily governed by the Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996 (PESA) which grants significant power to Gram Sabah's in tribal areas; allowing them greater control over land management and resource allocation.

The tribal people are the original inhabitants of the country known as the "sons of the soil". India has the second largest tribal population in the world next to Africa. Different terms are used viz. Advises or indigenous peoples to refer to the tribal's. Scheduled tribe is an administrative term used for the purpose of "administering" certain specific constitutional privileges, protection and benefits for tribal people, historically considered disadvantaged and backwards. The essential characteristics, first laid down by the Lokur Committee, for a community to be identified as Scheduled Tribe, are a) primitive traits b) distinctive culture c) shyness of contact with the community at large d) geographical isolation e) backwardness- social and economic. Tribal communities live in about 15% of the country's areas, in various ecological and geo-climatic conditions ranging from plains, forest, hills and inaccessible areas. Tribal groups are at different stages of social, economic and educational development. Certain groups that were identified for the first time in 1975-76 and thereafter in 1993-94, were regarded as the marginalized among the STs. These were included in a new category called Primitive Tribal Groups (PTGs) for the purpose of administering special schemes to them. There are 75 Primitive Tribal Groups (PTGs), who are spread over 17 states and one UT, and characterized by a) a pre-agriculture level of technology b) a stagnant or declining population c) extremely low literacy and d) a subsistence level of economy.

Panchayats have been the backbone of the Indian villages since the beginning of recorded history. Mahatma Gandhi had envisaged the vision of self-sustained and self-sufficient village republics, capable of managing their own affairs. The Panchayat Raj as postulated by Mahatma Gandhi, was given a place in article 40 of the Indian Constitution under the heading "Directive Principles of State Policy". This was really an integral part of the concept of "Poorna Swaraj" and "Gram Swaraj" as being two integrally inter-related concepts. His concept of Poorna Swaraj meant several levels of autonomous development of local community. It also meant that there has to be growth and development of the individual of the local community in every walk of life. Mahatma Gandhi said:

"The government of the village will be conducted by a Panchayat of five persons annually elected by the adult villagers, males and females, possessing the minimum prescribed qualifications. It will have all the authority and jurisdictions in the accepted sense. This Panchayat will be legislative, judiciary, and executive combined to operate for its year of office."

Pesa Act

The Panchayat Extension to Schedule Areas (PESA) Act1 of 1996 demonstrates a significant commitment to empower tribal communities and rebalance power dynamics in their favor. Its primary objective is to support tribal communities in practicing self-governance and preserving their core beliefs, values, and way of life. Under this act, state Governors are granted the authority to

establish regulations that restrict or prohibit land transfer from tribal individuals to non-tribals and regulate money-lending practices among Scheduled Tribes. This empowerment allows Governors to revoke or amend any relevant legislation passed by the Parliament or State Legislature in these areas. Although it originated as central government legislation, responsibility lies in the states for its effective implementation.

As per the information provided by the Ministry of Panchayati Raj (MOPR, 2023), most of the PESA States, comprising Andhra Pradesh, Telangana, Chhattisgarh, Gujarat, Himachal Pradesh, Jharkhand, Madhya Pradesh, Maharashtra, Odisha and Rajasthan, have framed the necessary rules for the PESA Areas. An evaluation of governance dynamics under the framework of PESA reveals a diverse range of responses within Gram Panchayats regarding adopting governance reforms. Some Gram Panchayats have swiftly embraced the evolving landscape, effectively implementing their designated powers and responsibilities. In contrast, another group has proceeded at a more gradual pace in integrating these reforms. Additionally, a subset of Panchayats has yet to fully embrace the decentralized powers and functions, choosing to prioritize traditional systems instead. Despite the existing obstacles and constraints, it remains crucial to recognize PESA as a pivotal piece of legislation for indigenous communities in India, with the potential to bring about significant socio-political transformations. Its fundamental goal is to establish avenues for self-governance and empowerment for tribal populations.

Indigenous governance systems are deeply rooted in native traditions and are characterized by their inclusive and participatory structures. The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples recognizes the vital importance of upholding and promoting the inherent rights of Indigenous peoples. These rights encompass their political, economic, and social systems and their cultural, spiritual, historical, and philosophical foundations. The declaration emphasizes the significance of protecting the entitlements of indigenous peoples to their lands, territories, and resources, as outlined in treaties, agreements, and other constructive arrangements with sovereign states. It acknowledges the efforts of indigenous peoples to organize themselves for progress across political, economic, social, and cultural dimensions while working diligently to eliminate all forms of discrimination and oppression wherever they occur. The declaration underscores the central role of indigenous peoples in making decisions about developments that affect them, their lands, territories, and resources. This role is crucial for strengthening and preserving their institutions, cultures, and traditions, all of which contribute to their development in harmony with their aspirations and needs.

The existence of pluralism within institutions in Indian villages has been widely recognized. In tribal societies, robust kinship bonds prevail, with members treating everyone as equals. Members of tribal communities tenaciously uphold their identity, resilient in the face of external influences that might challenge their traditions and culture. Over time, indigenous systems for social control have organically evolved within these communities, molded by natural growth processes. These traditional frameworks operate on unwritten norms and distinctive mechanisms. The regulations governing these societies find their roots in age-old customs and traditions, encompassing matters of politics, society, religion, and economics, as well as the management and ownership of resources. Remarkable adaptability is showcased by tribal communities as they tailor their institutions and laws to confront the challenges they encounter.

Informal local governance structures in India serve a wide range of functions, including conflict resolution, maintaining peace, providing assistance to those in need, offering financial support for temples, organizing religious and social events, contributing to local infrastructure and resource.

Development, influencing village representation in higher political tiers, and engaging in direct negotiations with higher authorities. These self-governing bodies exhibit functional and progressive characteristics and repressive elements. They interact with formal local governance bodies, playing significant roles in development while serving as instruments of social control, sometimes resorting to coercive methods. These grassroots institutions primarily oversee the management of communal

resources, help resolve disputes among community members, and uphold traditional and cultural aspects. The names of these entities can vary across regions and communities.

Structure of Traditional Panchayats

Within traditional Panchayats, a seasoned member of the community is commonly chosen to assume the role of Chairperson. The process of selecting the Chairperson lacks a fixed term or frequency. In many cases, the Chairperson holds the position for an extended period, whereas, in certain instances, a consensus-based election might occur every four to five years. The Chairperson typically embodies a position of high regard, being a respected and esteemed community member. Furthermore, an informal committee of experienced individuals collaborates to facilitate the Panchayat's operations. In the Baiga communities, a community-level judge called 'Muqaddam or Samarth' was elected to sort out differences, and a community lobbyist called 'Kotwal' was also selected to organize the community meetings.

Thanda Panchayat

According to available information, around 1,300 Lambadi thandas have been converted into gram Panchayats in Telangana, essentially meaning that many "thanda panchayats" exist in the state, primarily focused on Lambadi tribal settlements; this number represents a significant portion of the total gram Panchayats in Telangana.

Key points about thanda Panchayats in Telangana:

- **Definition:** "Thanda" refers to a habitation of Lambadi tribal communities.
- **Government initiative:** The Telangana government has actively converted many thandas into gram panchayats to ensure development in these areas.
- **Population criteria:** Some sources mention that thandas with a population of 500 or more were considered for conversion into separate gram Panchayats.
- To create such economic infrastructure that provides an opportunity for the thanda habitants to engage in self-employment and group employment/income generation activities and to undertake training programme for acquiring new skills and upgrading/ enhancing and developing the skills in various fields, especially the traditional unique Kasuthi Skill (Stitching & embroidery) of Banjara Costumes to attract young Lambani generation and fashion world to renew, promote & strengthen socio economic conditions of the community.
- Tribal Welfare Department, Government of Telangana has intimated that there are about 5848 Tandas inhabited by Lambadis in the State of Telangana. Out of which, 1271 Tandas having 500 and more population have been declared as separate Gram Panchayats so as to enable for all round development of the Tandas. Other important facilities like safe drinking water (under Mission Bhageeratha) and Sanitation, Health and Nutrition, Education, Infrastructure provided road connectivity to all the Tandas having 250 and above population, Agriculture (Agriculture Investment Support Scheme @ Rs.10,000 per acre per year, Rythubandhu and Rythubeema – Rs.5.00 lakhs insurance), Social Security (Aasara Pensions @ Rs.2016 to Old Age Pensioners and Widow Pensioners and Rs.3016 to Physical Handicapped Pensioners), Kalyanalaxmi Scheme – Rs.1,00,116 for bridal family at the time of marriage and Poverty Reduction, have been considered to be critical for the holistic development of the Gram Panchayat. Thus Tandas declared as Gram Panchayats will be face-lifted. Further, due priority is being given for all round development of all the Tandas in the State of Telangana.

Conclusion

The Panchayat system in Telangana has made significant progress in providing delivery of public services. Recently, the government of Telangana has strengthened the personnel system of PRIs. Telangana Panchayat Raj Act, 2018 provides a clear institutional and governance structure for GPs while also specifying the powers, roles and responsibilities, and accountability standards for key functionaries. This has strengthened the functioning of GPs and helped improve service delivery. The role and responsibilities of mandal system is increased according to the new act. Appropriate supervision and controlling powers given to Mandal system. The government has also focused on

accountability for outcomes and improved service delivery to citizens. The transparency and accountability in the mandal administration is increased with the frequent supervision and monitoring of the mandal level officers on Gram Panchayats. With the effective monitoring and supervision of Mandal Panchayat Officers (MPOs) on the functioning of Gram Panchayats, the effectiveness of delivery of public services are drastically increased. The utility of technology is reduced the delays in delivery of public services. Panchayat Secretary and Mandal Panchayat Officer apps are more useful to prevent the delays in mandal administration. The quality of basic services i.e., sanitation, health, education, roads etc. are increased. With the introduction of Palle Pragathi programme, the infrastructure and funds are increased to Gram Panchayats. Various activities like cleaning of roads and drains, identification of low-lying areas, bailing out of water from low lying areas, identification of old and dilapidated houses and offices, demolition and cleaning of debris, filling up of old and unused open wells, etc., are the key areas this programme.

References

1. Bhargava B.S (1979), Panchayati Raj System and Political Parties, New Delhi; Ashish Publishing House, p. 2.
2. Bhatnagar S. (1974), Panchayati Raj in Karga District, New Delhi; Orient Longman, pp. 15, 16.
3. Gopinath Reddy. M (2003), "Status of Decentralised Local Bodies Post-73rd Amendment Scenario", in, Economic and Political Weekly, Vol. XXXVIII, No. 12 and 13, March 22-29, pp. 1284, 1285.
4. Jayaprakash Narayan and P.Sanjay, "Local Government Finances-A Case Study of Andhra Pradesh" The Indian Journal of Public Administration, Vol.L, No.3, July- September, 2004, p.678.
5. Mehta, L.R. and V.P. Bharadwaj (1983), "Municipal Finance in a Growing port town: A study of Gandhidham Municipality," in Nagarlok, Vol. XV, No. 3, July-Sep. p. 72.
6. Pradeep Sahni and Vayunandan .E (1992), Administrative Responsiveness in India: Perception Analysis and model Building, New Delhi; Manohar Publication, p. 4.
7. Tony Byrne (1990) Local Government in Britain (New Edition), London; Penguin Books, p. 7.
8. Venkatesam.V (2002), "Introduction" in, Venkatesam.V (ed), Institutionalising Panchayati Raj in India, New Delhi; Concept Publishing Company, pp.1-15.
9. Venkata Rao.V. (1965) "Historical Back Ground", in, Venkata Rao. V (ed), A Hundred Years of Local Self- Government in Assam, Gauhati; Bani Prakash Mandir, p.7.

The Heritage of Sufi Music in Punjab: A History

Anu Bala

Assistant Professor, PCMSD College of Women, Jalandhar

Abstract

In Punjab, Sufi music is a vital manifestation of mystical devotion that is deeply ingrained in the local spiritual and cultural landscape. This musical heritage, which combines Persian, Arabic, and native Punjabi influences, developed over centuries from the teachings of Sufi saints. Punjab's musical legacy was greatly influenced by the spread of Sufism in the 11th and 12th centuries by saints such as Khwaja Moinuddin Chishti (1142–1236) and Baba Farid (1173–1266). The genre crosses societal and theological barriers in addition to acting as a conduit for heavenly connection. Sufi music is performed in a variety of styles, such as Qawwali and Kafi, and is closely linked to the dargahs, or shrines, of holy saints. Both devotees and music lovers continue to attend these performances, especially on yearly urs (death anniversaries). Sufi music's rich lyrical foundation has been provided by the writings of poets such as Shah Hussain, Bulleh Shah, and Waris Shah, who have preserved the genre's legacy through written and oral traditions. This article explores Punjab's Sufi music's history, influential people, musical genres, and enduring cultural influence.

Key Words: Prominent Sufi Poets, Qawwali, Kafi, Dhamal, Sufi shrines, Popular Music, Interfaith Harmony

The development of Sufism throughout the Indian subcontinent is intimately linked to the beginnings of Sufi music in Punjab. Musical traditions centered on divine love, spiritual ecstasy, and human connections were brought by Sufi saints, especially those of the Chishti order. By fusing native Indian components with Persian and Central Asian musical traditions, the Chishti Sufis, including Khwaja Moinuddin Chishti (1142–1236), were instrumental in the early development of Sufi music. Sufi teachings were disseminated via music, and a major component of Sufi practice was the employment of devotional poetry and musical gatherings, or *sama*. With his spiritually profound Punjabi poetry, Baba Farid (1173–1266), one of the first Punjabi Sufi poets, established the groundwork for Sufi musical traditions in the area. Through the efforts of poets like Shah Hussain (1538–1599), Sultan Bahu (1628–1691), and Bulleh Shah (1680–1757), Sufi music in Punjab developed further during the medieval era. Their poetry, which was mostly written in Punjabi and Sindhi, expressed profound mystical thought and attempted to heal religious and social divisions. Shah Hussain popularized the *Kafi* form, which became an essential medium for expressing Sufi ideals. Bulleh Shah's poetry, in particular, became widely known for its scathing criticism of religious orthodoxy and its musical celebration of divine love.¹

Sufi musical performances began to revolve around instruments like the *ektara*, *dholak*, and *sarangi*. Punjabi Sufi music was also significantly impacted by the emergence of *Qawwali*, a style credited to the renowned poet-musician Amir Khusrau (1253–1325). Despite being more common in North India, *Qawwali*'s influence spread to Punjab, where it blended with regional folk customs to produce a distinctive musical style.² The way Sufi music was performed and supported changed during the colonial era. Due to the disruption of traditional patronage systems caused by British colonial policies, Sufi musicians were marginalized. Nonetheless, Sufi music continued to be played in the dargahs of well-known saints like Bulleh Shah in Kasur and Baba Farid in Pakpattan. During the yearly *Urs* festivals, when *Qawwali* and *Kafi* performances flourished, these locations continued to be significant hubs for musical events.³ In the post-independence era, Sufi music in Punjab underwent significant transformations. The partition of India in 1947 led to demographic and cultural shifts, with many Sufi shrines becoming focal points of musical continuity despite the political divide. In contemporary times, artists like Nusrat Fateh Ali Khan and Abida Parveen have played a crucial role in popularizing Sufi music globally, blending traditional elements with modern sounds.

Today, Sufi music remains an essential part of Punjab's cultural identity, preserving the rich legacy of mystical poetry and spiritual expression.⁴

Sufi poetry and music are inextricably linked. In Punjab, Sufi poetry has been crucial in forming the spiritual and cultural identity of the area. Punjabi Sufi poets used poetry, music, and oral traditions to share their spiritual encounters and philosophical understandings. They frequently questioned strict theological orthodoxy with their works, which focused on divine love, self-realization, and the rejection of materialism. Sheikh Fariduddin Ganjshakar, popularly known as Baba Farid (1173–1266), is regarded as one of Punjab's most renowned and ancient Sufi poets. The poetry of this well-known saint of the Chishti order served as the basis for Punjabi Sufi literature. His writings, which were primarily centered on themes of devotion, humility, and spiritual longing, were eventually included in the Guru Granth Sahib, the sacred book of Sikhism. Farid's poetry is characterized by its simplicity and profound spiritual depth. A notable verse states:

*Farida, bure da bhala kar, gussa man na handaye; dehi rog na lagayi, palai sabh kuchh paaye. (Farid, return goodness for evil, and do not let anger dwell in your heart; your body will remain free of disease, and you will receive all that is good.)*⁵

His teachings emphasized patience, self-discipline, and divine love, making his works an enduring part of Punjab's spiritual and literary landscape.⁶

A Sufi poet from Lahore in the 16th century, Shah Hussain (1538–1599) is credited with creating the *Kafi* style of Punjabi poetry. He is known for his unorthodox approach to spirituality and his belief in *ishq*, or divine love. His poetry, which frequently combines Islamic and Hindu mystical traditions, expresses themes of devotion, existential philosophy, and mysticism. In His poetry became even more ingrained in Punjab's musical traditions when folk and classical musicians sang Hussain's poems. His famous *kafi* expressing love and longing states:

Mai ni main kinu aakhan, dard vichhode da haal ni. (O mother, whom shall I tell of the pain of separation?)

Through his poetry and life, Shah Hussain challenged social norms and emphasized the power of divine love over religious rituals and material pursuits.⁷

Sultan Bahu(1628–1691), a 17th-century Sufi saint, poet, and scholar, was associated with the Qadiri order of Sufism. His poetry primarily revolves around the themes of divine love, inner enlightenment, and self-realization. He composed his verses in Punjabi and Persian, advocating the idea of annihilation of the self (*fana*) in divine presence.⁸ Bahu's spiritual philosophy was deeply influenced by *zikr* (remembrance of God) and *tasawwuf* (Sufism). His poetry continues to be an essential part of Punjabi spiritual music, especially in *Qawwali* performances. A famous verse of his states:

Alif Allah chambay di booti, mere man vich murshid lai ho. (The Lord's name is like a jasmine plant, planted in my heart by my master.)

His poetry has had a lasting impact on Punjabi literature and Sufi traditions, with his shrine in Jhang serving as a major center of spiritual gatherings.⁹

Bulleh Shah (1680–1757), one of the most influential Sufi poets of Punjab, is known for his bold rejection of religious orthodoxy and social hierarchies. His poetry is deeply introspective, emphasizing personal devotion, self-discovery, and unity with the Divine. His verses often criticize religious dogma and promote the idea of a universal, all-encompassing love.¹⁰ Bulleh Shah's poetry has been widely adapted into music, particularly in *Qawwali* and folk performances. A well-known verse states:

Bullah ki jaana main kaun? (Bullah, I do not know who I am.)

His works remain popular across generations, serving as a bridge between mystical thought and folk traditions. His tomb in Kasur continues to be a site of cultural and religious significance.¹¹

Waris Shah (1722–1798) is best known for his magnum opus *Heer Ranjha*, a classic Punjabi epic that blends elements of Sufism with the tragic love story of Heer and Ranjha. While *Heer Ranjha* is primarily a romantic narrative, it is also imbued with Sufi philosophy, highlighting themes

of divine love, fate, and the transient nature of life.¹² His poetry has left a profound impact on Punjabi literature and folk traditions, with his compositions being performed in musical settings for centuries. His verses continue to resonate with audiences, reflecting both the cultural and spiritual ethos of Punjab.¹³

Mian Muhammad Bakhsh (1830–1907), a 19th-century Sufi poet from Punjab, is best known for his poetic masterpiece *Saif-ul-Malook*. His poetry combines spiritual teachings with folklore, creating a unique blend of Sufi wisdom and storytelling. His verses often explore the themes of divine love, destiny, and self-purification.¹⁴ His famous couplet states:

Rakh rajaween rah matwajaan, jeewein mombatti noo ho'avan baa. (Keep yourself steadfast like a candle that burns away, giving light to others.)

Mian Muhammad Bakhsh's poetry remains widely read and performed in Punjabi literary and musical circles.¹⁵

Sufi music in Punjab is deeply intertwined with the mystical traditions of Sufism, serving as a medium for spiritual expression, devotion, and divine love. Over centuries, various forms of Sufi musical expressions have emerged in Punjab, each carrying distinct characteristics, themes and performance styles. The two most prominent forms, *Qawwali* and *Kafi*, along with other lesser-known yet significant musical traditions, continue to play an essential role in preserving and propagating the Sufi ethos.

The Chishti Sufi tradition is the birth place of *Qawwali*, one of the most well-known styles of Sufi music in South Asia. A major hub for *Qawwali*, which combines fervent musical compositions with devout poetry to provide a profoundly spiritual experience, has been Punjab. The Sufi poet and musician Amir Khusrau (1253–1325) is credited with formalizing the structure of *Qawwali*, which has its origins in his work. A lead singer (*qawwal*), backing vocalists, harmoniums, tabla, and dholak are all common accompaniments in *Qawwali* performances. This rhythmic and melodic fusion heightens the lyrics' emotional effect. *Ishq-e-Haqiqi* (divine love), *fana* (annihilation of self), and the desire for unity with the beloved are the main themes of *Qawwali*, which are frequently conveyed through poetry in Punjabi, Urdu, and Persian.¹⁶ Historically, *Qawwali* performances have been linked to Sufi shrines in Punjab, specifically at the *dargahs* of Baba Farid in Pakpattan and Data Ganj Bakhsh in Lahore. *Qawwals* play at *Urs*, or saints' death anniversaries, to help believers feel closer to the holy.

Another well-known Sufi music genre in Punjab is *kafi*, which is distinguished by its personal and profoundly intellectual qualities. *Kafi* is a more intimate and reflective kind of musical expression than *Qawwali*, which has a more structured and ornate performing style. With roots in the poetry of Punjabi Sufi saints like Sultan Bahu, Bulleh Shah, and Shah Hussain, the term *Kafi* describes both a lyrical form and a singing technique.

Usually sung with little to no instrumental accompaniment, a *Kafi* emphasizes the lyrics. The emotional and reflective quality of the verses is still the main focus, even with the occasional inclusion of instruments like the harmonium, tabla, and dhol. *Kafi* compositions explore themes of divine love, spiritual longing, rejection of materialism, and the quest for self-realization.¹⁷ The legendary singer Abida Parveen has been instrumental in popularizing *Kafi* beyond Punjab, making it a globally recognized genre of Sufi music.¹⁸

Apart from *Qawwali* and *Kafi*, several other musical traditions have been instrumental in propagating Sufi thought in Punjab. *Sufiana Kalam* refers to a wide range of Sufi devotional songs that include the poetic works of mystics like Baba Farid, Waris Shah, and Mian Muhammad Bakhsh. These songs, performed in local dialects, carry spiritual messages that resonate deeply with rural and urban audiences alike.¹⁹ Sufi shrines in Punjab frequently host performances of *Dhamaal*, a distinctive and exuberant kind of Sufi music. This upbeat, rhythmic music is intimately linked to *dhamal*, a type of devotional dance that is done as a manifestation of spiritual trance. In *Dhamaal*, the *dhol* (double-headed drum) is an essential instrument that generates strong beats that heighten the performance's intensity.²⁰ Although *Ghazal* is traditionally associated with Persian and Urdu poetry,

its adaptation into Punjabi Sufi music has given rise to deeply moving renditions of spiritual themes. Sufi folk singers like Pathanay Khan and Saen Zahoor have kept this tradition alive by performing *Ghazals* infused with Sufi philosophy.²¹ Sufi music in Punjab is a rich and diverse tradition that continues to captivate audiences with its spiritual depth and poetic beauty. Whether through the electrifying rhythms of *Qawwali*, the contemplative melodies of *Kafi*, or the exuberant beats of *Dhamaal*, these musical forms serve as a bridge between the earthly and the divine.

Sufi shrines in Punjab have long served as vibrant centres for spiritual and cultural expression, with music playing a pivotal role in preserving and propagating Sufi traditions. These shrines, or *dargahs*, act as living repositories of musical heritage, fostering devotional performances such as *Qawwali*, *Kafi*, and *Dhamaal*. The continuous patronage of musicians, combined with the sacred atmosphere of these spaces, has allowed Sufi music to flourish and maintain its relevance in contemporary society. The tradition of musical expression in Sufi shrines dates back to the medieval period when Sufi saints used poetry and music as vehicles for divine connection. Prominent Sufi saints such as Baba Farid (1173–1266), Bulleh Shah (1680–1757), and Sultan Bahu (1628–1691) composed mystical verses that continue to be performed at their shrines.²² These shrines have historically attracted devotees from diverse backgrounds, creating a melting pot of spiritual and musical traditions. Historically, *Qawwali* performances have been linked to Sufi shrines in Punjab, specifically at the *dargahs* of Baba Farid in Pakpattan and Data Ganj Bakhsh in Lahore. *Qawwals* play at *Urs*, or saints' death anniversaries, to help believers feel closer to the holy.²³ Despite commercialization, the original renditions of *Kafi* at Sufi shrines maintain their authenticity and continue to attract pilgrims seeking solace through music. Another significant musical practice at Sufi shrines is *Dhamaal*, a form of devotional drumming and dance performed as an expression of spiritual ecstasy. Particularly associated with the shrines of Lal Shahbaz Qalandar in Sindh and Shah Jamal in Lahore, *Dhamaal* features powerful dhol rhythms that induce trance-like states among participants. The communal aspect of *Dhamaal* reflects the inclusive and egalitarian ethos of Sufism, allowing individuals from all social backgrounds to partake in the experience. The preservation of *Dhamaal* at Sufi shrines underscores the enduring relationship between rhythm, spirituality and collective devotion.

Beyond live performances, Sufi shrines play a crucial role in preserving oral traditions and musical lineages. Many *Qawwals* and folk musicians trace their ancestry to performers who were historically patronized by Sufi saints. The transmission of these traditions occurs through *ustad-shagird* (master-disciple) relationships, ensuring that musical knowledge is passed down across generations. Moreover, the shrines serve as informal schools where aspiring musicians learn the nuances of Sufi music. The presence of hereditary musicians who have performed at these shrines for centuries highlights the importance of these sacred spaces in safeguarding Punjab's musical heritage. While Sufi shrines remain vital centers for musical preservation, they face several challenges in the modern era. The increasing commercialization of Sufi music, coupled with political and ideological shifts, has altered the traditional practices at some shrines.²⁴ Additionally, technological advancements and digital media have transformed the way Sufi music is consumed, with recorded performances reaching global audiences but sometimes losing their original contextual depth.

Despite these challenges, many shrines continue to adapt by integrating contemporary musical styles while retaining the essence of Sufi devotional music. Efforts by cultural organizations and musicians to document and archive traditional performances have also contributed to the sustainability of this musical heritage. The influence of Sufi music remains evident in modern Punjab through the continued patronage of *Qawwali*, *Kafi*, and *Dhamaal*. Sufi shrines, such as those of Baba Farid in Pakpattan and Data Ganj Bakhsh in Lahore, remain active centers where Sufi musical traditions are preserved and practiced. These performances, often held during annual *Urs* festivals, attract devotees and musicians alike, ensuring the transmission of Sufi musical heritage to new generations.²⁵ Contemporary Punjabi musicians have embraced traditional Sufi themes in their work, blending classical compositions with modern instrumentation. Renowned singers like Abida Parveen,

Nusrat Fateh Ali Khan, and Wadali Brothers have been instrumental in keeping the essence of Sufi music alive while making it accessible to a global audience. Their adaptations have ensured that the core spiritual message of Sufi poetry continues to resonate with younger audiences.

Sufi music's themes of love, devotion, and divine longing have found their way into Punjabi mainstream music and Bollywood. Many contemporary artists incorporate Sufi poetry into their compositions, drawing inspiration from legendary Sufi poets such as Bulleh Shah, Sultan Bahu, and Shah Hussain. The increasing fusion of Sufi melodies with electronic and folk music has led to the emergence of a unique sound that appeals to modern listeners while preserving the core values of Sufi thought. Popular songs like *Tere Bin Nahin Lagda* by Nusrat Fateh Ali Khan and *Bulla Ki Jaana* by Rabbi Shergill exemplify how Sufi poetry continues to shape contemporary music. These compositions have gained widespread recognition, bridging the gap between traditional and contemporary musical expressions.²⁶

The inclusive nature of Sufi music, which emphasizes unity, peace, and divine love, has made it an effective medium for promoting social and interfaith harmony in Punjab. Sufi music transcends religious and cultural boundaries, attracting listeners from diverse backgrounds. In a region that has witnessed socio-political tensions; Sufi music serves as a unifying force that fosters dialogue and mutual understanding. The *Sama* (spiritual music gatherings) at Sufi shrines continue to draw people of various faiths who seek solace in the mystical verses of Sufi saints. These gatherings create a shared spiritual space that transcends sectarian divisions, reinforcing Punjab's syncretic cultural heritage. Despite its growing popularity, the commercialization of Sufi music has raised concerns about the dilution of its spiritual essence. Many mainstream adaptations prioritize entertainment over the deeper philosophical and mystical aspects of Sufi poetry. The growing trend of remixing Sufi songs for commercial gain has led to criticism that the sacred nature of this musical tradition is being compromised.²⁷ Moreover, digital media and streaming platforms have changed how Sufi music is consumed, shifting it from traditional shrine-based performances to global audiences. While this shift has expanded the reach of Sufi music, it has also led to concerns that its contextual and spiritual significance may be lost in the process.

The future of Sufi music in Punjab depends on efforts to preserve its traditional roots while embracing modern adaptations. Additionally, independent artists and organizations are working to revive and promote authentic Sufi music through festivals, workshops, and digital platforms. Collaborations between classical Sufi musicians and contemporary artists are helping to keep this heritage relevant while respecting its original essence. The heritage of Sufi music in Punjab continues to have a profound impact on contemporary culture, shaping musical expressions, fostering social harmony, and serving as a spiritual refuge. While challenges such as commercialization and digital transformation pose potential threats, the essence of Sufi music remains intact through dedicated efforts to preserve and adapt it for modern audiences. As Punjab moves forward, the timeless messages of love, unity, and divine connection embedded in Sufi music will continue to resonate, ensuring its enduring legacy.

The heritage of Sufi music in Punjab is a testament to the region's rich spiritual and cultural history. Rooted in the teachings of Sufi saints, it has transcended time to remain a vital form of musical and poetic expression. The deep connection between Sufi music and Punjab's religious and cultural fabric is evident in the continued patronage of *Qawwali*, *Kafi*, and *Dhamaal* at Sufi shrines, as well as their evolving presence in contemporary music and digital platforms. Sufi music has not only preserved mystical traditions but also fostered social harmony and spiritual awakening. The universal themes of love, devotion, and divine longing embedded in Sufi poetry have resonated across religious and cultural boundaries, making Sufi music a bridge between different communities. The presence of Sufi music in modern mainstream media, coupled with its global outreach, has further cemented its relevance in today's world.

However, despite its continued significance, the heritage of Sufi music in Punjab faces challenges. The commercialization of Sufi music, with its increasing detachment from spiritual

depth, has led to concerns about its authenticity. Moreover, political and ideological shifts have sometimes threatened the inclusive and syncretic nature of Sufi traditions. Digitalization has expanded its audience, but at the same time, it risks diluting the traditional essence of shrine-based performances. The preservation of Sufi music's heritage requires a concerted effort from cultural institutions, musicians, and scholars. Documenting traditional compositions, promoting authentic performances, and educating new generations about the spiritual depth of Sufi music will be crucial in safeguarding this legacy. Sufi shrines, as historical custodians of this music, must continue to serve as centers of musical learning and devotion. In essence, the heritage of Sufi music in Punjab remains a powerful symbol of spiritual resilience and cultural continuity. As long as its core values of love, unity, and divine connection are upheld, Sufi music will continue to inspire generations, maintaining its sacred place within Punjab's rich artistic and spiritual landscape.

Notes and References

1. J.R. Puri and T.R. Shangari, *Bulleh Shah: The Love-Intoxicated Iconoclast*, Radha Soami Satsang, Beas, 1986, p. 112.
2. Regula Qureshi, *Sufi Music of India and Pakistan: Sound, Context, and Meaning of Qawwali*, Cambridge University Press, 1986, p. 47.
3. Surinder Singh and Ishwar Dayal Gaur, *Sufism in Punjab: Mystics, Literature, and Shrines*, Aakhar Books, New Delhi, 2009, p. 134.
4. Radha Kapiuria, *Music in Colonial Punjab: Courtesans, Bards, and Connoisseurs, 1800-1947*, Oxford University Press, 2023, p. 178.
5. Paul Smith (Translator), *Baba Farid: Sufi Master poets Poetics Sayings (Salokas)*, Book Heaven, New Delhi, 2015, pp. 11-37.
6. J.S. Grewal, *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge University Press, New Delhi, 1998, p. 43.
7. Prof Harjinder Singh Dhillon, "Sufism in the Punjab", *Understanding Sikhism– The Research Journal*, Canada, January-June, Vol. 3, No. 1, 2001 p.32.
8. Surinder Singh and Ishwar Dayal Gaur, *Sufism in Punjab: Mystics, Literature, and Shrines*, p. 178.
9. Jamal J. Elias, *Death Before Dying: The Sufi Poems of Sultan Bahu's*, University of California Press, Los Angeles, 1998, p. 194.
10. Christopher Shackle, *Punjabi Sufi Poetry from Farid to Bulleh Shah*, Harvard University Press, London, 2010, p. 156.
11. Christopher Shackle, *Bulleh Shah-Sufi Lyrics*, Harvard University Press, London, 2010, p. Xvi
12. Sant Singh Sekho, *Heer Waris Shah*, Sahit Parkashan, 2006, p.89
13. Haroon Khalid, *Waris to Heer*, Penguin, New Delhi, 2024, pp. 13-27
14. Farina Mir, *The Social Space of Language: Vernacular Culture in British Colonial Punjab*, University of California Press, 2010, p. 198.
15. Sabir Niazi, *Sufi Poets of Punjab*, Sang-e-Meel Publications, Lahore, 2003, p.245.
16. Regula Qureshi, *Sufi Music of India and Pakistan: Sound, Context, and Meaning of Qawwali*, pp. 54-78
17. Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Science: An Illustrated Study*. World Wisdom, 2007, p. 121: See also, Farina Mir, *The Social Space of Language: Vernacular Culture in British Colonial Punjab*, p. 263.
18. Fawzia Afzal Khan, *A Critical Stage: The Role of Secular Alternative Theatre in Pakistan*. Seagull Books, 2005, p. 89.
19. Sabir Niazi, *Sufi Poets of Punjab*, p. 269.
20. Jamal Malik, *Islam in South Asia: A History*, Brill, 2008, p. 203.
21. Christopher Shackle, *Punjabi Sufi Poetry from Farid to Bulleh Shah*, 179.
22. Regula Qureshi, *Sufi Music of India and Pakistan: Sound, Context, and Meaning of Qawwali*, p. 76.
23. Jamal Malik, *Islam in South Asia: A History*, p. 203.
24. Radha Kapiuria, *Music in Colonial Punjab: Courtesans, Bards, and Connoisseurs, 1800-1947*, pp. 229-256
25. Surinder Singh and Ishwar Dayal Gaur, *Sufism in Punjab: Mystics, Literature, and Shrines*,
26. A. Khan, "Sufi Songs That Brought Sufi to the Masses Through Bollywood", *The Plunge Daily*, July 2020.
27. B. Rajan, "Infusion of Technology and Changing Face of Sufi Music", *Research Gate*, July 2014; Debarati S. Sen, "Bollywood is Soaking in the Sufi Spirit", *Times Entertainment*, November, 2016.

New Tax System in India (Gst) - An Overview

K. Yadagiri

M.Com, MBA, GST

Degree Lecturer in Commerce, MJPTBCWR Degree College, Nagarjunasagar, Nalgonda.

Abstract

Goods and Services Tax (GST) is an indirect tax levied in India on the sale of goods and services. Goods & Services Tax is a comprehensive, multi-stage, destination-based tax that will be levied on every value addition. Goods and Service Tax (GST) implemented in India to bring in the 'one nation one tax' system, but its effect on various industries will be slightly different. The first level of differentiation will come in depending on whether the industry deals with manufacturing, distributing and retailing or is providing a service. The tax came into effect from July 1, 2017 through the implementation of One Hundred and First Amendment of the Constitution of India by the Modi government. The tax replaced existing multiple cascading taxes levied by the central and state governments. The tax rates, rules and regulations are governed by the Goods and Services Tax Council which comprises finance ministers of centre and all the states.

Keywords: - GST in India, Goods and Tax Council, Impact of GST, Tax system in India.

Introduction

A comprehensive GST based on the Value Added Tax (VAT) principle was first suggested by the Kelkar Task Force in December 2002. The introduction of GST in India was first announced in the Union Budget 2006-07. Since then the Empowered Committee of Ministers had worked on preparing the back ground material for GST and the draft GST Acts. Implementation of GST finally materialised with the Parliament passing the Constitutional Amendment Act in September 2016, followed by the State Legislatures and GST was rolled out with effect from 1 July 2017 (including Jammu and Kashmir with effect from 8 July 2017).

As stated by the President of India Sri Pranab Mukherjee on the launch of GST from the Central Hall of Parliament on 30 June 2017, "GST is the result of a broad consensus arrived at between the Centre and the States and is a tribute to the maturity and wisdom of India's democracy¹".

GST is a destination based consumption tax. It has been designed in a manner so that tax is collected at every stage and the credit of tax paid at the previous stage is available to set off the tax to be paid at the next stage of transaction thereby eliminating cascading of taxes. This eradicates "tax on tax" and allows cross utilization of input tax credits which benefit the industry by making the entire supply chain tax neutral.

GST will give a major boost to the 'Make in India' initiative of the Government by making goods or services produced or provided in India competitive in the national and international markets. Further, all imported goods will be charged with integrated tax (IGST) which will be more or less equivalent to Central GST + State GST. This brings parity in taxation on local and imported products.

Definition of GST

GST is a tax on supply of goods or services or both and a single tax on entire value chain of supply, right from the manufacturer to the consumer. Credit of input taxes paid at each stage will be available in the subsequent stage of value addition, which makes GST essentially a tax only on value addition at each stage. The final consumer will thus bear only the GST charged by the last dealer in the supply chain, with set-off benefits at all the previous stages. GST is a consumption based tax i.e. tax accrues to the State where goods and / or services are finally consumed.

Goods and Services Tax Council (GSTC)

The GSTC has been notified with effect from 12th September, 2016. GSTC is being assisted by a Secretariat. The following major decisions have been taken by the GSTC in different meetings held by them:

- i. The threshold exemption limit would be ` 20 lakh. For special category States enumerated in article 279A of the Constitution, threshold exemption limit has been fixed at ` 10 lakh.
- ii. Composition threshold shall be ` 75 lakh. Composition scheme shall not be available to inter-State suppliers, service providers (except restaurant service) and specified category of manufacturers.
- iii. Existing tax incentive schemes of central or state governments may be continued by respective government by way of reimbursement through budgetary route.
- iv. There would be four major tax rates namely 5%, 12%, 18% and 28%. The tax rates for different goods and services have been finalized. Besides, some goods and services would be under the list of exempt items. The exempted services has been finalized, except services supplied by Goods and Services Tax Network which is the addition to the list of exempted services under service tax regime. Rate for precious metals is an exception to ‘four-tax slab-rule’ and the same has been fixed at 3%. A cess over the peak rate of GST @ 28% on certain specified luxury and demerit goods, like tobacco and tobacco products, pan masala, aerated waters, motor vehicles, would be imposed for a period of five years to compensate States for any revenue loss on account of implementation of GST. The list of services in case of which reverse charge would be applicable has also been finalized.
- v. The five laws namely CGST Law, UTGST Law, IGST Law, SGST Law and GST Compensation Law have been recommended.
- vi. In order to ensure single interface, all administrative control over 90% of taxpayers having turnover below ` 1.5 crore would vest with State tax administration and over 10% with the Central tax administration. Further all administrative control over taxpayers having turnover above ` 1.5 crore shall be divided equally in the ratio of 50% each for the Central and State tax administration.
- vii. Powers under the IGST Act shall also be cross-empowered on the same basis as under CGST and SGST Acts with few exceptions.
- viii. Power to collect GST in territorial waters shall be delegated by Central Government to the States.
- ix. Formula and mechanism for GST Compensation Cess has been finalized.
- x. Nine rules on registration, composition levy, valuation, tax invoice, input tax credit, payment, returns, refund and transitional provisions have been recommended.
- xi. Rate of interest on delayed payments and delayed refund has been recommended.
- xii. Rate of Tax Collection at Source (TCS) has been recommended².

Benefits of GST

- i. Will help to create a unified common national market for India, giving a boost to Foreign investment and “Make in India” campaign;
- ii. Will prevent cascading of taxes as Input Tax Credit will be available across goods and services at every stage of supply;
- iii. Harmonization of laws, procedures and rates of tax;
- iv. It will boost export and manufacturing activity, generate more employment and thus increase GDP with gainful employment leading to substantive economic growth;
- v. Ultimately it will help in poverty eradication by generating more employment and more financial resources;
- vi. More efficient neutralization of taxes especially for exports thereby making our products more competitive in the international market and give boost to Indian Exports;

- vii. Improve the overall investment climate in the country which will naturally benefit the development in the states;
- viii. Uniform SGST and IGST rates will reduce the incentive for evasion by eliminating rate arbitrage between neighboring States and that between intra and inter-State sales;
- ix. Average tax burden on companies is likely to come down which is expected to reduce prices and lower prices mean more consumption, which in turn means more production thereby helping in the growth of the industries . This will create India as a “Manufacturing hub³”.

▪ **GST Council**

- Article 279A - **GST Council** to be formed by the President to administer & govern GST. Its Chairman is Union Finance Minister of India with ministers nominated by the state governments as its members.
- The council is devised in such a way that the centre will have 1/3rd voting power and the states have 2/3rd.
- The decisions are taken by 3/4th majority⁴.

▪ **Reforms Brought About by GST**

Creation of common national market: By amalgamating a large number of Central and State taxes into a single tax.

Mitigation of cascading effect: GST mitigated ill effects of cascading or double taxation in a major way and paved the way for a common national market.

Reduction in Tax burden: From the consumers’ point of view, the biggest advantage would be in terms of reduction in the overall tax burden on goods.

Making Indian products more competitive: Introduction of GST is making Indian products more competitive in the domestic and international markets owing to the full neutralization of input taxes across the value chain of production.

Easier to administer: Because of the transparent and self-policing character of GST, it would be easier to administer.

Advantages of GST

For the Government

Create a unified common market: Will help to create a unified common national market for India. It will also give a boost to foreign investment and “Make in India” campaign.

Streamline Taxation: Through harmonization of laws, procedures and rates of tax between Centre and States and across States.

Increase tax Compliance: Improved environment for compliance as all returns are to be filed online, input credits to be verified online, encouraging more paper trail of transactions at each level of supply chain;

Discourage Tax evasion: Uniform SGST and IGST rates will reduce the incentive for evasion by eliminating rate arbitrage between neighboring States and that between intra and inter-state sales⁵.

For Overall Economy

Bring about certainty: Common procedures for registration of taxpayers, refund of taxes, uniform formats of tax return, common tax base, common system of classification of goods and services will lend greater certainty to taxation system;

Reduce corruption: Greater use of IT will reduce human interface between the taxpayer and the tax administration, which will go a long way in reducing corruption;

Boost secondary sector: It will boost export and manufacturing activity, generate more employment and thus increase GDP with gainful employment leading to substantive economic growth;

Ultimately it will help in poverty eradication by generating more employment and more financial resources.

Conclusion

Common procedures for registration of taxpayers, refund of taxes, uniform formats of tax return, common tax base, common system of classification of goods or services along with timelines for every activity will lend greater certainty to taxation system.

GST is largely technology driven. The interface of the taxpayer with the tax authorities is through the common portal (GSTN). There are simplified and automated procedures for various processes such as registration, returns, refunds, tax payments, etc. All processes, be it of applying for registration, filing of returns, payment of taxes, filing of refund claims etc. , is done online through GSTN. The input tax credit will be verified online. Electronic matching of input tax credit all - across India will make the process more transparent and accountable. This will encourage a culture of compliance. This will greatly reduce the human interface between the taxpayer and the tax administration leading to speedy decisions.

Average tax burden on trade and industry is likely to come down, which is expected to reduce prices resulting in more consumption, which in turn means more production and thereby boosting the growth of the industries. The removal of cascading of taxes and increased transparency will make the citizens more informed about the taxes they pay while purchasing goods or services. GST will boost domestic demand, create more opportunities for domestic business and drive job creation. GST might not be the panacea for all the ills of indirect tax system but is also not far from that.

References

1. https://gstcouncil.gov.in/sites/default/files/e-version-gst-flyers/51_GST_Flyer_Chapter45.pdf
2. <https://icmai.in/upload/Students/Supplementary/SM-GST.pdf>
3. Ibid.
4. <https://gstcouncil.gov.in/cgst-tax-notification>
5. <https://www.gstcouncil.gov.in/gst-council>

Gosavi as A Nomadic Tribe

Dr. Prof. S. V. Gunjal

Department of Sociology, Dr.B.A.M.U.C.S.Nagar

Mr. Gosavi Jijabai Sahebrao

Abstract:

The present research is on the Gosavi community. The Gosavi community is a nomadic community and is seen as a begging community. Although the traditional profession of this community is begging, a change or transition is taking place in this community over time. In order to understand this transition, the researchers have tried to study the history of the Gosavi community, the social misconceptions about the Gosavi community in the community, as well as the economic, social, cultural and political situation of the Gosavi community, as well as the ten names of the Gosavi community and their opinions in the Gosavi community.

The present research paper will also study the population of the Gosavi community in Maharashtra and the monasteries of the Gosavi community. In short, the present research paper is based on the Gosavi community and is an attempt by the researcher to study the Gosavi community comprehensively.

Introduction:

India is a secular nation. People of many castes, tribes, religions live together in India. Caste tribes in India are particularly noteworthy. Since ancient times, i.e. before the arrival of the Aryans in India, unfree caste tribes have been living in India. However, these unfree caste tribes were not known as unfree nomads before because in India, caste tribes lived their lives in a permanent manner and worked very hard to earn their livelihood. When the Indus Valley Civilization was at the peak of its glory and prosperity, nomads had a special place in this prosperous and glorious Indus Valley Civilization. People of all castes and tribes lived their lives with full rights.

In the latter half of the Indus Valley Civilization period, i.e. 1500 years ago, the Aryans entered India. These violent and warlike Aryans immediately conquered the local people of India and forced them to enslave them. They started doing agriculture and agricultural related work from them. They accepted the slavery of the Aryans. Those people remained in the villages and became slaves, but those who did not want the slavery of the Aryans left the villages and took refuge in the mountain passes wherever they could find them. Those who lived outside the village and adopted nomadic lifestyles became nomads and continued to wander, from then on the word nomad became popular. The economy of these nomads was completely destroyed and not only the economy but also the social system and culture changed over time.

The information that this nomadic society of today was living a prosperous life during the Indus Valley Civilization period and had a vast and peaceful kingdom has been obtained from the excavations carried out at Harappa and Mohenjo-Daro. From this it is clear that the society that is living its life as a nomad today was not a nomadic society before, but it has been made a nomadic society. Since ancient times, injustice has been done to this nomadic society and this injustice is still being endured by this society. Not only is this nomadic society deprived of education, its rights, and the political sphere, but even though India is independent, these nomadic castes are having to live as if they were independent. In this era of globalization, nomads are facing the problem of livelihood.

What kind of place has the liberated nomads got in the country's economy? The important reason behind the fact that some tribes are still wandering in our country is economic weakness. The lack of fixed means of production that will fill their stomachs in one place.

Due to which they have to wander.

The so-called established system has given the adjective "nomad" to those who wander for food. The caste system divided the nomadic castes according to their work. Therefore, some types like castes, sub-castes, sub-castes, similar castes emerged among them. This is why the group called

the liberated caste has emerged, which also has sub-castes, sub-castes, these tribes. Also known as the wandering Saheb but also known as the Vimukt. The British government had implemented the Criminal Tribes Act in 1871 and imprisoned some groups as criminals. This criminal caste group was freed in 1952 after India became independent. Since then, a group called the Vimukt caste has emerged and become popular. One caste that is considered important in this popular group is the Gosavi caste.

Keywords: Gosavi caste, Educational, Social, Economic status, Police of Government,

Importance of the research topic

The nomadic community, caste and tribe, are economically backward and the government is trying to develop these castes and tribes. The government has implemented many schemes at the government level, but even today the nomadic caste and tribe have not received the proper benefit. The nomadic caste and tribe in Nashik district are known as Gosavi and are still living a poor life. Even after 75 years of India's independence, how come these castes and tribes have not developed? Why are the nomadic castes known as backward? Why do they have to wander from village to village? Why have these castes and tribes not reached higher education? What is the place of the nomadic castes in the era of globalization? It seems important to find answers too many such questions and study the improvement in the socio-educational and economic condition of the liberated nomadic tribes.

Reference for the study of the socio-economic and educational condition of the Gosavi nomadic caste, Nashik district, five talukas of which are Nashik, Igatpuri, Satana, Trimbakeshwar, Dindori, are included in this research. In this scope, the education of the Gosavi caste, their living conditions, their religious traditions, their social behaviour, superstitions, benefits of government schemes, poverty, employment income level and the basic problems in the development of the liberated nomads, etc. are included. In addition to all the above main factors, the sub-questions that have arisen in the Gosavi community are also studied. Overall, the Gosavi caste has been selected by the researchers among the nomadic separated castes for study and this will be studied in this research.

Objectives:

- 1) To study the living conditions of the nomadic castes of Nashik district
- 2) To shed light on the educational status of the nomadic castes of Nashik district
- 3) To find out the extent of poverty among the Gosavi caste of Nashik district
- 4) To get information about the migration or nomadic life of the Gosavi caste of Nashik district
- 5) To study the benefits of various government schemes of the Gosavi caste of Nashik district

Hypothesis

The following hypotheses have been considered for the present research

- 1) The living standards of the Gosavi caste in Nashik district are poor
- 2) Gosavi caste families in Nashik district benefit from government schemes to a very small extent
- 3) The higher education level of the Gosavi caste in Nashik district is still very low
- 4) Some Gosavi caste families in Nashik district are living in poverty

Research Methodology

The researcher has used primary and secondary sources for the present research. The secondary sources include important documents such as government reports published from time to time, magazines, newspapers, district social welfare department reports, census reports of the Government of India, etc. Similarly, the researcher has used the information in them based on various reference books related to the research, magazines, reports, unpublished theses, home pages, souvenirs, etc.

Based on primary information, the researchers have selected five talukas of Nashik district, namely Trimbakeshwar, Nashik, Igatpuri, Satana, Dindori, and 250 families of the Gosavi caste, 50 from each division, for this research and the families of the Gosavi caste have been selected for

direct observation. While directly observing the Gosavi caste, special attention has been paid to their educational, socio-economic status and the benefits they receive from government schemes. The information obtained has been collected and analysed in relation to these important aspects.

Limitation of Research

The present research is limited to five talukas of Nashik district, Igatpuri, Trimbakeshwar, Nashik, Satana, and Dindori. Since it is more expensive to survey all the Gosavi castes in Nashik district, a limitation has also been set in that, therefore the present research is limited to only the Gosavi caste. For this research, 50 samples from each talukas, a total of 250, have been selected. Therefore, the present research is useful for the research of the entire Gosavi caste.

Surname of Gosavi community

Tirth, ashram, Bun, Giri, Puri, Bharti, Sagar & Saraswati Gosavi Community have seven akhada 1) sanatani 2) Nirpani 3) Niranjani 4) Atali 5) Abhag 6) Anandi 7) Agni etc

Gosavi society and religion

Considering the Gosavi society, religion has a great influence on this society. Spreading religion and adopting a monastic attitude is the traditional idea of the Gosavi society. Four monasteries are considered important in the Gosavi society.

Govardhan Math

Sringeri Math, Sharad Math, Jyoti Math.

Four Dharma of Gosavi Community

Jagannath Puri, Rameshwar, Dwarka, Badrinath

Sects in the Gosavi society

Anandwar, Bhuriwar, Gangwar, Kotwar

Acharyas in the Gosavi society

Padmapada, Suresh Var, Hasata Malak, Trokacharya

Dividation of Mathi in Gosavi community:

Also, there are 52 monasteries in the Gosavi society, which are divided according to their names, of which 27 are Giri's and four are Indian. The Swaramati of Mathi and Puri is in Ban's four, others have not established Mathis, only these four sub-castes have Mathis.

Four Mathis were established in four directions so that the propaganda work would not remain incomplete through the book of Advaita Siddhanta.

Four places of Worship in Gosavi Community:

Jagannath Puri Rameshwar Dwarka Badrinath. Each religion has its own Acharya, the head of the Matha, who is called Shankaracharya.

In the Gosavi community, constant wandering for the propagation and protection of religion through the four Marches and 52 Mathis is considered to be the true religion, but due to coming into contact with other communities, the people of the Gosavi community turned towards the worldly path and became worldly, but it is seen that religion has a great influence on them.

Nomadic tribes in Maharashtra state:

The Government of Maharashtra classified traditional nomad into total 42 castes and tribes out of these in 1871 the British government for India had banded 28 castes and tribes as criminal caste/tribes quarantining them are isolated settlement compounds so as to control their criminal activities and if possible remove their criminal tendencies on India's attaining independence in 1947 the countries first prime minister Pandit Jawaharlal Nehru release this caste and tribes from current time requirements caste tribes are called vimukt jaati. Release cast 14 tribes are treated as non-criminal tribes.

The following categories of Nomadic tribes generally found in Maharashtra are Giri, Puri, Bharti, Burn, Aranya & parvat.

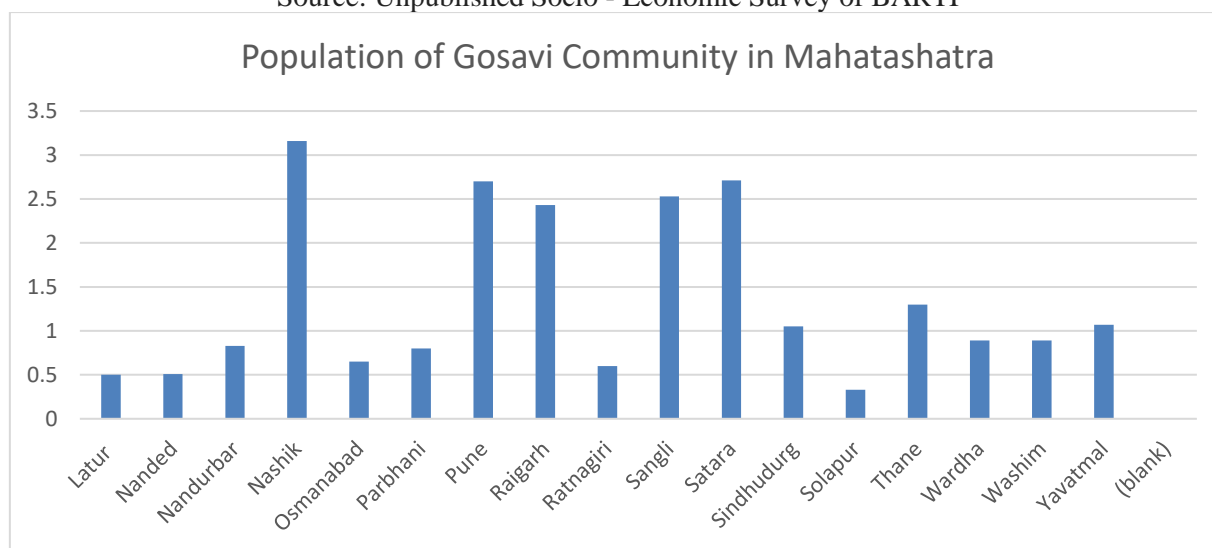
In the old Bombay Street the backward class consist of the three categories 1) scheduled caste 2) scheduled tribes 3) backward class.

The Government of Maharashtra where implementing various schemes for all the three categories since 1930 but as a Nomadic tribes. Gosavi community also belong from this Nomadic tribe’s class. It was observe that as a Nomadic tribe could not take much advantage of the schemes because of their nomadic life government therefore thought the necessity of introducing special welfare program for this Nomadic tribe during the second five years plan and prepare a list of for Nomadic tribes.

Table of Gosavi Population in Maharashtra

Sr. No.	Name of District	Index of Gosavi Community	Sr. No.	Name of District	Index of Gosavi Community
1	Ahmednagar	0.95	19	Nanded	0.51
2	Akola	0.87	20	Nandurbar	0.83
3	Amravati	0.44	21	Nashik	3.16
4	Aurangabad	0.61	22	Osmanabad	0.65
5	Bhandar	0.92	23	Parbhani	0.8
6	Beed	0.44	24	Pune	2.7
7	Buldhana	0.64	25	Raigarh	2.43
8	Chandrapur	0.38	26	Ratnagiri	0.6
9	Dhule	0.68	27	Sangli	2.53
10	Gadchiroli	0.37	28	Satara	2.71
11	Godiya	1.64	29	Sindhudurg	1.05
12	Hingoli	1.37	30	Solapur	0.33
13	Jalgaon	0.48	31	Thane	1.3
14	Jalna	0.68	32	Wardha	0.89
15	Kolhapur	5.24	33	Washim	0.89
16	Mumbai	6.03	34	Yavatmal	1.07
17	Mumbai sab urban	5.07	35	Latur	0.5
18	Nagpur	1.83			

Source: Unpublished Socio - Economic Survey of BARTI

Educational Status of Gosavi Society

Education is considered the third eye of a human being. Education not only makes a person civilized, but also leads to progress and development in a person's life. The researcher has studied the educational status of Gosavi society on the basis of this. The educational status of Gosavi society is poor and the level of education is low. The important reason behind this is the low importance given to education in Gosavi society. Due to the poor economic condition of the Gosavi family, it is not

possible for the children of the Gosavi family to get an education. Also, due to the nomadic lifestyle, the importance of education is low in Gosavi society. As a result, not only the children of the family but also the women of the family have very low levels of education. Even if the youth of the family decides to get an education, they have to face many difficulties in education. While getting an education, they find it difficult to integrate themselves into the flow of globalization. However, due to the poor economic condition, the family sometimes has to give up their education due to the need for financial help.

This negative attitude towards education means that not only the youth or children of the family but also the girls and women are deprived of education. They have historically face uphill battle for education, respectable employment and social dignity. Most of them including the Nomadic tripe Gosavi samaj lack of worldly possession such as land money or community resources they have little choice but to follow their traditional occupation of wandering and begged alms which intern expose them to abuse even attacks from non-Nomadic society

Health status of Gosavi community

Health is important in every human life. It is said that health is wealth. However, due to ignorance about health or low priority given to health while living a nomadic life, the health status of Gosavi community is poor. Also, family members have less knowledge about health. In short, the health status of Gosavi family is poor. As a result, there is ignorance about the health status of Gosavi family.

Political Status of Gosavi community

The political status of the Gosavi community has not yet progressed or developed. The position of the Gosavi community in politics is inferior and their knowledge about the political field is very limited. As a result, their participation in the political field is very limited due to their ignorance about the reservations they have in the political field and their rights.

Social Status

A person has an important place in society as a member of society. In the social field, the Gosavi community is seen to have a secondary position because the wandering Gosavi community still wanders to fill its stomach. As a result, the Gosavi community has to face many social problems. The Gosavi community has not been able to take its place in the social stream even today.

Conclusion: The present research is on the Gosavi community. The Gosavi community is a nomadic community and is seen as a begging community. Although the traditional profession of this community is begging, a change or transition is taking place in this community over time. The researcher has tried to understand this transition through the present research paper. The history of the Gosavi community, the social misconceptions about the Gosavi community in the community, as well as the economic, social, cultural and political situation of the Gosavi community, the ten names of the Gosavi community, and their opinions in the Gosavi community will be studied.

The present research paper will also study the population of the Gosavi community in Maharashtra and the monasteries of the Gosavi community. In short, the present research paper is based on the Gosavi community and is an attempt by the researcher to study the Gosavi community comprehensively.

References:

- 1) Gore. M.S the Social Context of an Ideology: The social and political thoughts of Babasaheb Ambedkar Sage New Delhi 1993
- 2) Mani Suresh. Glimpse cultural Revolt in India, Samruddha Bharat Mumbai 2006
- 3) Renake Commission report: Aldo Nomadic and the notified tribes account for nearly 10% of India's population according to the Renake commission report. They neither have opportunities to access education they are illiterate and have begged for alms.
- 4) Desai A.R 1979 prison struggles in India Bombay Oxford University press
- 5) Rao M. S .A 1979 social moment in India New Delhi Manohar.

Sleep Paralysis: A Scientometric Study

Ashwini Sanjay Khodke

Research Scholar, Department of Library and Information Science,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajnagar,
Maharashtra, India.

Abstract

The study is based on the Scientometrics analysis of 267 Research article published joint optimization of dynamic resource during the period of 2019-2023. This Study will review on To find out Year-wise, To find out keyword wise Contribution. To find out Document type Distribution the findings must reveal various aspects of the characteristics and patterns of contributions of the study.

Keywords: Scientometrics, rapid eye movement, sleep paralysis, Web of science.

Introduction

Scientometrics is the science of measuring and analyzing science. In practice, Scientometrics is often done using Bibliometrics which is a measurement of the impact of (scientific) publications. Scientometrics is the science of method scientific output similar to Bibliometrics used by librarians and information scientist. (Agrawal, Aruna, 1982); related fields are the history of science and technology philosophy of science and sociology of scientific knowledge. (Eugene arfield, 1995) ;application of mathematical and statistical methods of scientific literature (Derek de solla, 2000) ; to identify national an international network and tomap the development of new fields of science and technology as well as to know the inner logic of science evelopment (yadavJaisi Ram, 1984) ; this enables to evaluate the size of scientific production on the assumption that the essence of scientific activity is the assumption the production of knowledge (Eugene Garfield, 2002); open access has emerged in the last few years as serious alternative to additional commercial publishing models taking the benefits offered by technology one step further (Wasudevan K T 1995); one significant finding in the field is principle of cost escalation to the effect that achieving further findings at a given level of importance grow exponentially more costly in the expenditure of efforts and resources (Manavalan R 1982) ; other characteristics of open access journals are that author relation copyrights and they must self- achieved content in an independent repository

Definitional Analysis:

Scientometrics

According to bankapur, M.B. and Kumabar, (1993) “Scientometrics is a more general than Bibliometrics. It is interesting to know, that both disciplines have a large overlap. It is surprised to learn certain comments stating that both disciplines have a large overlap. It is surprised to learn certain comments stating that Scientometrics, using Bibliometrics techniques is a part of Bibliometrics”.

According to (2006), wouters, a certain tension has always existed between academic Scientometrics and political /practical, Scientometrics, the latter of which has been described as a hybrid of social science and business expertise (2006).

Sleep paralysis

Sleep paralysis refers to the phenomenon in which resumption of consciousness occurs while muscle atonia of REM (rapid eye movement) sleep is maintained, leading to intense fear and apprehension in the patient as the patient lies awake without the ability to use any part of their body. The Incubus phenomenon is characterized by a hallucination with a feeling of pressure on the thorax while carrying out aggressive and/or sexual acts. It tends to be accompanied by anxiety, paralysis, and feelings of suffocation.

It prevents movement of body parts in response to the dreams and muscles of the body become paralyzed temporarily. If the patient achieves wakefulness in this state, it creates the dissociation between perception and motor control that is characteristic of sleep paralysis

Signs and symptomsThe core symptom of sleep paralysis is the inability to move the body when falling asleep or waking. However, during these episodes, people may experience other symptoms, including:

- being unable to speak during the episode
- having hallucinations and sensations
- feeling pressure on the chest
- having difficulty breathing
- sweating
- headaches and muscle pains

Web of Science

Web of Science Core Collection content is uniquely selective and our indexing is uniquely consistent. Our independent and thorough editorial process ensures journal quality, while more than 50 years of consistent, accurate and complete indexing has created an unparalleled data structure. Every article and all cited references from every journal have been indexed, creating the most comprehensive and complete citation network to power both confident discovery and trusted assessment. Only the Web of Science Core Collection indexes every piece of content cover-to-cover, creating a complete and certain view of over 115 years of the highest-quality research

Review of Literature

Khparde & Pawar (2013) studied the authorship pattern and author's collaborative research in Information Technology with a sample of 17917 articles collect from LISA during 2000-2009. The average number of authors per article is 1.80. In the study the degree of collaboration (C) during the overall 10 years (2000-2009) is 0.71 but the year wise degree of collaboration is almost same in all the years of mean value 0.49. According to 10 years of period, the multi- authorship articles are higher and predominant on single authorship. The study found that the researches in Information Technology are keep toward team research or group research rather than solo research.

Khparde (2013) the paper studied the Bibliometric Analysis of Research Publication of Department of Chemistry, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, from 1975 to 2012. It analyzed all the 774 research publications from the 144 journals. It examines year- wise distribution of papers, authorship pattern, journal in which author publish, it revealed that the number of publications has increased consistently from the year 1975 to the year 2012. 25% of the total publications have been made in 2009, 2010, and 2011. And the majority of the publications are made with 4 authors. And also the majority of the research paper published in journal of heterocyclic chemistry. (Alhamdi, Khparde & Kanekar, 2014) they attempted on bibliometric analysis of ten volumes (57-66) in the field of journal of Documentation. It is based on the references appended to International Journal of "Journal of Documentation" during 2001-2010. The present study is based on 15150 references appended to 364 articles contributed by the authors in Journal of Documentation. It was found that Journals Citations are more in number than other citations. In Authorship pattern it was found that Solo Researchers are Predominant than Collaborative Researchers. The extent of collaboration was not much popular among the Journal of Documentation. The mean relative growth for articles and citation in the first five years 2001 to 2005 is reduced according to the last five years 2006 to 2010. The value of group co-efficient (gp) was only 0.46. It was seen that researchers cited latest documents. Universities are the major contributors. The study shows the UK, USA, Finland, and Denmark, have the majority of most cited records in Journal of Documentation. Out of 364 articles there are 175 articles have pages length from 11 to 20.

Objectives of the Study

The primary objective of this study is to understand the growth of scientometrics Study are sleep paralysis scientometrics during the period 2019-2023 More specific objectives are as follows:

1. To find out Year-wise of publication.
2. To find out journal wise contribution.
3. To find out keyword wise Contribution.

4. To find out Document type Distribution.
5. To find out author contribution.
6. Scope and Limitation of the Study

The present study is based on the Scientometric for sleep paralysis . The present study is based on over all 267 contributions during 2019-2023

Data Collection

Data can be numerically expressed that is quantified quantifiable or objective (Fasibs off and Dely, 1990) the data was collected from Eric, with the help of spas and excel. Total 267 contributions during 2019-2023

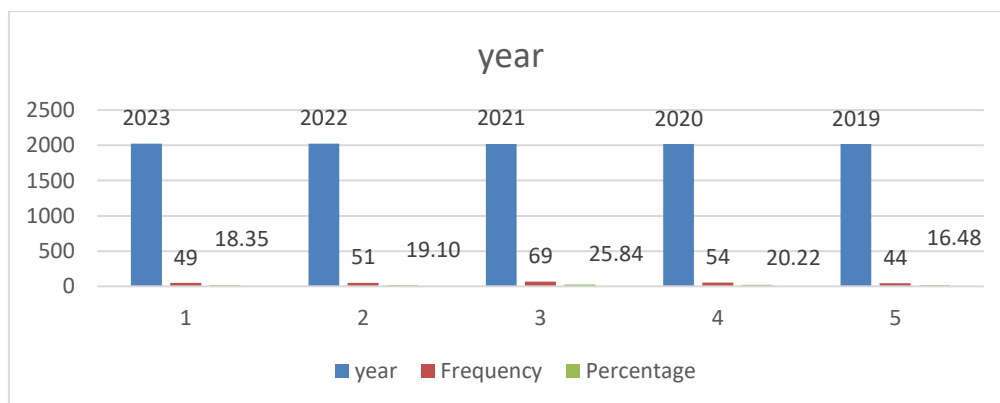
Data Analysis and Interpretation

Scientometric analysis is a branch of Bibliometrics. It is an important joint optimization of dynamic resource for understanding of the subject it aims at measuring the utility of documents and relationship between documents and fields.

The present study is based on the Scientometric for research sleep paralysis.The present study is based on over all 267 contributions during 2019-2023.

Table No 1. To find out Year-wise of publication

sr.no	year	Frequency	Percentage
1	2023	49	18.35
2	2022	51	19.10
3	2021	69	25.84
4	2020	54	20.22
5	2019	44	16.48
Total		267	100

It can be observed from the table No. 1.1& amp; Figure no. 1.1 out of the total 267 contributions majority of the contributions 69 were contributed in 2021 were as minimum contributions i.e. 44 in 2019 contributions were contributed in 2019& amp; 2023.

Table No 2. To find out journal Wise Contribution

SR.NO	JOURNAL	FREQUENCY	PERCENTAGE
1	Sleep	13	4.87
2	Sleep Medicine	13	4.87
3	Journal Of Clinical Sleep Medicine	12	4.49
4	Journal Of Sleep Research	9	3.37
5	Dreaming	5	1.87

6	Sleep And Breathing	5	1.87
7	Medicine	5	1.87
8	Nature And Science Of Sleep	4	1.50
9	Translational Psychiatry	4	1.50
10	American Journal Of Respiratory And Critical Care Medicine	3	1.12
11	Behavioral Sleep Medicine	3	1.12
12	Brain Sciences	3	1.12
13	European Psychiatry	3	1.12
14	Frontiers In Neuroscience	3	1.12
15	International Journal Of Environmental Research And Public Health	3	1.12
16	Annals Of Palliative Medicine	2	0.75
17	Archives Of Physical Medicine And Rehabilitation	2	0.75
18	Bmc Neurology	2	0.75
19	Brain And Behavior	2	0.75
20	British Journal Of Anaesthesia	2	0.75
21	Canadian Journal Of Anesthesia-Journal Canadien D Anesthesie	2	0.75
22	Chest	2	0.75
23	Cns Neuroscience & Therapeutics	2	0.75
24	Consciousness And Cognition	2	0.75
25	Cranio-The Journal Of Craniomandibular & Sleep Practice	2	0.75
26	Evolution Psychiatrique	2	0.75
27	Expert Opinion On Pharmacotherapy	2	0.75
28	Frontiers In Neurology	2	0.75
29	Frontiers In Psychiatry	2	0.75
30	Frontiers In Psychology	2	0.75
31	Frontiers In Public Health	2	0.75
32	International Journal Of Neuroscience	2	0.75
33	International Journal Of Pediatric Otorhinolaryngology	2	0.75
34	Journal Of Clinical Medicine	2	0.75
35	Journal Of Critical Care	2	0.75
36	Journal Of English And Germanic Philology	2	0.75
37	Journal Of Experimental Biology	2	0.75
38	Medical Hypotheses	2	0.75
39	Muscle & Nerve	2	0.75
40	Neurological Sciences And Neurophysiology	2	0.75
41	Neurology	2	0.75
42	Neurotherapeutics	2	0.75
43	Peptides	2	0.75

44	Sleep And Biological Rhythms	2	0.75
45	One Time Journal 1*121 = 121	121	45.32
Total		267	100

It Can Be Observed From Table No. 02 The Journal Wise Distribution Of Contributors, The Table 2 Reveals That Out Of The Total 267 Contributors Has Contributed During 2019-2023, Majority Wise Highest Journal Is A Sleep 13(4.87) And The Second Is Journal Of Clinical Sleep Medicine 12(4.49) And The Last Is Sleep And Biological Rhythms 2(0.75)

Table No 3. To find out Document Type Distribution

sr.no	Document	Frequency	Percentage
1	Article	195	73.03
2	Review	48	17.98
3	Meeting Abstract	14	5.24
4	Editorial Material	4	1.50
5	Letter	3	1.12
6	Article; Proceedings Paper	2	0.75
7	Correction	1	0.37
Total		267	100

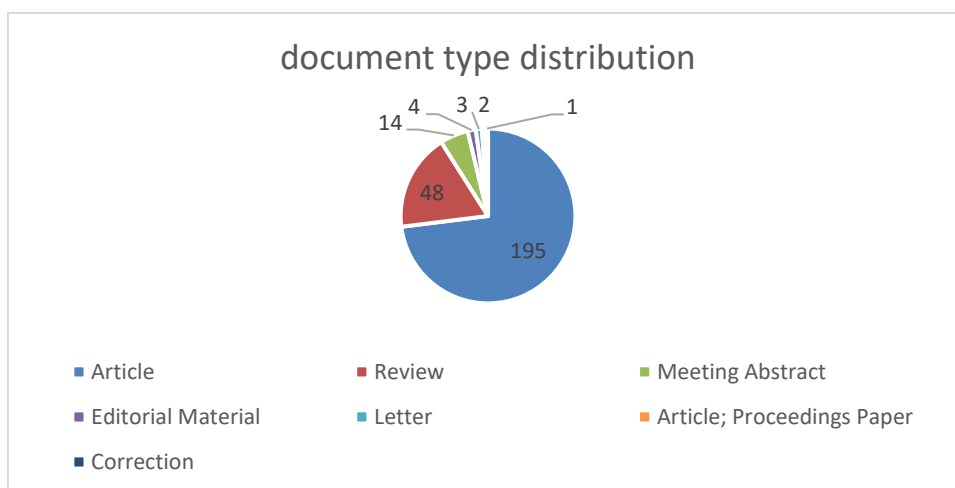

Table No 3. Document Type distribution of the contribution article is high. i.e. frequency 195 with 73.03%. and is lowest document type are correction i.e. 1 frequency with 0.37%

Table No 4. To find out Author contribution and Distribution

Sr.No	Author	Frequency	Percentage
1	Wróbel-Knybel, P	5	1.87
2	Jalal, B	5	1.87
3	Kliková, M	4	1.50
4	Raduga, M	4	1.50
5	Ohayon, MM	4	1.50
6	Quaedackers, L	3	1.12
7	Rauf, B	3	1.12
8	Barateau, L	2	0.75
9	Benham, G	2	0.75

10	Dauvilliers, Y	2	0.75
11	Donfrancesco, R	2	0.75
12	Evrard, R	2	0.75
13	Hinton, DE	2	0.75
14	Kayaba, M	2	0.75
15	Singh, M	2	0.75
16	Thorpy, M	2	0.75
17	Thorpy, MJ	2	0.75
18	one time author1*219=219	219	82.02
Total		267	100

The table no.4 Author contribution and Distribution It can be observed 2019-2023 year in the majority wise highest Wróbel-Knybel, P 5(1.87) and the lowest is Thorpy, MJ2(82.02) and all data is 267.

Table No 5. To find out keyword wise Contribution

Sr.No	Keyword	Frequency	Percentage
1	Sleep	16	5.99
2	Executive	8	3.00
3	Rem-Sleep	7	2.62
4	Quality-Of-Life	6	2.25
5	Posttraumatic-Stress-Disorder	5	1.87
6	Double-Blind	3	1.12
7	Eye-Movement	3	1.12
8	Insomnia	3	1.12
9	Prevalence	3	1.12
10	Sodium	3	1.12
11	Brain-Computer	2	0.75
12	Childhood	2	0.75
13	Continuing	2	0.75
14	Disorders	2	0.75
15	Egyptian	2	0.75
16	Hallucinations	2	0.75
17	Histamine	2	0.75
18	Hypocretin	2	0.75
19	Motor	2	0.75
20	Multiple	2	0.75
21	Near-Death	2	0.75
22	Orexin	2	0.75
23	Paralysis	2	0.75
24	Positive	2	0.75
25	Rapid-Eye-Movement	2	0.75
26	Restless	2	0.75
27	Sensed	2	0.75
28	Toxin	2	0.75
29	One Time Keywords1*138=138	174	65.17
Total		267	100

The table no. keyword contribution and Distribution It can be observed the majority wise highest SLEEP, 16(5.99) and the lowest is TOXIN 2(65.17) it is observed year 2019-2023.

Findings

It can be observed from the table No. 1.1 & Figure no. 1.1 out of the total 267 contributions majority of the contributions 69 were contributed in 2021 were as minimum contributions i.e. 44 in 2019 contributions were contributed in 2019&2023.

Document Type distribution of the contribution article is high. i.e. frequency 195 with 73.03% and is lowest document type are correction i.e. 1 frequency with 0.37%

Author contribution and Distribution It can be observed 2019-2023 year in the majority wise highest Wróbel-Knybel, P 5(1.87) and the lowest is Thorpy, MJ2(82.02) and all data is 267.

Keyword Contribution And Distribution It Can Be Observed The Majority Wise Highest Sleep, 16(5.99) And The Lowest Is Toxin 2(65.17) It Is Observed Year 2019-2023.

Conclusion

SP has received more attention from the unscientific world. The stigma associated with individuals suffering from SP has also prevented sufferers from reporting at medical institutions. As such, most sufferers revert to other confidential means such as herbalists, religious leaders, and traditional priests for a solution. The Tenement Museum houses one of the most unique collections in the world, but we don't have your story yet. These stories, and the stuff within them – whether it's a beloved recipe, an old pair of scissors, a well-used sofa, or a memory, worn and soft after repeated tellings can remind each of us that we are here, that we exist, and that there is always something to learn from each other.

References

1. Kademani, B.S., Surwase, Ganesh, Mohan, Lalit. & Kumar, Vijai. (2009). Bhabha scattering: A Scientometric View. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 29 (4), 3-11.
2. Khaparde V.S. E – journals in library and information sciences and information Science: A Bibliometric study. *International journals of Humanities and Social Sciences*.2011, Vol. 1(12)
3. Center for promoting Ideas, USA.
4. Khaparde V.S. Pattern of information use by researchers in library and information science: *International journals of Humanities and Social Sciences*.2011, Vol. 1(12) Center for promoting Ideas, USA.
5. Khaparde V.S. Use of Information by Library Science Professionals: A Bibliometric Study.
6. *British Journal of Humanities and Social Science*. Vol. 1(2) October, 2011, London, United Kingdom, 78-90 ISSN 2048 – 1268.
7. Arali, U. B.(2016). *Indian Genetics American Academy of Sleep Medicine International classification of sleep disorders 3rd ed.*, American Academy of Sleep Medicine, Darien, IL (2014) Google Scholar
8. Anusa, A. M. & Thavarajah, R. (2016). Contribution and Performance of Indian Psychiatrists and Pan-Indian Psychiatry Journal to Mental Health literature during 2010-2014. *Journal of Scientometric Research*, 5(2), 100-105

Financial Performance of UCB's In India

Dr Shivaji K Taur

Assistant Professor, Department of Economics
Arts, Science and Commerce College, Ambad
Dist. Jalna – 431204
tsrajeshivaji05@gmail.com

Dr Mrs Jyotsna S Shinde

Assistant Professor, Department of Economics
Arts College, Tirthpuri,
Dist. Jalna – 431209
jyosshinde@gmail.com

Abstract:

Purpose: The study aims to identify and measure the banking activities, especially the financial performance of Urban Cooperative Banks (UCBs) in India, until December 2022. The study was conducted using data available from the Reserve Bank of India (RBI), and the interpretation of results is mainly based on the researcher's observations. The purpose of the study is to estimate the values obtained in a few selected indicators that are considered benchmarks to measure the performance of UCBs.

Methodology: The key statistical data and also the financial statements of Urban cooperative banks from 2020-21 to 2021-22 are considered for the current research work. The camel model and calculation of CAGR (compound annual growth rate) have been conducted to identify the financial model followed by these banks across India. The conclusion is drawn based on the output value of the defined calculations.

Finding: The study revealed the key financial indicators and their impact on banks' performances especially for the urban cooperative banks in India. Since the Urban cooperative banks all over India were considered, it also gives a clear picture of their growth aspects.

Originality: It may be used for the state-level and central-level banking associations with special regard to Urban cooperative banks to take some major steps in bringing the fallings of banks and to support the banks with new strategies.

Utilitarian implication: Nowadays there has been a renewed focus on UCBs by both state and central governments, and even from the investors and stakeholders which has attracted many researchers to conduct these types of studies. This helps future investors and customers to know the financial position of these banks before making big decisions.

Paper Type: This paper is conducted using secondary data using a few basic formulas, hence it is Analytical research.

rms - Camel model, UCBs, Key financial indicators, Growth rates.

TRODUCTION:

India's banking industry is going through a major transformation (Swagata Sen,(2021),[1]). That being said, there isn't much financial activity in rural areas. In India, the vast majority of people live in agency and rural areas. In rural areas, the literacy rate is relatively low (Vikram Mohite,(2008),[2]). There has been a surge in the number of banks and other financial institutions serving rural communities in recent years. They are doing this to benefit the nation in addition to taking advantage of the sizable unexplored market (SOYELIYA USHA L (2013)[3]). Because of several high-profile incidents in recent years, banks have come under heightened scrutiny. The phrase is frequently used in India to describe the nation's initiatives to offer financial services to its rural population (Shetty, M. D.(2022),[4]). The new analysis claims that the reason financial inclusion in India has not taken hold is that rural areas are known to have incredibly high levels of debt and to be among the most prone to widespread and persistent credit manipulation (Jyoti Gupta, Suman Jain (2012)[5]). There are several explanations for why financial services are not available. These consist of a deficiency in knowledge, access to financial services, and infrastructure. The main cause is that many small farmers frequently do not have the collateral required to obtain loans(V. M. TIDAKE,(2016)[6]). Furthermore, the infrastructure is frequently inadequate, which makes it challenging for banks to install ATMs and branches. The Grameen Foundation, for instance, is attempting to create a peer-to-peer lending model devoid of collateral requirements. In India, microfinance began in the 1950s when tiny rural companies received loans from commercial banks

(Shetty, M. D., & Bhat, S. (2022)[7]). UCBs, on the other hand, were established primarily to serve the needs of rural areas only in the 1970s. These banks have been essential in pushing economic growth in rural areas and expanding financial inclusion in India. Providing financial inclusion to the underprivileged and marginalized through the banking system is UCB's primary mission statement. (Haralayya, D. (2021)[8]). Opening more branches has helped achieve two important goals: delivering loans to rural regions and mobilizing rural deposits. UCB is also committed to empowering women in both rural and urban slums, who are primary stakeholders. However, despite the presence of numerous commercial banks and urban cooperative banks in various regions of India, a significant portion of the population lacks access to banking services, particularly in rural and semiurban areas. This is due to the difficulty that traditional banks face in reaching the unbanked population, which is not widely known(Shetty, M. D,(2022)[9]). With the emergence of new financial institutions and the introduction of digital banking, traditional banks, including UCBs, are under pressure to compete in terms of growth, economy, and affordability. By promoting financial inclusion, UCB can significantly transform the nation's banking system (Supreet Gaba, Dr. Bharat Bhushan Goenka. (2017)[10]).

The bank can also contribute to the decrease in the amount of black money in the economy by giving the unbanked and rural populations access to formal banking channels. One of the numerous banks trying to change this is UCB, which is based in southern India (Munirajasekhar Bezawada,(2013)[11]). To stay ahead of the competition in such a situation, banks must place a high priority on their financial performance. Three essential elements of a successful financial institution are growth, sustainability, and high-quality management. The CAMEL model is regarded as the most thorough of these since it takes into account every significant facet of a bank (Shetty, M. D.,(2023)[12]). To stay ahead of the competition in such a situation, banks must place a high priority on their financial performance. Three essential elements of a successful financial institution are growth, sustainability, and high-quality management(N. Ganesan. (2009)[13]). The CAMEL model is considered to be the most comprehensive tool for assessing a bank's financial performance. It takes into account all significant aspects of a bank's financial performance. Regulators use the CAMEL model to supervise and monitor risks in banks and other financial institutions (Sanobar Anjum. (2013)[14]).

1. OBJECTIVES

- 1) To identify and analyse the key financial indicators in measuring UCB's financial performance.
- 2) To implement the CAMEL model and its factors to measure the financial operations of UCBs in India.
- 3) To forecast the future financial decisions based on the two-year financial performance of these Urban cooperative banks.
- 4) To measure the impact of financial decisions on the overall growth of UCBs.
- 5) To identify the unique financial strengths and opportunities for UCBs in India shortly.

2. RESEARCH METHODOLOGY

SOURCES OF DATA

THE CHOSEN STUDY RELIES ON SECONDARY DATA, MAKING IT ANALYTICAL RESEARCH. THE DATA WAS GATHERED FROM THE ANNUAL REPORTS OF SELECTED UCBs THAT OPERATE THROUGHOUT INDIA. THE STUDY'S OBJECTIVE IS TO DETERMINE HOW FINANCIAL INCLUSION HAS IMPACTED THE FINANCIAL OPERATIONS OF INDIAN UCBs.

PERIOD OF THE STUDY

THE PAPER HAS BEEN PREPARED BASED ON THE FINANCIAL STATEMENTS AVAILABLE FOR THE YEARS ENDING 2021 AND 2022 WITH THE RESERVE BANK OF INDIA. THIS TWO-YEAR DATA HAS PROVIDED A

(Shetty, M. D., & Bhat, S. (2022)[7]). UCBs, on the other hand, were established primarily to serve the needs of rural areas only in the 1970s. These banks have been essential in pushing economic growth in rural areas and expanding financial inclusion in India. Providing financial inclusion to the underprivileged and marginalized through the banking system is UCB's primary mission statement. (Haralayya, D. (2021)[8]). Opening more branches has helped achieve two important goals: delivering loans to rural regions and mobilizing rural deposits. UCB is also committed to empowering women in both rural and urban slums, who are primary stakeholders. However, despite the presence of numerous commercial banks and urban cooperative banks in various regions of India, a significant portion of the population lacks access to banking services, particularly in rural and semiurban areas. This is due to the difficulty that traditional banks face in reaching the unbanked population, which is not widely known(Shetty, M. D,(2022)[9]). With the emergence of new financial institutions and the introduction of digital banking, traditional banks, including UCBs, are under pressure to compete in terms of growth, economy, and affordability. By promoting financial inclusion, UCB can significantly transform the nation's banking system (Supreet Gaba, Dr. Bharat Bhushan Goenka. (2017)[10]).

The bank can also contribute to the decrease in the amount of black money in the economy by giving the unbanked and rural populations access to formal banking channels. One of the numerous banks trying to change this is UCB, which is based in southern India (Munirajasekhar Bezawada,(2013)[11]). To stay ahead of the competition in such a situation, banks must place a high priority on their financial performance. Three essential elements of a successful financial institution are growth, sustainability, and high-quality management. The CAMEL model is regarded as the most thorough of these since it takes into account every significant facet of a bank (Shetty, M. D.,(2023)[12]). To stay ahead of the competition in such a situation, banks must place a high priority on their financial performance. Three essential elements of a successful financial institution are growth, sustainability, and high-quality management(N. Ganesan. (2009)[13]). The CAMEL model is considered to be the most comprehensive tool for assessing a bank's financial performance. It takes into account all significant aspects of a bank's financial performance. Regulators use the CAMEL model to supervise and monitor risks in banks and other financial institutions (Sanobar Anjum. (2013)[14]).

1. OBJECTIVES

- 1) To identify and analyse the key financial indicators in measuring UCB's financial performance.
- 2) To implement the CAMEL model and its factors to measure the financial operations of UCBs in India.
- 3) To forecast the future financial decisions based on the two-year financial performance of these Urban cooperative banks.
- 4) To measure the impact of financial decisions on the overall growth of UCBs.
- 5) To identify the unique financial strengths and opportunities for UCBs in India shortly.

2. RESEARCH METHODOLOGY

SOURCES OF DATA

THE CHOSEN STUDY RELIES ON SECONDARY DATA, MAKING IT ANALYTICAL RESEARCH. THE DATA WAS GATHERED FROM THE ANNUAL REPORTS OF SELECTED UCBs THAT OPERATE THROUGHOUT INDIA. THE STUDY'S OBJECTIVE IS TO DETERMINE HOW FINANCIAL INCLUSION HAS IMPACTED THE FINANCIAL OPERATIONS OF INDIAN UCBs.

PERIOD OF THE STUDY

THE PAPER HAS BEEN PREPARED BASED ON THE FINANCIAL STATEMENTS AVAILABLE FOR THE YEARS ENDING 2021 AND 2022 WITH THE RESERVE BANK OF INDIA. THIS TWO-YEAR DATA HAS PROVIDED A

CLEAR INSIGHT INTO THE FINANCIAL OPERATIONS CONDUCTED BY URBAN COOPERATIVE BANKS (UCBs) IN INDIA.

3. CAMEL MODEL PARAMETERS

The CAMEL model is largely used in financial institutions and the accuracy of this model has brought it to the next level. The financial effectiveness and permissibility have made the CAMEL model more attractive and widely used too in assessing banking activities. Any wrong decisions, inefficiency and improper fund management will lead to an imbalance in the country's economy (Vishal Thakur, AP Goyal. (2021)[22]). This model helps to solve many complex problems and to make the right decisions in terms of fund management and profitability of the financial institutions.

CAMEL approach has a major understanding as below.

1. The higher the capital adequacy ratio better the bank can face the forthcoming losses in the business. So, this analysis helps in identifying banks' capital to challenge the future financial threat.
2. The quality of banking assets is very important in identifying the NPA with which banks are struggling. This calculation helps in identifying the total value of unpaid amounts to banks and the risk associated with not collecting them.
3. Management quality is much required in financial institutions for the long run success, and hence quality work and quality management services are required. Furthermore, the institutions need to adapt to changes in per environment and new regulatory policies (Dr. Vijaya Jyothi Nethala,(2022)[23]).
4. Earnings quality helps to identify the bank's strength to pay back its debts. This demonstrates how well the company generates profits because profits are the source of paying debts.
5. Liquidity of the company deals with the capacity of the company to face commitments and when they are held to maturity. Insolvency arises due to a low liquidity position which in turn leads to a big collapse (Dr. P. Kalai Selvi. (2020)[24]). Meeting the financial obligation is a major task for any financial institution.

7. RESULTS AND DISCUSSIONS

The annual report is measured and collected from the overall UCBs in India for the CAMEL model to measure and examine.

8.1 Capital Adequacy Ratio:

Quality capital is better than quantity or the total value of the initial capital. The soundness of the financial institution depends on the quality of the capital employed. If CAR is high, then shareholders equity will also be high and hence company can meet its financial obligation very easily (Mr. Subeesh. A. V, Dr. Sampath Nagi. (2019)[25]). This ratio helps to identify the banks' financial stability and core capital strength. Common Equity Tier 1 capital is the one in which the measure of a bank's core capital, which consists of equity (i.e., shareholdings) and retained earnings is calculated. Risk-weighted assets deal with the analysis of measuring the bank's exposure to risk.

Table 3: Capital Adequacy Ratio (CAR).

Sl No	Location	Scheduled UCB		Non-scheduled UCB	
		Year		Year	
		2021	2022	2021	2022
	CAR (combined)	9.3	14.2	15.3	16.9
1	Tier 1 cities	5.3	10.2	13.2	14.5
2	Tier 2 cities	4.0	4.0	2.1	2.4

Source: Offsite returns submitted to RBI by all Banks

Substantially the SUCBs have shown much improvement and position in recent years compared to the NUCB. But all together the CRR for combined UCBs showed a positive growth in terms of net Capital funds in both Tier 1 and Tier 2 cities.

8.2 Asset Quality

This calculation will give a picture of how much the NPA proportion is there against the total loans by the UCBs. It is always better if the banks have lower ratios which means the loans are at lower risk.

Sl. No	Location	Scheduled UCB		Non-scheduled UCB	
		Year		Year	
		2021	2022	2021	2022
	AQ (combined)	2.28	2.54	2.20	2.05
1	Tier 1 cities	1.80	2.10	1.30	1.85
2	Tier 2 cities	0.48	0.44	0.90	0.20

The analysis shows a clear picture that Non-scheduled USBs have a good asset quality, which in turn means they have less NPA when compared to Scheduled banks.

8.3 MANAGEMENT QUALITY:

This particular ratio talks about the total advances to total deposits of the UCBs. It points out the efficiency of the management in terms of managing the funds available with the bank. A higher value determines that the bank has good potential management to use its assets and make more income out of it.

Sl No	Location	Scheduled UCB		Non-scheduled UCB	
		Year		Year	
		2021	2022	2021	2022
	MQ (combined)	67%	81%	70%	86%
1	Tier 1 cities	43 %	53 %	41 %	60 %
2	Tier 2 cities	24 %	29 %	29 %	26 %

(Source: Compiled by the researcher)

As we see in the output of our management quality ratios, it is very clear that year-wise improvement is achieved. The UCBs are upgrading their quality of work inducing the strength to generate more income with the available assets.

8.4 EARNINGS QUALITY RATIO:

Sl No	Location	Scheduled UCB		Non-scheduled UCB	
		Year		Year	
		2021	2022	2021	2022
	NMR (combined)	1.48	2.01	1.83	2.15
1	Tier 1 cities	0.80	1.50	1.23	1.65
2	Tier 2 cities	0.68	0.51	0.60	0.50

(Source: Compiled by the researcher)

The productivity and contribution of the bank employees are seen in the above results; however, the net margin is in the increasing order that shows a positive financial position. As always, the Tier 1 cities UCB's performance in terms of creating Net margin is impressive.

8.5 Liquidity

This ratio indicates the competence of the UCBs to meet their short-term obligations. It is the extensive measure of UCB's overall liquidity position and the most used ratio is the Quick Ratio.

Sl No	Location	Scheduled UCB		Non-scheduled UCB	
		Year		Year	
		2021	2022	2021	2022
	LR/QR (combined)	2.48	2.94	3.50	3.89
1	Tier 1 cities	1.80	2.10	2.10	2.45
2	Tier 2 cities	0.68	0.84	1.40	1.44

(Source: Compiled by the researcher)

The liquidity position of the banks is in a positive trend for both Scheduled and non-scheduled banks. These results show that UCBs are financially stronger when it comes to the liquidity position of the institution to manage their short-term debts.

FLOW OF CREDIT TOWARDS AGRICULTURE:

Here the researcher wants to study the main objective of the cooperative banks. As they started with the motive of helping rural agriculture and small industries, it is necessary to study their proportion in terms of support and investment in the Agriculture sector.

Year	Cooperative banks	RRB's	Commercial Banks	Total
2015-16	16.7 %	13.0%	70.20 %	100
2016-17	13.4	11.6	75.0	100
2017-18	12.9	12.1	74.9	100
2018-19	12.1	11.9	76.0	100
2019-20	11.3	11.9	76.8	100
2020-21	12.1	12.1	75.8	100
2021-22	13.0	11.0	76.0	100

Source: Data submitted to NABARD (official RBI)

8. ASSET GROWTH

When we look into the balance sheet of the UCBs in comparison with SCB the data analysis gives a negative picture for a few years concerning scheduled UCBs. The growth in the SCBs is very drastic and impresses the investors. Even the CAGR growth from 2014-15 to 2021-12 is just 4.75 % which is the lowest in the records.

9. DEPOSITS AND ADVANCES GROWTH

Banks' financial statements look attractive only when the bank advances and deposits go hand in hand. Banks can make a profit only when they have fewer NPAs and strong customer service. Here the researcher wanted to study how these USBs compete with SCBs in terms of Deposits and Advances.

There is a drastic fall in deposits when it comes to UCB's year by year. This happens for many reasons, as we are aware that these banks do not work for a profit matrix. Their main agenda is to provide financial needs to the needy people in rural and semi-rural areas.

Since these banks do not offer high returns on investment for customers and they cannot lend more money on advances, the attraction towards these banks is quite less as reported in the above calculations.

10. SWOC ANALYSIS OF Urban Cooperative Banks (Scheduled and Non-Scheduled):

A tool for strategic planning that the banking sector can use to evaluate its opportunities, threats/challenges, weaknesses, and strengths is the SWOC analysis(Aithal, P. S. (2017).[20]). It is a useful tool to have when making plans for the expansion or growth of your business. You can use the data acquired from a SWOC Analysis to help you decide where to concentrate your efforts and

resources (Aithal, P. S. (2017) [26]). The tiny size of the potential market presents a rural bank with its biggest obstacle It could be challenging to bring in the money required to keep the company afloat as a result. Furthermore, rural banks frequently face competition from bigger, more established banks with greater resources.

A UCB can, however, also benefit from several opportunities. For instance, there is room for expansion because the banking sector frequently fails to provide adequate service to the rural population. Furthermore, UCBs frequently have good ties to the community, which they can use to draw in new clients. These particular opportunities and challenges should be the centre of an Urban cooperative bank's marketing strategy(Karunakaran, N. (2020)[29]. The plan ought to focus on raising the bank's profile in the rural area and drawing in still for further growth.

<p><u>Identify the core strength</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Good identification among tier 2 cities • Smooth financing facilities in rural areas • Greater advantage of having govt support • High liquidity and mobility of funds 	<p><u>Tackle the basic Weakness</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Lack of marketing of the products • Lesser gradation of branches and management decisions • Absence of strong inside policies • Deviation from core business objective
<p><u>Grabbing the opportunities</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • High middle class customers in Tier 2 cities • Bunch of strong competitive market • Traditional methods of banking and services • Growth of income level in semi-urban areas 	<p><u>Evaluate the Challenges/Threats</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Local money lenders with prudential offers • Changing regulations every year • Substantial growth of customer expectations • Lack of financial stability in individual branches

11. OVERALL PERFORMANCE AND FINDINGS:

After the basic study conducted on the Indian UCB, it was observed that these banks have enormous opportunities to perform well in terms of finance and investments. However, there were a few standard findings observed in the study which are listed below.

- These banks have enough capital for their operating activities; however, utilization of funds was quite decent and aggregate. (8.1).
- These banks have decent NPA when it comes to their loans and advances. It has a decent number and this is because of their strict guidelines and procedures at each branch level (8.2).
- The management looks quite effective in terms of diversifying the funds in different activities so that banks will earn more profit. (8.3).
- Comparatively the number of non-scheduled banks is higher and the earnings ratio is also good in these banks compared to the scheduled ones (8.4).
- These banks have got good liquidity position as they maintain proper records and discipline in their investments (8.5) and (9).
- Their lending practice is quite low compared to SCB which is trying to capture the entire market through their attractive products. (11).

12. SUGGESTIONS:

The goal of the study was to comprehend how UCBs contribute to the nation's overall economic development as well as the rural development of the nation. Although these Urban cooperative banks have been striving to improve their performance in recent years, it has been ranked lowest. The outcomes, though, are not particularly promising. The bank's expansion and financial performance have lagged behind those of its competitors. They must improve their performance if they are to promote general growth and productivity. It must take several actions to raise its level of performance. The bank ought to concentrate on expanding its presence in rural regions. It ought to concentrate on credit deployment more effectively as well.

13. CONCLUSION

The banking industry has attested to a great deal of change over the last 20 years. To make sure that the business is operating smoothly and effectively, it is crucial to evaluate UCB's productivity based on the branch and personnel. Productivity is influenced by many variables, including the nature of the work, the workplace, and the individual workers. A productivity assessment allows us to pinpoint areas in need of development and implement the necessary adjustments. The main objective of this research was to use the CAMEL model to measure the overall achievement of the UCBs in India. To evaluate the UCBs' spectacle, this study employed the CAMEL model to analyze data from their financial statements available with RBI and other official sites. Bank regulators use this model to assess a bank's financial standing and pinpoint any red flags. To help decision-makers create a clear and practical plan to navigate the obstacles and seize the opportunities faced by the bank, we will compare the CAMEL ratings of each bank for two years in this study.

REFERENCES:

1. Swagata Sen, Tarasankar Das. (2021). Performance of Cooperative Banks in India An Overview. *Sruti Management Review*, 3(2), 17-28. [Google Scholar](#)
2. Vikram Mohite, (2008). Financial Inclusion through Cooperatives – A Corridor to Serve the Unserved,SSRN, [Google Scholar](#)
3. SOYELIYA USHA L (2013). A study on Co-operative Banks in India. *Journal of Research in Humanities and Social Science*, 1(7), [Google Scholar](#)
4. Shetty, M. D., & Bhat, S. (2022). A Case Study on the Growth of Rural Banking in India. *International Journal of Case Studies in Business, IT and Education (IJCSBE)*, 6(2), 346-357. [Google Scholar](#)[↗]
5. Jyoti Gupta*, Suman Jain (2012). A study on Cooperative Banks in India with special reference to Lending Practices. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 2(10), 38-41. [Google Scholar](#)
6. V. M. TIDAKE & DR. SANJAY V. PATANKAR. (2016). Financial appraisal at cooperatives. *INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, IT & MANAGEMENT*, 6(1), 1-11. [Google Scholar](#)
7. Shetty, M. D., & Bhat, S. (2022). How Bad Banks will help to Tackle NPA. *International Journal of Management, Technology and Social Sciences (IJMTS)*, 7(2), 435-443. [Google Scholar](#)[↗]
8. Haralayya, D., & Aithal, P. S. (2021). Analysis of cost efficiency on scheduled commercial banks in India. *International Journal of Current Research*, 13(6), 17718-17725. [Google Scholar](#)[↗]
9. Shetty, M. D., & Bhat, S. (2022). Comparative Study on Selected Regional Rural Banks of South India. *International Journal of Case Studies in Business, IT and Education (IJCSBE)*, 6(2), 305-319. [Google Scholar](#)[↗]
10. Supreet Gaba, Dr. Bharat Bhushan Goenka. (2017). To Study the Pattern of Lending Practices in Urban Cooperative Banks in Delhi. *IJCRT*, 5(4), 27-35. [Google Scholar](#)

Folk Arts and Crafts from Maharashtra and Gujarat and the Study of Factors Responsible for Their Marginalization.

Dr. Shobha Vijay Karekar

Principal Investigator
Samshodhan Dnyan Vichar Pratisthan, Pune

Abstract

This research paper is based on the Research Program “Marginalization of Selected Folk Arts and Crafts in the Socio-Cultural Life of People: A Study of Selected Regions of Maharashtra & Gujarat” funded by ICSSR, New Delhi. This is a research program which aims at identifying rare and vanishing arts, crafts, and folk traditions which need to be protected. This research paper reveals the observations of marginalized folk arts and crafts which can be noticed during the field visits. Art and Craft is one of the most important parts of society. The culture of each society can be identified or represented by the art and craft present there. This study says that the continuous incursions have brought drastic changes in original Indian art forms. According to some scholars related to Art & Paintings, the establishment of the J. J. School of Art transformed the original Indian paintings into contemporary or Western. Each folk Art & craft from India was the bread & butter of some classes or caste. In the early era, various kings and kingdoms advocated art and artisans and tried for their preservation. But now a days demand for these artifacts getting less, hence the artisans cannot be fully relying on such kind of work for financial income.

Keywords - Folk Art and Craft, Marginalization, Maharashtra, and Gujarat

Introduction

Art and Craft is one of the most important parts of society. The culture of each society can be identified or represented by the art and craft present there. In India, there are several religions, and communities living together. Each of them has a different and special cultural identity. India has a ten-thousand-year-old history and culture. One of the oldest civilizations in the world originated on the Banks of the Indus River in early India (now in Pakistan). The culture of this early society is identified by the objects like ornaments, artifacts, sculptures, coins, etc. found in the excavation (1921-22); that means the legacy of Indian art and craft varies from thousand years. Afterward, the Indus Civilization, the Vedic and Buddhist societies were formed on the Banks of the Ganga River. These societies have achieved more modernization in art and craft. In the medieval period, incursions by Sultans, Mughals, Portuguese, British, French, etc. formed their colonies in several parts of the Indian continent. The culture of those societies influenced Indian society highly, even today, the impact of their socio-cultural life can be noticed in Indian society. They brought many different and advanced techniques to contemporary art forms. During British colonial rule, India was introduced to Western art forms, which became more popular in Indian society. In 1857, the J. J. School of Art was established by Britishers in Mumbai. In the early stage, it was famous for contemporary painting and was known as a drawing school. However, these things brought many changes in Indian Art forms which could be responsible for the marginalization of Indian folk arts.

This research paper is based on the Research Program “Marginalization of Selected Folk Arts and Crafts in the Socio-Cultural Life of People: A Study of Selected Regions of Maharashtra & Gujarat” funded by ICSSR, New Delhi. This is a research program which aims at identifying rare and vanishing arts, crafts, and folk traditions which need to be protected. This research paper reveals the observations of marginalized folk arts and crafts which can be noticed during the field visits.

Defining Marginalization, Art, Craft & Folk Art

Marginalization- In the simple word we can define the word ‘marginalized’ for the references to the depressed or deprived in terms of social subjects. The word marginalization is being used in the context of social entities, which means the process where individuals, groups, communities, and the things related to society face discrimination, stigmatization, fewer opportunities, etc.

Definition

1. Dictionary.com - The act of placing a person or thing in a position of lesser importance, influence, or power; the state of being placed in such a position.
2. Peter Leonard (Personality and Ideology: Towards a Materialist Understanding of the Individual) - “being outside the mainstream of productive activity and/or social reproductive activity”
3. Daniel and Linder (The Encyclopedia of Public Health) - “To be marginalized is to be placed in the margins as thus excluded from privilege and power found at the center”
4. Merriam-Webster’s online dictionary defines the term marginalization as “To relegate to an unimportant or powerless position within a society or group”

Folk Art and Craft

1. Folk- The term folk is generally used for the word ‘people’. The exact meaning of the folk is the ‘common people’. Most of the time the word ‘folk’ is used as an adjective. E.g. folk customs, folk culture, folk traditions, etc.
2. Art - Art is a term that we can not define in one prominent term. Art is an expression of an artist, art is a reflection of what he thinks, art is a fact of creativity, art is a reality of imagination. In short, art is everything in which a human infuses his creativity.

There are many thinkers from several fields and artists who coined the term ‘art’ in various ways. The American art critic and philosopher Arthur Danto interprets the definition of art as ‘something is a work of art if and only if (i) it has a subject (ii) about which it projects some attitude or point of view (as a style) (iii) by means of rhetorical ellipsis (usually metaphorical) which ellipsis engages audience participation in filling in what is missing, and (iv) where the work in question and the interpretations thereof require an art historical context (Danto, Carroll). Clause (iv) is what makes the definition institutionalist.’

Selected Regions - Maharashtra & Gujarat

Maharashtra and Gujarat are two regions with a distinct cultural heritage of varied folk arts and crafts. Whether it is performing arts-fine arts or crafts that use metals, both regions have unique folk art forms and crafts that go back hundreds of years. These folk art forms form a part of the larger cultural capital that these regions represent.

Maharashtra is known for its art, craft, and folk traditions since ancient times. These traditions are rich and diverse and reflect the ancient history cultural diversity and socioeconomic dynamics of a very long period. Maharashtra is glorified by its rich and beautiful artistic presentations. The art forms and crafts especially the Warali painting, Paithani sarees, and Bidriware which is a metal handicraft originated in Bidar, Karnataka but its roots are discovered in Maharashtra, and the Pithora paintings, are a few to name. Equally strong are Maharashtrian folk traditions the history of which dates long back. To name a few are – Lavani, Tamasha, Dashavatar in the Konkan area, Chitrakathi, Powada, Bharud, Gawalan, Jogatin, Gondhal, Vasudev, etc.

Gujarat is the home of language and literature that date back to a thousand years at least. It is well-known for its proverbial Garba and other dance forms. Its Bhavai, theatre art form has survived ages. The food culture of Gujarat such as Dhokla, Locha, Fafada, etc. has ceased to be restricted to the region and has gone on to become a part of the national and global cuisine. In several ways, as is known that Gujarat has a rich variety like Embroidery, bid work, lacquer wooden art by Vadha Community locals from Kutchch, etc. are on their way to decline, to name the specific vanishing art Bhavai Theatre which is a traditional folk theatre form of Gujarat performed by the Bhavaiya Community which is Kalawant’s caste.

Studied folk arts & crafts from Maharashtra & Gujarat.

The Research Program covered some folk arts and crafts from Maharashtra and Gujarat, including *Burudkam*, *Metalwork*, *Gond Painting*, *Pottery*, and *Paithani weaving*. The parts of Southern Gujarat and Northern Maharashtra which are mainly tribal areas share the same geographical circumstances and same tribal groups. Hence the same folk arts and crafts like

Burudkam, Warli Painting, Pithora Painting, etc. can be observed. Eastern Maharashtra called the Vidarbha Gond tribe is widely found in the Satpuda ranges. They are known for traditional *Gondi Painting*. Pottery or Claywork is the most common art in both Maharashtra and Gujarat. The study of metalwork like Copper and brasswork is to be done in the Pune region of Maharashtra. In Pune city, *Tambat Ali* is famous for copper and brass work, copper-brass utensils, idols of gods and goddesses, and some instruments produced in that place. Paithani is a very famous saree type in Maharashtra. The production of Paithani is centralized in YEWLA which is located in Nashik district. In Chhatrapati Sambhajnagar district of Maharashtra also paithani is made by hand. The Handwoven Paithani saree has a long historical background.

The study of these art forms concludes the current status of these arts. The Burudkam is a folk art form which is performed by the Burud community using bamboo. Artifacts made from bamboo have largely been used for the preservation of grains, pulses, vegetables, etc. Utilization of such bamboo baskets become less in nowadays. We observed the same thing about copper and brass utensils. Gondi painting is stagnated in a limited area and for limited people. Many people are unaware of such painting types. Because of the high use of machinery, fabric production become more easier and costless so the handwoven skill is disappearing from society, this can be observed in the traditional paithani saree.

Conclusion

This study says that the continuous incursions have brought drastic changes in original Indian art forms. According to some scholars related to Art & Paintings, the establishment of the J. J. School of Art transformed the original Indian paintings into contemporary or Western. Each folk Art & craft from India was the bread & butter of some classes or caste. In the early era, various kings and kingdoms advocated art and artisans and tried for their preservation. But now a days demand for these artifacts getting less, hence the artisans cannot be fully relying on such kind of work for financial income. Many artisans chose a different business or employment for their financial needs. Due to this, the number and skill of artisans getting less day by day. The next generation of artisans is less interested in their traditional business also many artisans are unaware of new technologies. As we asked some youngsters/ college students about these arts during the study, it was found that some of them were unaware of those arts. According to the new educational policy, the Indian Knowledge System (IKS) is going to be an important part of the Indian Education System. Hence, the knowledge about folk arts must be included in the education. For the preservation of these folk arts and crafts governments, NGOs, and cooperative societies should take the initiative in funding, advertising, promoting, etc. when people will come to know the importance and richness of these arts, definitely they will support the artist also. With this hope that through this research program these all arts will be in demand and we can save them from marginalization.

References

1. Theme of Marginalization in the works of select women writers of Uttarakhand, Pant, Megha Blog, Art Goda.com, Sep 03, 2023
2. Tue Aug 14, 2018, Stanford Encyclopedia of Philosophy
3. Indian Folk Art by Heinz Mode and Subodh Chandra, 1985, Alpine Fine Arts Collection Ltd. New York
4. Encyclopedia of word book and American Encyclopedia
5. Marathi viswavkosh by Prof. Laxmanshastri Joshi
6. 21 century and varli art-Dr. Sudhakar chavhan

A critical study of Oscar Wilde's *The Model Millionaire* in Vladimir Propp's *Morphology of the Folktale*

Dr. Somuse Anant Janardhan

Assot. Professor, Department of English, Mahatma Phule Mahavidyalaya, Kingaon.
Tq. Ahmedpur Dist. Latur. 413523.

Abstract-

The present paper deals with Oscar Wilde's *The Model Millionaire* in the form of Vladimir Propp's theory of morphology. It is a brief attempt to analyze Vladimir Propp's *Morphology of the Folktale*. In this narrative theory, Propp examined many of his folk fairy tales in 1928. Then he analyzed / broke down the stories into morphemes and identified thirty-one narrative units that comprised the structure of many of the stories. Actually, folktale is a general term for any of numerous varieties of traditional narrative. Propp's morphology helps to understand Russian folk tales and any other stories. In this way Narratologists widely acknowledge Vladimir Propp's morphology of the folk tale as one of the most impressive contributions to understanding plot structure. It is a brief study of Oscar Wilde's *The Model Millionaire* in the form of Vladimir Propp's morphemes and narrative units.

Keywords: narrative, morphemes, narratemes, structural approach.

Oscar Wilde was born on 16th October 1854, in Dublin, Ireland. He was a great Anglo-Irish playwright, novelist, poet and critic in the Victorian period. He wrote nine plays, one novel, numerous poems, short stories and essays in his literary career. His first book of poetry titled *Poems* was published in 1881. In the United States and Canada, he delivered lectures on the subject of Art. His one of the stories, *The Model Millionaire* was first appeared in print in the newspaper, named *The World* in June 1887. It was republished in 1891 as part of the anthology Lord Arthur Savile's Crime and Other Stories. Thus, the presenting paper deals with Oscar Wilde's *The Model Millionaire* in the form of Vladimir Propp's morphology with the following narrative units.

A fabula is a series of logically and chronologically related events that are caused or experienced by actors. An event is the transition from one state to another state. Actors are agents that perform actions. Most definitions of narratology are derived from definitions of its object of study, which are typically seen as consisting of something referred to as narrative. Gerald Prince, who defines a narrative as- "The representation of at least two real or fictive events in a time sequence, neither of which presupposes nor entails the other." (Gerald, P, 36)

Vladimir Propp examined many of his folk fairy tales. He has also divided his stories into some contents. He broke down the stories into morphemes and identified **31** narrative units that comprised the structure of many of the stories. Folktale is general term for any of numerous varieties of traditional narrative. These functions are as follows-

- 1-The initial Situation is not a function
- 2- Function 1-7=**Preparation**
- 3-Function 8-10=**Complication**
- 4-Function 11-15= **Transference**
- 5-Function 16-18 = **Struggle**
- 6-Function 19-26 = **Recognition.**

As well as finding the **31** narratemes.

Vladimir Propp also identified a limited set of eight broad character types (prop, 1968). The analysis of characters on Propp's functions:

1. The villain
2. The Donor
3. The Helper
4. The Dispatcher
5. The Hero
6. The False Hero
7. The Heroine.

In this way, it is a brief discussion on Oscar Wilde's *The Model Millionaire* in the above form of Vladimir Propp's *Morphology*.

A. Introduction:

The Model Millionaire, it is a simple story of the young man, named Hughie Erskine. He is the protagonist of the story. He is good-looking, popular among men and women. The story deals with love, friendship, struggle, compassion, charity and kind; but he has been very unfortunate as far as financial matters are concerned. Hughie is left with nothing of any great value in his father's will. His financial status was very low as he had no profession. But he is moved to pity by the sight of an elderly beggar as a model for his artist friend, Alan Trevor. And he gives the beggar the largest denomination coin. Thus, his act of kindness brings a life- changing response- as a wedding present- £10000 (ten thousand pounds) to him from an old beggar. The story is narrated descriptively. The story is told by the third-person narrator. The story, *The Model Millionaire*, is built in various places and developed with various characters in the form of flat and round.

B. The story of The Model Millionaire-

Irish writer, Oscar Wilde's *The Model Millionaire*, is an interesting short story. It is a story of Hughie Erskine, who is the hero of the story. He is the protagonist here. Hughie, who seems very good-looking young with brown hair and grey eyes. He is charming and popular among men and women. He is also a very kind person. But he is very unfortunate with his financial matters. He has failed to build a career. He also tries his hand at several occupations as worked at the stock exchange for six months, as a tea merchant for a little time, and tries selling dry sherry but not successful. His only source of income is two hundred pounds a year which, given to him by his aunt.

As well as Hughie, falls in love with a young woman named Laura Merton. She also loves him in return. She is a daughter of retired Colonel Merton. Her father is fond of Hughie. But due to Hughie's poor financial problem her father does not want him to marry his daughter. Finally, he informs Hughie that he will only allow him to get engaged to Laura after he has earned ten thousand pounds. Thus, it is very difficult task and a big challenge to him.

Although Hughie does not have much money himself, is moved to pity by the sight of an elderly beggar who is posing as a model for his artist friend. And he gives the beggar the largest denomination coin that he has in his pocket when he finds that his friend, Alan is painting a portrait of an old man, who appears to be a beggar. The story is narrated descriptively. The narrator describes the description of the beggar as- an old man who is wearing a tattered brown cloak and boots which have been mended many times. He has a rough walking stick in one hand. In the other hand, he has holding out old hat as if to ask money. His face is having wrinkled man and looks extremely very sad.

Hughie thinks it is unfair that although, Alan's painting regularly sells for two thousand guineas, but he only pays his models one shilling an hour to pose for him. Thus, he looks very sad and unhappy. It is the climax of the story, when Alan leaves the room on the calling of the frame maker. And Hughie gets a chance to give the old man a coin from his pocket. The old man receives it very happily and thanks Hughie for his kindness.

In the last phase of the story when Hughie leaves the room, Alan tells his friend, an old beggar about Hughie's personal life. Curiously, the old man asks him several questions regarding Hughie. Then Alan tells him everything about Hughie-Laura Merton, Colonel Merton and his condition of ten thousand pounds. But Hughie seems disappointed when he comes to know that Alan has revealed his personal life. As well as Alan surprisingly tells Hughie about the old man, he was painting is Baron Hausberg, one of the richest men Europe, his best friend, who purchased his pictures and a month ago had asked him to paint him as a beggar.

Hughie's act of kindness has unexpected positive consequences for him. When the next morning a servant of Baron came to Hughie's house with an envelope. On the envelope was written 'A wedding present to Hugh Erskine and Laura Merton, from an old beggar.' (P. 7) Inside the envelope was a cheque for ten thousand pounds. Finally, Hughie and Laura Merton get married. In this way the writer beautifully portrays the theme of friendship, gratitude, love, compassion, charity, struggle and happiness.

C. The analysis of characters:

1.The Villain- But initially, we see that Hughie's fate does the role of a villain here. There is no any real villain here.

2.The Dispatcher- The protagonist, Hughie Erskine gets a challenge from Colonel Merton as he will only allow him (Hughie) to get engaged to Laura after he has earned the thousand Pounds. Thus, Colonel Merton appears as the first dispatcher. Alan Trevor gives Hughie the permanent entrée to his studio. He appears the second dispatcher.

3.The Hero- Hughie Erskine proves that he is a man of kindness. The kindness of Hughie repaid him with kindness of the beggar (Baron) in the way of the thousand Pounds as wedding present. Finally, Hughie and Laura get married. He appears as the hero.

4.The Helper- Baron Hausberg (one of the wealthiest men in Europe) plays the role of helper here. Hughie meets him firstly when he (Baron) comes towards Alan Trevor for buying the painting of himself as an old beggar. Finally, he sends Hughie an envelope which contains a wedding present- a cheque of ten thousand Pounds with written- "A wedding present to Hughie and Laura Merton, from an old beggar." (Prudence, 3)

5.The False Hero- There is no false hero in the story.

6.The Heroine- The daughter of a retired Colonel, named Laura Merton, a heroine of the story.

D. The analysis of function:

1. Initial situation.

This does not work as function. It gives more giving information about the state condition of the beginning of a story. In it, given the introduction of the characters, the story has been developed step by step from this part. It is the basis of the story.

2. Function 12: Hero is challenged to prove heroic qualities-

Retired Colonel Merton challenges Hughie to prove his heroic qualities. When Hughie, falls in love with a young girl, named Laura Merton. She was a daughter of retired Colonel Merton. She also loves him in return. Her father is fond of Hughie. But due to Hughie's poor financial problem her father does not want him to marry his daughter. Finally, he tells Hughie that he will only allow him to get engaged to Laura after he has earned ten thousand pounds. Thus, it is a challenge to Hughie. 'Come to me, when you.....we will see about it.' (Prudence, 3)

3. Function 11: Departure- Hero leaves on a mission-

Hughie Erskine leaves on a mission for earning ten thousand pounds for getting Laura. And one morning Hughie goes to see his artist friend, Alan Trevor, who is a painter by profession. He finds that Alan is painting a portrait of an old man, who appears to be a beggar, (Baron). He thinks it is unfair that although, Alan's painting regularly sells for two thousand guineas, but he only pays his models one shilling an hour to pose for him. Thus, he looks very sad and unhappy. 'One morning,Smoke a cigarette, and keep quiet.' (Prudence, 3-4)

4. Function 10: Hero chooses positive action-

Although Hughie does not have much money himself, is moved to pity by the sight of an elderly beggar who is posing as a model for his artist friend. Where Alan is painting a portrait of an old man, who appears to be a beggar. And he gives the beggar the largest denomination coin that he has in his pocket. 'Poor old fellow.....thank you.' (Prudence, 5)

5. Function 15: Hero reaches destination-

Hughie receives an envelope from Baron when one of the representatives of Baron comes to Hughie's house. Hughie becomes surprised to see the envelope which contains a wedding present- on the outside was written, 'A wedding present to Hugh Erskine and Laura Merton, from an old beggar,' in the inside was a cheque for ten thousand pounds. 'The baron, said the old gentleman...a cheque for £10000.' (Prudence, 7)

6. Function 31: Wedding- Hero marries and ascends the throne-

At the end of the story, Hughie and Laura get married. As well as a servant of Baron comes to Hughie's house with an envelope. Inside it was a cheque of ten thousand pounds. Alan Trevor and

Baron Hausberg attend their wedding. In this way Hughie completes his difficult task of earning ten thousand pounds. ‘When they were wedding-breakfast.’ (Prudence, 7)

E. Conclusion:

The Model Millionaire, presenting story is built in various places. It also developed with various characters in the form of flat and round. In the last phase of the story, when the hero, Hughie meets Alan into the Palette Club at night about eleven o’clock, where Alan was sitting by himself in the smoking-room drinking hock and seltzer. The story is narrated descriptively. For exam. the narrator describes the description of the beggar as- an old man. The story is also built on a non-narrative technique. It is an interesting story of the young man, named Hughie Erskine, a protagonist of the story. The story is told by the third-person narrator. The story deals with love, friendship, struggle, compassion and charity. In this way, it is analyzed in the above form of Vladimir Propp’s morphemes and narrative units.

References:

1. Propp, V, 1927, *Morphology of the Folktale*. Translation, Laurence Scott. 2nd ed. Austin: University of Texas Press, 1968
2. Boards of Editors, 2020, *Prudence*, A Textbook Prepared as per CBCS Pattern for UG Second Year, Macmillan Publishers India Private Ltd. ISBN 978-9386263469
3. Walter de G.G. & Co.KG, D-10785, (copyright) 2003, *Narratologia*, Berlin, New York. ISBN 3-11-017874-5

The Information Revolution and Education: Transforming Learning in the Digital Age

Sagar dnyaneshwar darekar

Minal Madhukar sable

Research Scholar (Department of political science and research center,Hind Seva Mandals Pemraj Sarda College ,Ahilyanagar

Abstract

The Information Revolution, driven by advances in information technology (IT), digital communication, and the rise of the internet, has dramatically transformed many sectors, with education being one of the most significantly impacted. This paper examines how the Information Revolution has reshaped education, both in terms of teaching methodologies and access to learning. It explores the role of digital technologies, such as online learning platforms, educational software, and social media, in enhancing education and addressing longstanding challenges in educational equity. The paper also discusses the emergence of new pedagogical models, the digital divide, and the challenges educators face in adapting to rapidly evolving technologies. Finally, it considers the future of education in a world dominated by digital tools and technologies, offering insights into the ongoing transformation of teaching and learning.

Introduction

The Information Revolution, which began in the mid-20th century and accelerated in the late 20th and early 21st centuries, has had profound effects on various sectors of society, including education. The rapid development of computer technology, the internet, and mobile communication has led to changes in how people access, process, and share information, fundamentally reshaping how we learn and teach. As education systems worldwide struggle to adapt to the demands of an increasingly digital world, the transformation of learning environments and educational practices presents both significant opportunities and challenges.

The purpose of this paper is to examine the impact of the Information Revolution on education, with a focus on how technological advancements have altered traditional learning models, expanded access to education, and reshaped the role of educators. By analyzing key trends and case studies, this paper seeks to provide a comprehensive understanding of how the Information Revolution is redefining education and its future trajectory.

The Role of Technology in Education: A Historical Perspective

Early Technological Innovations in Education

Although the widespread digitalization of education began with the Information Revolution, the history of technology in education dates back to the invention of writing and printing. The printing press, invented by Johannes Gutenberg in the 15th century, enabled the mass production of books, making knowledge more widely available and contributing to the democratization of learning. In the 20th century, the development of radio, television, and educational films introduced new ways of delivering instruction and expanding access to education.

However, it was only with the advent of computers, the internet, and mobile technology that the scope of educational technology expanded exponentially. The rise of personal computers in the 1980s and the subsequent growth of the internet in the 1990s marked a new era in educational technology. These innovations allowed for the development of online learning platforms, digital textbooks, and interactive learning tools that revolutionized how education was delivered and consumed.

The Rise of Online Learning

The late 1990s and early 2000s saw the emergence of online learning as a viable alternative to traditional classroom-based education. Universities and educational institutions began offering

distance learning programs through the internet, allowing students to access lectures, assignments, and coursework remotely. Institutions like the **University of Phoenix** and **Open University** in the UK were early pioneers of online learning, offering degree programs to non-traditional students.

By the 2010s, massive open online courses (MOOCs) emerged as a major component of online education. Platforms such as **Coursera**, **edX**, and **Udacity** allowed learners from all over the world to access high-quality courses from top universities and institutions at little to no cost. The democratization of education through MOOCs represented a significant shift in the educational landscape, as it enabled individuals from diverse backgrounds and geographic locations to access higher education and professional development.

The Impact of the Information Revolution on Teaching and Learning

Shifting Pedagogical Models

One of the most significant ways the Information Revolution has transformed education is through the adoption of new pedagogical models. Traditional education systems were based on a one-size-fits-all approach, where teachers delivered lectures to students who passively received information. However, digital technologies have introduced new methods of teaching that emphasize active learning, student engagement, and personalized instruction.

Flipped Classrooms

The concept of the "flipped classroom" is one of the most prominent pedagogical innovations made possible by digital technologies. In a flipped classroom, students are introduced to new content outside of class, typically through online videos or readings, and class time is used for interactive activities, discussions, and problem-solving exercises. This approach allows teachers to use class time more effectively and encourages students to take an active role in their learning.

Research has shown that flipped classrooms can lead to improved student outcomes, as they allow for more collaborative and hands-on learning experiences. Students can learn at their own pace, review materials as needed, and engage in deeper discussions during class time, which promotes critical thinking and problem-solving skills.

Personalized Learning

The Information Revolution has also led to the rise of **personalized learning**, where technology is used to tailor educational content to the individual needs, strengths, and learning styles of each student. Adaptive learning software, powered by artificial intelligence (AI) and machine learning algorithms, can assess a student's performance and adjust the difficulty of lessons and exercises in real time.

This personalized approach has been shown to improve student engagement and achievement, as it allows for differentiated instruction that caters to the unique needs of each learner. For example, platforms like **Khan Academy** and **DreamBox** use adaptive learning technologies to provide customized lessons in subjects like math, science, and reading.

Collaborative and Social Learning

The Information Revolution has also transformed the way students interact with one another and collaborate in the learning process. The internet, social media, and collaborative tools like **Google Classroom** and **Slack** have made it easier for students to work together on projects, share resources, and communicate with peers and instructors in real time.

Social media platforms, such as **Twitter** and **Facebook**, have become important tools for creating virtual learning communities, where students can engage in discussions, share ideas, and connect with experts and educators from around the world. These platforms also enable teachers to create collaborative learning environments outside of the classroom, where students can access resources, ask questions, and participate in discussions.

Gamification in Education

Gamification, the application of game design elements and principles in non-game contexts, has emerged as another key trend in educational technology. By incorporating elements such as points, badges, leaderboards, and challenges, educators are able to increase student motivation and

engagement. Educational games and simulations are now commonly used in K-12 classrooms and higher education to teach complex concepts in subjects like science, history and mathematics.

Platforms like **Kahoot!**, **Quizlet**, and **Duolingo** have popularized gamified learning experiences, making education more interactive and enjoyable. Research has shown that gamification can improve retention and learning outcomes by making the learning process more engaging and rewarding.

Access to Education: Bridging the Gap

Expanding Access to Education

One of the most transformative aspects of the Information Revolution in education is its potential to expand access to learning, particularly in underserved and remote areas. Online learning platforms and digital resources have made education more accessible to individuals who might otherwise have limited opportunities for formal education.

In developing countries, where access to traditional educational institutions may be limited, digital technologies are playing a critical role in bridging the gap. Initiatives such as **One Laptop per Child** and **Project Loon** (which aims to provide internet access via balloons) are designed to bring technology and educational opportunities to rural and disadvantaged populations.

Moreover, online learning platforms and MOOCs are democratizing access to high-quality education, enabling people from diverse backgrounds to take courses from prestigious universities like **Harvard**, **MIT**, and **Stanford** without having to leave their homes.

The Digital Divide

Despite the potential for digital technologies to expand access to education, the **digital divide** remains a significant barrier to educational equity. Many low-income communities, particularly in rural areas or developing countries, lack access to the internet and the devices necessary to participate in digital learning.

The COVID-19 pandemic highlighted the challenges posed by the digital divide, as schools and universities around the world transitioned to online learning. Students in low-income households, without reliable internet connections or devices, were disproportionately affected by the shift to remote learning, exacerbating existing educational inequalities.

Efforts to address the digital divide include initiatives to provide affordable internet access, distribute devices to underserved populations, and ensure that all students have the digital literacy skills required to navigate online learning environments.

The Challenges and Future of Educational Technology

Teacher Training and Professional Development

As digital technologies continue to evolve, there is a growing need for educators to develop the skills and knowledge required to effectively integrate technology into their teaching practices. Many teachers lack the training and support needed to use educational technology effectively, which can hinder the successful implementation of digital tools in the classroom.

Professional development programs and training initiatives are essential to ensure that teachers are equipped with the skills needed to leverage technology in their teaching. Educators must be prepared to navigate challenges such as maintaining student engagement in online environments, ensuring equitable access to technology, and using data to personalize learning experiences.

Ethical Considerations and Data Privacy

The widespread use of digital technologies in education raises important ethical considerations, particularly regarding data privacy and security. Educational platforms often collect vast amounts of data on students, including personal information, learning habits, and academic performance. This data must be handled responsibly to protect students' privacy and prevent misuse.

Additionally, as AI and machine learning play an increasingly central role in education, there are concerns about the ethical implications of algorithmic decision-making, particularly in areas such as admissions, grading, and student assessments.

The Information Revolution: Positive and Negative Points

The Information Revolution, which began in the latter half of the 20th century and continues to unfold with advancements in technology, digital communication, and data management, has had profound and far-reaching effects on society. These changes have affected nearly every aspect of human life—from business, education, and healthcare to communication, governance, and personal relationships. However, like any significant shift in society, the Information Revolution brings both positive and negative consequences.

Below is a breakdown of the **positive** and **negative** points of the Information Revolution.

Positive Points of the Information Revolution

1. Increased Access to Information and Knowledge

- **Global Knowledge Sharing:** The internet and digital technologies have made vast amounts of information accessible to anyone with an internet connection. This democratization of knowledge has transformed how people learn, share ideas, and solve problems.
- **Online Education:** Digital platforms like **Coursera**, **Khan Academy**, and **edX** offer free or low-cost access to quality educational resources and courses from leading universities, making learning more accessible worldwide. **MOOCs** (Massive Open Online Courses) have provided opportunities for people in underserved or remote areas to pursue education that might have been previously out of reach.
- **Research and Collaboration:** The availability of digital tools, databases, and communication platforms has enhanced the ability of researchers, scientists, and academics to collaborate across borders, accelerating scientific discovery and innovation.

2. Economic Growth and New Industries

- **Creation of New Markets and Jobs:** The Information Revolution has fueled the growth of entirely new industries—such as **e-commerce**, **software development**, **cloud computing**, **cybersecurity**, and **digital marketing**—creating millions of jobs. The tech industry has become one of the largest and most profitable sectors in the global economy.
- **Entrepreneurship:** Digital tools have lowered the barriers to starting a business. Entrepreneurs can now create global-scale companies with minimal upfront investment. The rise of the **gig economy** (driven by platforms like **Uber**, **Airbnb**, and **Freelancer**) has enabled millions of people to work independently or start side businesses, providing greater flexibility and income opportunities.
- **Automation and Productivity:** Automation technologies have improved efficiency in various industries. Tasks that were once repetitive and time-consuming can now be handled by machines and software, leading to greater productivity, cost savings, and innovation.

3. Improved Communication and Connectivity

- **Instant Communication:** Digital technologies—such as email, instant messaging, video conferencing (e.g., **Zoom**, **Skype**), and social media—have revolutionized how people communicate. This has facilitated faster decision-making, global collaboration, and the ability to stay connected with friends, family, and colleagues across the world.
- **Social Media and Community Building:** Platforms like **Facebook**, **Twitter**, **Instagram**, and **LinkedIn** enable individuals to maintain personal connections, share content, and create communities based on shared interests or professional goals. They also allow marginalized groups to have a voice and advocate for social, political, and environmental causes.
- **Remote Work and Flexibility:** The ability to work remotely, made possible by digital communication tools, has allowed employees to work from anywhere, contributing to work-life balance, reducing commuting, and providing more inclusive job opportunities.

4. Advancements in Healthcare

- **Telemedicine:** The rise of telehealth services, enabled by the internet and mobile technology, allows patients to consult with healthcare professionals remotely, improving access to care, particularly in rural or underserved regions.

- **Health Data Management:** Digital health records and wearable devices allow for better tracking of patient health, improving diagnosis, treatment, and the overall management of health conditions.
- **Medical Research and Innovation:** The Information Revolution has accelerated medical research, with the ability to analyze large datasets (such as genomics, epidemiology, and clinical trials) and develop new treatments and drugs more efficiently.

5. Innovation in the Arts and Culture

- **Access to Creative Content:** Digital media has democratized access to art, music, literature, and films. Platforms like **Spotify**, **Netflix**, and **YouTube** have given creators global platforms to share their work, while simultaneously providing consumers access to a vast array of content.
- **Digital Arts:** The advent of digital tools has revolutionized artistic expression. Artists now have new mediums and platforms for creating, sharing, and monetizing their work, including digital art, animation, virtual reality (VR), and augmented reality (AR).

Negative Points of the Information Revolution

1. Digital Divide and Inequality

- **Access Inequities:** While the Information Revolution has made knowledge and services more accessible, it has also deepened inequalities. Not everyone has the same access to digital technologies—especially in low-income, rural, and developing regions—leading to a **digital divide**. Those without access to high-speed internet, smartphones, or computers are at a significant disadvantage in education, employment, and access to essential services.
- **Educational Gaps:** During the COVID-19 pandemic, many students in disadvantaged communities struggled to transition to online learning due to lack of devices or reliable internet, exacerbating educational inequalities.

2. Job Displacement and Unemployment

- **Automation and AI:** As digital technologies such as artificial intelligence (AI) and robotics become more advanced, they have replaced many jobs, especially in industries like **manufacturing**, **transportation**, **retail**, and **customer service**. The displacement of low-skill workers has led to concerns about mass unemployment and growing income inequality.
- **Gig Economy and Job Insecurity:** While the gig economy has created new work opportunities, it has also resulted in precarious employment conditions, with workers facing instability, lack of benefits, and job insecurity. Freelancers and gig workers often have no health insurance, retirement plans, or job protections.

3. Privacy Concerns and Data Security

- **Data Privacy:** The extensive collection of personal data by companies and governments has raised significant concerns about **privacy**. Users often unknowingly share vast amounts of personal information, which can be sold, misused, or exposed in data breaches. **Facebook**, **Google**, and other tech giants have been involved in controversies related to the mishandling of user data.
- **Cybersecurity Threats:** The more connected the world becomes, the more vulnerable it is to cyberattacks, hacking, and identity theft. Cybercriminals exploit weak points in digital systems to steal sensitive information, disrupt services, and cause economic damage.
- **Surveillance:** The Information Revolution has made it easier for governments and corporations to track individuals' behaviors, movements, and communication. The rise of **surveillance capitalism**—where companies profit from gathering and analyzing personal data—has led to concerns about **mass surveillance** and **individual freedoms**.

4. Mental Health Issues

- **Social Media Addiction:** The rise of social media has been linked to mental health issues, particularly in younger populations. Excessive use of platforms like **Instagram** and **TikTok** has been associated with increased feelings of **anxiety**, **depression**, and **low self-esteem**,

especially due to the pressures of comparison and seeking validation through likes and comments.

- **Isolation and Loneliness:** Despite the ability to stay connected online, many people experience a sense of **social isolation** and **loneliness** in the digital age. Virtual interactions can sometimes replace face-to-face communication, leading to weaker personal relationships and a sense of disconnectedness.
- **Digital Addiction:** Excessive screen time, including video games, social media use, and digital entertainment, has become a recognized form of addiction. This can negatively impact academic performance, physical health (due to sedentary lifestyles), and overall well-being.

5. Misinformation and Fake News

- **Spread of False Information:** The ability for anyone to post content on social media and the internet has made it easier for misinformation and fake news to spread quickly. This has had significant political, social, and health-related consequences. For example, during the COVID-19 pandemic, misinformation about vaccines and the virus itself led to public confusion and resistance to health measures.
- **Echo Chambers and Polarization:** Social media algorithms often prioritize content that aligns with users' existing beliefs, leading to **echo chambers** where people are exposed only to viewpoints similar to their own. This can increase societal polarization and contribute to the breakdown of informed, rational public discourse.

6. Environmental Impact

- **E-Waste:** The rapid pace of technological advancement and product obsolescence has led to a growing problem of **electronic waste** (e-waste). Discarded smartphones, computers, and other devices contribute to environmental pollution and toxic chemical exposure in landfills.
- **Energy Consumption:** The growing demand for data storage and cloud computing has led to significant energy consumption. The operation of **data centers** and the **cloud infrastructure** that supports digital technologies requires vast amounts of electricity, much of which still comes from non-renewable sources.

Conclusion

The Information Revolution has reshaped education in profound and lasting ways. From the advent of online learning to the rise of personalized learning models and collaborative technologies, digital tools have transformed how we teach and learn. While these technologies have expanded access to education and created new opportunities for engagement and collaboration, they also present challenges related to equity, teacher training, and data privacy.

As we look to the future, the ongoing evolution of educational technology will continue to redefine the landscape of education. By addressing the digital divide, ensuring equitable access to resources, and supporting the professional development of educators, we can harness the full potential of the Information Revolution to create a more inclusive, personalized, and effective education system for all learners.

Reference

1. "Flipped Classroom Model," *National Education Association*. Accessed October 5, 2023. <https://www.nea.org>
2. "The Rise of MOOCs," *EdTech Magazine*, 2019. <https://www.edtechmagazine.com>
3. "Personalized Learning: A Guide for Engaging Students," *Edutopia*, 2021. <https://www.edutopia.org>
4. "Gamification in Education," *Education Week*, March 2, 2017. <https://www.edweek.org>
5. "Global Access to Online Learning," *UNESCO Education Report*, 2021. <https://www.unesco.org>
6. "The Digital Divide and Education," *Pew Research Center*, 2020. <https://www.pewresearch.org>
7. "Teacher Professional Development and Technology Integration," *International Society for Technology in Education (ISTE)*, 2022. <https://www.iste.org>

Jal Jeevan Mission: A Research Review on India's Rural Water Supply Initiative

By

Dr. Pramod Pandurangrao Lonarkar

Associate Professor

School of Social Sciences, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

Abstract

The Jal Jeevan Mission (JJM) is a transformative initiative launched by the Government of India in 2019, aiming to provide functional household tap connections (FHTCs) to every rural household by 2024. This review article examines the historical context, objectives, implementation strategies, and socio-economic impacts of JJM, particularly in Maharashtra. The article critically assesses previous studies on rural water supply, analyzes methodological approaches used in JJM research, and discusses key challenges such as water quality, infrastructure maintenance, and community engagement. Finally, the study presents recommendations for enhancing policy interventions and research frameworks to ensure the sustainability of the mission.

Introduction

Access to clean and safe drinking water is a fundamental human right and a key component of Sustainable Development Goal 6 (SDG 6). Historically, India's rural water supply programs have evolved from hand pumps and protected wells to comprehensive water management strategies. The National Water Quality Sub-Mission (NWQSM), launched in 2017, addressed water quality concerns, setting the stage for JJM's universal water access strategy. Despite global progress, 2.2 billion people still lack access to safe drinking water, and India faces significant challenges related to contaminated water sources, waterborne diseases, and water scarcity.

Review of Literature and Methodological Approaches

Several studies have explored the health, socio-economic, and environmental implications of JJM and rural water supply interventions. Research by Patil et al. (2023) observed that access to tap water significantly reduced waterborne diseases and improved hygiene in slum areas. Ghosh et al. (2023) found spatial clustering of diarrheal diseases in 707 districts, linking them to poor water quality. Behera and Mishra (2022) analyzed 30-year mortality trends due to diarrhea, highlighting the need for sustained interventions. On the economic front, a report by NITI Aayog (2023) suggested that access to water improves agricultural productivity and reduces farmer distress. Studies by Komarulzaman et al. (2019) demonstrated the link between water supply and school absenteeism in Indonesia, which can be extrapolated to Indian contexts. UNICEF emphasizes that women and girls bear the brunt of water collection, affecting education, safety, and empowerment.

Research on technological and policy aspects indicates that JJM's success depends on infrastructure quality, technological innovations, and effective governance. Latif et al. (2024) used GIS-based Water Quality Index (WQI) mapping to assess urban water safety, while Jaiswal et al. (2021) employed geospatial modeling to optimize water distribution in Dehradun. Thomas et al. (2001) advocated for GIS-driven drinking water infrastructure planning. These studies indicate that robust monitoring and maintenance frameworks are essential for long-term sustainability.

Findings and Discussion

Based on the above mentioned reviews it is observed that, The Jal Jeevan Mission has had significant health and hygiene benefits, particularly in reducing waterborne diseases in rural India. Improved sanitation and hygiene awareness have contributed to lower child mortality rates. Access to clean water has also enhanced maternal and neonatal health outcomes. In terms of socio-economic improvements, JJM has substantially reduced the time that women spend fetching water, leading to higher participation in education and income-generating activities. Farmers have benefited from better irrigation facilities, reducing crop failures and economic distress. The financial savings

resulting from lower medical expenses for water-related illnesses have improved household economic stability.

Despite its positive impact, JJM faces substantial environmental and sustainability challenges, like struggle with groundwater depletion due to excessive water extraction. Fluoride contamination leading to long-term health risks. The mission's reliance on surface water sources necessitates careful climate resilience planning to avoid future water shortages. Infrastructure and implementation gaps remain a critical challenge, with poor pipeline maintenance leading to leakages and water loss. Delays in project execution due to bureaucratic hurdles also pose a threat to achieving the mission's objectives. The lack of community-led maintenance programs further exacerbates these issues, highlighting the need for sustainable governance mechanisms.

The implementation of JJM has shown a varying degree of success across different regions. In some districts, the introduction of piped water has led to a dramatic improvement in quality of life, particularly for women and children who were previously burdened with long walks to collect water. However, in other areas, issues related to water contamination and infrastructural deficiencies have limited the effectiveness of the initiative. Moreover, the sustainability of the program remains a critical concern, as groundwater depletion and climate change pose risks to long-term water availability. The role of local governance structures and community participation in maintaining and managing water resources has emerged as a significant factor in determining the success of the mission.

The financial burden of implementing JJM is another aspect that requires attention. While significant funds have been allocated to the program, ensuring their effective utilization is a challenge. Cases of mismanagement and inefficiency in fund allocation have been reported in certain regions, raising concerns about the overall transparency of the program. There is a need for a stronger regulatory framework to ensure that funds are used effectively for infrastructure development and maintenance. Further, integrating advanced technologies like smart water meters and automated leak detection systems could enhance efficiency and reduce water wastage, thereby making the mission more sustainable in the long run.

Challenges and Policy Gaps

While JJM has made commendable progress, several challenges persist. Water quality concerns remain a major issue, with inadequate treatment facilities for fluoride and microbial contamination. The lack of water testing infrastructure in rural areas hampers early detection and mitigation of contamination risks. Financial and institutional barriers, including delayed fund disbursement to local bodies and inefficient tariff collection, undermine the long-term sustainability of rural water supply projects. Socio-cultural barriers also play a role, as resistance to adopting tap water due to traditional water collection practices hinders widespread implementation. Additionally, gender disparities in water governance committees limit women's participation in decision-making processes.

One of the most pressing challenges is ensuring equitable access to water resources across all social and economic groups. While JJM aims to provide universal water access, disparities still exist, with marginalized communities often facing greater difficulties in obtaining clean water. Social hierarchies and regional inequalities further complicate the implementation of the mission. Addressing these inequities requires targeted policy interventions that prioritize underprivileged communities and strengthen local institutions responsible for water management. Capacity-building initiatives aimed at empowering local populations to take ownership of water resource management could play a crucial role in addressing these disparities.

Recommendations and Future Directions

To strengthen JJM's impact, several measures need to be implemented. Enhancing water quality monitoring through the deployment of mobile water testing labs and a structured water quality monitoring systems can help detect contamination at an early stage. Strengthening financial and governance frameworks by introducing public-private partnerships (PPPs) and encouraging

community-based water management initiatives can ensure long-term sustainability. Capacity building and behavioral change initiatives should focus on conducting awareness campaigns on safe water usage and promoting women's leadership in water governance. Integrating climate-resilient strategies, such as expanding rainwater harvesting and groundwater recharge programs, will be crucial in ensuring water availability for future generations.

Conclusion

The Jal Jeevan Mission marks a significant shift in India's approach to rural water security. While progress has been substantial, challenges remain in water quality management, financial sustainability, and community engagement. Addressing these gaps through technological innovations, policy reforms, and participatory governance can ensure that JJM achieves its vision of universal, sustainable, and safe water access. Future research should focus on longitudinal impact assessments and integrated water resource management models to sustain the gains made under JJM. As India strides towards Sustainable Development Goal 6, JJM serves as a global benchmark for water security initiatives, reinforcing clean water as a pillar of sustainable development.

References:

- 1) Aariz, M., & Shrikant, P. (2023). Application of geospatial techniques to optimize interlinking of rivers in India. *Journal of Water Resources and Environmental Engineering*, 45(2), 115-130.
- 2) Behera, B., & Mishra, A. (2022). Problem and risk factors associated with diarrhea and mortality trends in India: A 30-year analysis. *Global Health Journal*, 29(4), 325-340.
- 3) Chaudhary, A. (2022). Jal Jeevan Mission and women empowerment: Success stories from rural India. *Indian Journal of Social Development*, 16(3), 245-260.
- 4) Desai, P. (2022). Statistical analysis of Jal Jeevan Mission schemes in Jammu & Kashmir, Maharashtra, and Rajasthan. *Policy and Governance Review*, 10(2), 98-112.
- 5) Ghosh, S., Sharma, P., & Reddy, V. (2023). Spatial clustering of diarrheal diseases among children under five in India: A GIS-based approach. *International Journal of Public Health Studies*, 14(2), 122-135.
- 6) Grace, R. (2020). Assessment of spatial variability of groundwater quality using GIS: A case study in Sangareddy district, Telangana. *Hydrogeology Research Journal*, 12(1), 75-90.
- 7) Jaiswal, R., Tandon, P., & Saxena, A. (2021). Geospatial modeling for optimizing water distribution networks: A case study of Dehradun. *Water Resources Management*, 35(5), 879-895.
- 8) Komarulzaman, A., Smits, J., & de Jong, E. (2019). The impact of improved water supply on school attendance: Evidence from Indonesia. *World Development*, 117, 165-178.
- 9) Lakshminarayanan, S., & Jayalakshmy, R. (2015). Diarrheal diseases: Literature review and public health implications. *International Journal of Community Medicine and Public Health*, 8(2), 120-135.
- 10) Latif, M., Ansari, S., & Mehta, R. (2024). GIS-based Water Quality Index mapping for urban water safety in India. *Environmental Monitoring and Assessment*, 42(1), 78-92.
- 11) Ministry of Jal Shakti, Government of India. (2017). *National Water Quality Sub-Mission (NWQSM) guidelines and objectives*. <https://jalshakti.gov.in/>
- 12) Patil, R., Gupta, S., & Kumar, N. (2023). Assessing the impact of tap water connections on hygiene and disease prevalence in Indian slums. *Journal of Health Economics & Policy*, 19(4), 341-360.
- 13) Thomas, P., Verma, D., & Sinha, K. (2001). GIS-driven drinking water infrastructure planning in Germany: Lessons and future prospects. *Water Policy Review*, 8(1), 55-72.
- 14) United Nations. (2021). *Sustainable Development Goal 6: Ensure availability and sustainable management of water and sanitation for all*. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/water-and-sanitation/>
- 15) World Health Organization (WHO) & United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). (2022). *Progress on household drinking water, sanitation and hygiene 2000–2020: Five years into the SDGs*. WHO/UNICEF Joint Monitoring Programme for Water Supply, Sanitation and Hygiene (JMP). <https://www.unicef.org/reports/progress-drinking-water-sanitation-hygiene-2020>

भारतीय राजनीति में सरदार पटेल का योगदान

प्रमोद पब्लर यादव

असि० प्रोफेसर (तदर्थ)

दूरस्थ व ऑनलाइन शिक्षण केंद्र (सीडीओई) मुंबई विश्वविद्यालय

शोधसार:-

सरदार वल्लभभाई पटेल भारतीय स्वाधीनता संग्राम के महत्वपूर्ण नायक रहे हैं। आज़ादी के बाद भारत के पहले उप प्रधानमंत्री और गृहमंत्री के रूप में न सिर्फ उन्होंने राष्ट्रीय एकीकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई बल्कि एक समर्थ भारत के निर्माण में महत्व योगदान दिया। गुजरात के एक मध्यवर्गीय परिवार में जन्मे वल्लभभाई की महत्वाकांक्षा एक नामी वकील बनकर अपने परिवार को और अपने समाज को आगे ले जाने की थी। बड़े भाई विठ्ठल भाई पटेल राजनीति में अपनी भूमिका निभा रहे थे। यदि भारतीय राजनीति में महात्मा गांधी का प्रवेश नहीं हुआ होता तो सरदार पटेल भारत के एक महत्वपूर्ण और तेजस्वी वकील बनकर रह जाते। आरंभ में देश के बाकी नेताओं की तरह ही वल्लभभाई के मन में भी गांधी को लेकर कोई बहुत उत्सुकता या आकर्षक नहीं था। किंतु गांधी जी ने पहली मुलाकात में ही सरदार के सामर्थ्य को पहचान लिया और उन्होंने खेड़ा सत्याग्रह की बागडोर पूरी तरह से सरदार को सौंप दी। बल्कि गांधी जी का परम अनुयायी भी बना दिया। और इस तरह गांधीवादी विचारों की छांव में सरदार पटेल का व्यक्तित्व विकसित हुआ। और उन्होंने एक सशक्त भारत के निर्माण में अपनी भूमिका निभाई। वल्लभ भाई ने आजीवन गांधी विचारों का पालन किया और गांधी की सत्याग्रह का आधार लेकर ही वे आगे बढ़े उनके सभी आंदोलन गांधीवादी सत्याग्रह का ज्वलंत प्रमाण है। भारतीय राजनीति में सरदार पटेल को जी सत्याग्रह में सर्वाधिक लोकप्रियता प्राप्त हुई वह बारडोली सत्याग्रह था। बाढ़ और अकाल में फसलों की बर्बादी के बाद बारडोली के किसान भारी लगन चुका पाने में असमर्थ थे। उनकी दयनीय और आक्रोशपूर्ण हालत देखकर गांधी जी ने वल्लभभाई को बारडोली आंदोलन का नेतृत्व प्रदान की। अपने रोचक संवादों और चुटीले व्यंग्य और ओजस्वी भाषण से सरदार ने बारडोली के किसानों का इस तरह दिल जीत लिया कि वे हर तरह की कठिनाइयों का सामना करने के लिए तैयार हो गए। सरदार में अपने नेतृत्व कौशल का परिचय देते हुए पूरे देश में बारडोली सत्याग्रह को लोकप्रिय कर दिया। इस सत्याग्रह के बाद से ही गांधी ने उन्हें 'सरदार' की उपाधि प्रदान की।

प्रस्तावना:-

मोटे तौर पर देखा जाए तो आज़ाद भारत का गठन करके उसे सामर्थ्यवान बनाने में महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू और सरदार वल्लभभाई पटेल का सबसे बड़ा योगदान रहा है। नेहरू के विषय में तो स्वीकार कर लिया जाता है लेकिन सरदार वल्लभभाई पटेल के मामले में स्वीकृति अत्यंत सीमित मात्रा में दी जाती है। उदाहरण के तौर पर भारतीय संघ के पहले राष्ट्रपति बाबू राजेंद्र प्रसाद ने 13 मई 1959 को अपनी डायरी में लिखा है,- "आज जिस भारत के विषय में हम बात करते हैं और सोचते हैं उसका श्रेय सरदार पटेल के राजनीतिक कौशल तथा सुदृढ़ प्रशासन को जाता है, फिर भी" उन्होंने आगे लिखा है, "इस संदर्भ में हम उनकी उपेक्षा करते हैं"।^१ इसके उदाहरण को हम सन 1989 में जवाहरलाल नेहरू की जन्मशताब्दी के उपलक्ष्य में विज्ञापन की हजारों तख्तियों, दूरदर्शन पर धारावाहिक स्वरूप आयोजन की तुलना आपातकाल की घोषणा

होने के 4 महीने बाद 31 अक्टूबर 1975 को सरदार पटेल की जन्म शताब्दी से की जा सकती है कि किस तरह सरकारी कार्यक्रमों के साथ-साथ प्रतिष्ठित संस्थाओं की प्रवृत्ति भी एक तरह से उपेक्षापूर्ण ही रही। इसके अलावा अलग-अलग समय पर इस बात पर विवाद होता रहता है कि आज़ाद भारत के प्रथम प्रधानमंत्री के रूप में महात्मा गांधी ने सरदार पटेल के प्रति चयन प्रक्रिया में अन्याय किया था या नहीं। ऐसी बहुत सी भ्रांतियां हैं जो जवाहरलाल नेहरू, महात्मा गांधी और सरदार वल्लभभाई पटेल के प्रति आम जनमानस में व्याप्त हैं। वल्लभभाई झावेरभाई पटेल का जन्म परतंत्र भारत में 31 अक्टूबर 1875 को गुजरात के नाडियाड में हुआ। वल्लभभाई पटेल का नाम सरदार पटेल से लोकप्रिय हुआ। ये सन् 1885 में स्थापित भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के वरिष्ठ नेता के रूप में जाने जाते हैं। इन्होंने देश के स्वतंत्रता संग्राम में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। स्वतंत्र भारत के राजनीतिक एकीकरण और 1947 में विभाजित भारत के युद्ध में गृहमंत्री के रूप में कार्य किया। स्वतंत्र भारत के पहले उप प्रधानमंत्री के रूप में इन्होंने अपनी भूमिका निभाई। इन सबके अलावा सरदार वल्लभभाई पटेल एक सफल वकील थे। इन्होंने गुजरात के खेड़ा, बोरसद और बारडोली के किसानों को अंग्रेज़ी राज के खिलाफ अहिंसक सविनय अवज्ञा में संगठित किया। सरदार वल्लभभाई पटेल महात्मा गांधी के प्रति बेहद वफादार थे।

विश्लेषण:-

वल्लभभाई की माता लाड़ बा इन्हें अपने भाई डुंगर भाई देसाई के घर के एक छोटे से कमरे में जन्म दिया। सरदार वल्लभभाई पटेल अपनी माता के चौथी संतान और चौथे बेटे थे। ऐसा कहा जाता है कि इनके पिता सन 1857 में घर छोड़कर अंग्रेजों से लड़ने वाली झांसी की रानी लक्ष्मीबाई की सेवा में भर्ती होने चले गए थे लेकिन रास्ते में इंदौर के राजा मल्हार राव होल्कर ने इन्हें बंदी बना लिया था। एक दिन जब राजा को शतरंज के खेल में इनके पिता के द्वारा चाल चलने में मदद की गई। होल्कर राजा इतना प्रसन्न हुए कि उन्हें बंधन मुक्त कर दिया। वहां से लौट कर उन्होंने किसानों को शुरु कर दी। खेती-बाड़ी के कामकाज के दौरान हुए अपने बालक वल्लभ को भारत को गुलाम बनने में सहायक होने वाले राजा महाराजाओं की कहानी उनके अभियान -भोग विलास तथा झगड़ों की कथाओं को सुनाया करते थे। साथ ही साथ वे अपनी साहस भरी कथाएं भी सुनते थे। वल्लभभाई पटेल अपने पिता झावेर भाई से देश प्रेम या शतरंज भले ही सीखे हो लेकिन किसी समस्या का हाल ढूँढते समय या बिना समस्या के भी चहल कदमी करने की आदत उन्हें पिता से ही विरासत में मिली थी। वल्लभभाई पटेल के बचपन की घटना का बार-बार उल्लेख किया जाता है किस तरह से उनके अंदर साहस और बहादुरी है कि उन्होंने लोहे की गर्म सींक से अपने बगल के फोड़े को चीर दिया था। यह घटना असल में उनके बचपन की नहीं बल्कि लीडर की परीक्षा देने से कुछ दिन पहले की है जब यह 25 वर्ष के थे और कहा जाता है कि यह घटना तब की है जब भी स्कूल में पढ़ते थे।² आज हमें सरदार वल्लभभाई पटेल के जीवन, विचारों, आंदोलन तथा भारतीय राजनीति में उनकी भूमिका का गांधीवादी नज़रिये से विश्लेषण एवं मूल्यांकन करना बहुत महत्वपूर्ण हो गया है। स्वाधीनता आंदोलन के अन्य राजनेताओं की तरह ही सरदार ने भी ब्रिटेन से बैरिस्टर की डिग्री प्राप्त की थी। और वे कानून के क्षेत्र में अपनी प्रतिभा का विकास करना चाहते थे। जिस तरह से राजनीति में आने के पूर्व अपनी वकालत में अपने क्षेत्र में स्थापित होते जा रहे थे उससे यह प्रमाणित होता है कि यदि वे राजनीति में नहीं आते तो सर फिरोज शाह मेहता की तरह एक महान वकील बनते। वकालत के साथ-साथ सरदार पटेल स्थानीय संस्थाओं में नेतृत्व की भूमिका भी निभा

रहे थे। नगर पालिका के सदस्य के रूप में भी वे लोकप्रिय थे। बचपन से ही बेहद साहसी, कर्मठ और स्पष्ट वक्ता के तौर पर उनकी पहचान की जाती थी। गुजरात के प्रगतिशील और व्यापारी पाटीदार बिरादरी के सदस्य होने के नाते उनकी भूमिका स्वतः ही स्पष्ट होती गई। बड़े भाई विठ्ठल पटेल वकालत के साथ-साथ राजनीति में भी और खासतौर पर ऑल इंडिया कांग्रेस कमेटी में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे थे। बॉम्बे प्रदेश कांग्रेस कमेटी में उनका काफी दबदबा था। इसके बावजूद विठ्ठल भाई की तमन्ना ब्रिटेन जाकर बैरिस्टर बनने की थी। दूसरी ओर सरदार पटेल चाहते थे कि विठ्ठल भाई राजनीति देखें और वे घर परिवार संभालें और अपनी वकालत करते रहें। नडियाद, पंचमहल, गोधरा बोरसद आदि इलाकों में सरदार पटेल ने अपनी वकालत जमाई। 1901 में आए प्लेग में भी उन्होंने समाज कार्यों में हिस्सा लिया और बोरसद को ही अपना कर्म क्षेत्र बनाया। 1915 में जब गांधी भारत लौटे तब उन्होंने अपने राजनीतिक गुरु गोखले के निर्देशानुसार सबसे पहले भारत का भ्रमण किया। देश की समस्याओं को जाना और उन लोगों की पहचान करते रहे जिन लोगों के साथ भविष्य में उन्हें काम करना पड़ता। अहमदाबाद शहर में 1916 में गांधी का आगमन हुआ था। किंतु तब तक सरदार पटेल को गांधी के बारे में ना तो कोई ज्यादा जानकारी थी ना ही वे गांधी को बहुत अहमियत ही देते थे। सरदार पटेल के भी अंग्रेजों की तरह को पतलून पहनकर वकालत करना शाम क्लब में बिताना जैसे सम्भ्रांत शौक थे। संभवतः गोधरा में पहली बार वल्लभ भाई ने गांधी जी को देखा। इस सभा में मोहम्मद अली जिन्ना भी मौजूद थे। जैसा कि अक्सर होता है कि गांधी का पहला प्रभाव किसी पर भी इतना अधिक नहीं हो पता कि वह गांधी के प्रति आकर्षित हो लेकिन जैसे-जैसे वह गांधी के करीब आता है गांधी के प्रभाव में गिरफ्तार हो जाता है। गांधी की सादगी सत्यनिष्ठा स्पष्टवादिता और आम जनमानस के लिए उनकी तड़प धीरे-धीरे सामने वाले के दिल में उतरने लगती हैं। खेड़ा के पहले गांधी चंपारण में नीलहे किसानों और मजदूरों की यातना भारी जिंदगी के प्रति लोगों का ध्यान आकर्षित कर रहे थे। उसी के साथ-साथ अहमदाबाद का उनका सत्याग्रह सरदार पटेल को सीधे प्रभावित कर गया और उनके बाद गांधी जी ने सरदार को आज़ादी की लड़ाई में खींच लिया।

चंपारण में गांधी जी के साथ काम करने वाले और वल्लभ भाई पटेल के भावी सहयोगी राजेंद्र प्रसाद एवं जीवतराम कृपलानी खेड़ा में क्या चल रहा है या देखने के लिए बिहार से खेड़ा गए थे। इन्होंने सरदार पटेल के बाह्य और आंतरिक परिवर्तन पर गौर करते हुए लिखा है - "जब पहली बार सरदार से मिला तब उन पर गांधी जी का रंग चढ़ाना शुरू ही हुआ था वह जवान और शौकीन बैरिस्टर को शोभा देने वाली शैली में रहते थे। उसके कुछ ही समय बाद में खेड़ा के आंदोलन में शामिल होने के लिए अहमदाबाद से चले गए।"३. इस तरह सरदार का राजनीतिक सफर गांधी विचारों और जीवन मूल्यों के आधार पर विकसित हुआ। गांधी से मिलने के बाद सरदार ने पाश्चात्य वेशभूषाओं, संस्कृति का त्याग कर दिया। और आजीवन खादी का कुर्ता, धोती, जैकेट और गमछा ही धारण करते रहे। सरदार के साथ उनका पूरा परिवार और खास तौर पर उनकी बेटी मणिबेन गांधी की भक्त बन गई। गांधी का जादू सिर्फ व्यक्ति पर ही नहीं बल्कि उसके पूरे परिवार और सगे- संबंधियों पर भी एक सा असर करता है। सरदार पटेल के गांधी विचारों और सत्याग्रह पर आधारित इस शोध में उनके जीवन परिचय के अतिरिक्त गांधी पूर्व सरदार पटेल, बैरिस्टर पटेल विविध आंदोलन में सरदार पटेल की भूमिका एव स्वतंत्रोत्तर गांधी और सरदार के विचार की जानकारी प्राप्त होती है। भारतीय राजनीति में सामाजिक तौर पर अलग-अलग धर्मों का भी प्रतिनिधित्व रहा। हिंदू मुस्लिम समस्या के विषय में सरदार वल्लभभाई पटेल का मत महात्मा गांधी से अक्सर अलग रहता था। सरदार पटेल के भीतर गांधी के बराबर धैर्य नहीं था और उनके अंदर मुसलमानों की शिकायतों पर विश्वास कर लेने की तैयारी भी नहीं थी। इसी

संदर्भ में एक घटना 1940 की है जब बिहार के कार्यकारिणी की बैठक में नेता सैयद महमूद ने कांग्रेस पर मुसलमानों की समस्याओं की उपेक्षा करने का आरोप लगाया तो सरदार उन पर बरस पड़े थे।^४ लेकिन वही महात्मा गांधी जी इस आरोप पर सहमत थे।

भारत पाक विभाजन के समय सरदार पटेल काफी आहत थे। विभाजन के समय दोनों तरफ के शरणार्थियों की अदला बदली का प्रस्ताव सरदार पटेल ने रखा था लेकिन यह काम बहुत शांतिपूर्वक हो ही जाएगा ऐसा कहना जल्दबाजी होगी क्योंकि अल्पसंख्यक नागरिक लगभग अगस्त के मध्य तक अपनी जड़ों को छोड़कर दूसरे स्थान पर नए वातावरण में सारी व्यवस्थाओं को जो उसे समय सुलभ नहीं थी लेने के लिए राजी नहीं थे। शरणार्थियों के अदला बदली में तैनात किए गए पूरी पंजाब की मुस्लिम अधिकारी और पश्चिमी पंजाब के गैर मुस्लिम अधिकारी रातों-रात उनका तबादला किया गया। जिससे व्यवस्थाएं पंगु होती गईं। अवस्था के माहौल में सुरक्षित स्थानों पर ले जा रहे बड़े-बड़े दलों पर या रेलगाड़ियों पर हमले हुए जिसमें हजारों लोगों की हत्याएं की गईं। सन 1947 में विभाजन के दौरान जितने भी अमानवीय उदाहरण सामने आये, सहृदय व्यक्तियों पर उन सब की एक तरह की प्रक्रियाएं सामने नहीं आ रही थी। सरदार पटेल, जवाहरलाल नेहरू, मौलाना अब्दुल आज़ाद के विषय में यही कहा जा सकता है। इसमें कोई दो राय नहीं की वल्लभ भाई पटेल का हृदय एक हिंदू हृदय था और इस बात में कोई संदेह नहीं की 50 मुसलमान की हत्या के समाचार की तुलना में हुए 50 सिखों या हिंदुओं की हत्या के समाचार से अधिक दुखी होते थे लेकिन उनके हाथ हमेशा न्याय के लिए ही उठे। हिंदुओं और सिखों की आत्माओं से उन्हें बहुत दुख होता था लेकिन हिंदू या सिख अपराधियों को वह हमेशा सजा भी देते थे गृह मंत्री के रूप में हाथ हृदय की भावना से नहीं अपितु कर्तव्य बोध से संचालित होते रहे। सन 1947 का माहौल पूरी तरह कटुता और संदेह में दूषित हो चुका था इस कारण लोगों को सरदार वल्लभभाई पटेल की स्पष्टवादिता में उनका हिंदूपन तो दिखाई देता था लेकिन मुसलमानों के जीवन को बचाने के उनके प्रयास और कानून पालन के लिए तत्पर उनके हाथ बहुत कम लोगों को ही देखने को मिला। सुचिता कृपलानी ने बाद में यह घटना को याद करते हुए बताया है कि रावलपिंडी में हिंदुओं और सिखों पर जो अत्याचार हुए उसका विवरण अखबारों में छापने देने हेतु सरदार ने उन्हें बुरी तरह फटकारा था उन्हें कुछ कहने से पहले सरदार ने इस विस्फोटक विवरण को दबा देने की पूरी व्यवस्था कर ली थी। सुचिता कृपलानी जी बताती हैं- "विकट स्थिति को अधिक विकट बनाने वाली प्रत्येक बात पर उनकी वेधक दृष्टि सतत घूमती रहती थी और उनके समर्थ हाथ में हमें दिशानिर्देश देते थे।"^५

इन सब के अलावा इधर कुछ वर्षों में गांधी और सरदार को परस्पर विरुद्ध खेमों में खड़े करने की कोशिश की जा रही है। गलत ढंग से यह भी बताया जा रहा है कि गांधी ने सरदार के साथ काफी अन्याय किया है इसी के साथ नेहरू और पटेल के रिश्ते को भी तोड़ मरोड़ कर प्रस्तुत किया जा रहा है ऐसी स्थिति में सरदार पटेल के प्रकाशित पत्रों के संग्रह के आधार पर इन तथ्यों की सच्चाई से श्रोताओं को अवगत कराया जाना चाहिए। कुछ लोग सरदार पटेल को मुस्लिम विरोधी प्रमाणित करने पर भी तुले हुए हैं। जबकि सरदार कभी भी गांधी विचारों के बाहर नहीं हुए। और हिंदू -मुस्लिम एकता उनके लिए उतना ही महत्वपूर्ण रही जितना कि गांधी के लिए थी। सरदार पटेल पूरी तरह से धर्मनिरपेक्ष लोकतांत्रिक भारत के समर्थक थे और यह विचार उन्हें गांधी से ही प्राप्त हुआ था। अतः सस्ती लोकप्रियता पानी वाली पुस्तकों और लेखों से अलग मूल स्रोतों के सहारे गांधी और सरदार के परस्पर विचारों को और तथ्यों को प्रस्तुत किया जाना चाहिए। 30 अगस्त को गांधी जी ने वल्लभ भाई पटेल को लिखा की- "इतनी जल्दी आपकी अग्नि परीक्षा होगी ऐसा किसने सोचा होगा? ईश्वर आपको पर्याप्त शक्ति और बुद्धि प्रदान करे।"^६ गांधी जी ने विभाजन की अमानवीय माहौल को संभालने की जिम्मेदारी सरदार को दी थी। इसकी एक दिन बाद यानी 31 अगस्त को पूरी पंजाब के मुसलमान को संरक्षण देने और उन्हें सुरक्षित रूप से वहां से हटाने के लिए सरदार पटेल

जालंधर भी गए दूसरे दिन उन्होंने नेहरू जी को पत्र लिखा- "आते आते मैंने सतलज के इस किनारे के अनेक गांवों को आग में जलते देखा" उन्होंने पूर्वी पंजाब में हुए अत्याचारों और वहशीपन की भी पुष्टि की।"७. देश को मिली आजादी के बदले विभाजन की त्रासदी सरदार पटेल को बिल्कुल रास नहीं आया।

स्वाधीनता के बाद भारत की सबसे बड़ी समस्या यह थी कि लगभग 550 राजाओं, नवाबों और रियासतों को भारत में कैसे शामिल किया जाए क्योंकि आजादी के समय ही यह तै कर लिया गया था की 550 राजे- रजवाड़े भारत या पाकिस्तान में जाने यह स्वतंत्र रहने का निर्णय लेने का अधिकार रखते हैं। इसलिए आजादी के तुरंत बाद भोपाल, जूनागढ़, हैदराबाद, कश्मीर जैसे रियासतों ने अपने आप को आजाद घोषित कर दिया। इस तरह से हमारा विखंडित भारत स्वाधीनता संग्राम का उद्देश्य नहीं था। ऐसी परिस्थिति में सरदार पटेल ने जिस सूझ-बूझ से सभी रियासतों को पूरी सफलता के साथ भारत में शामिल करवाया वह उनका सबसे बड़ा योगदान रहा। इसके लिए कई बार वे गांधी विचारों के विरुद्ध भी गए। और साम-दाम, दंड-भेद का आश्रय लिया। इटली में मैजिनी और गैरीबाल्डी तथा जर्मनी में बिस्मार्क ने जो भूमिका निभाई बिल्कुल वही भूमिका भारत के एकीकरण में सरदार पटेल ने निभाई। आजादी के बाद अपनी गिरती सेहत और बीमारियों से जूझते हुए अथक परिश्रम करते हुए देश के सबसे सफल गृहमंत्री साबित हुए। गांधी जी की मृत्यु ने उन्हें भीतर से तोड़ दिया था और गृहमंत्री होने के बाद बावजूद गांधी की सुरक्षा न कर पाने का अफसोस उन्हें हमेशा रहा। इसी दुख में शायद वे निरंतर टूटे गए। यदि गांधी कुछ और जीवित रहते तो सरदार पटेल भी इतनी जल्दी देश का साथ ना छोड़ जाते।

निष्कर्ष:-

सरदार वल्लभभाई पटेल का मूल्यांकन या उनकी चर्चा महात्मा गांधी के बिना संभव ही नहीं है। यह कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी कि नेहरू और पटेल दोनों गांधी जी के दोनों आंखें थे, जिससे उन्होंने आजाद भारत का सपना देखा था। गांधी विचार वल्लभभाई पटेल की आत्मा थी और उनकी सोच का हर हिस्सा गांधी विचारों से ही प्रेरित रही इसलिए यह लेख सरदार पटेल के व्यक्तित्व को भ्रमों, अफवाहों और ग़लत फहमियों के कुहासे से बाहर निकालने का काम करेगा और आधुनिक भारत के निर्माण में सरदार पटेल के योगदान को रेखांकित करेगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. सरदार पटेल-एक समर्पित जीवन-राजमोहन गांधी, पृष्ठ-viii.
- २.जी.एम. नान्दुरकर-सरदार पटेल सेन्टिनरी वॉल्यूम (१), पृष्ठ-207.
३. सरदार पटेल-एक समर्पित जीवन-राजमोहन गांधी, पृष्ठ-61,299
५. जी.एम. नान्दुरकर-सरदार पटेल सेन्टिनरी वॉल्यूम (१), मैं सुचिता कृपलानी, पृष्ठ -388.
६. प्यारेलाल महात्मा गांधी- द लास्ट फेज(२), पृष्ठ 394.
- ७.एस. पी. पी. (४) मैं, १-९-४७ का पत्र, पृष्ठ- 314- 315.

उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय का अध्ययन

A Study of Self-Concept of Higher Secondary School Students

श्रीमती मीनाक्षी वर्मा

शोधार्थी, भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग, डॉ. मंजू साहू, सहायक प्राध्यापक भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग

सार(Abtract)

प्रस्तुत अध्ययन का उद्देश्य छत्तीसगढ़ के दुर्ग जिला के शासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों की आत्म संप्रत्यय का अध्ययन करना है। अध्ययन हेतु दुर्ग जिले के शासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के 200 विद्यार्थियों (100 बालक 100 बालिकाओं) का चयन स्तरीकृत यादृच्छिक विधि द्वारा किया गया। आत्म संप्रत्यय के मापन हेतु सरस्वत, आर. के. (1971) के आत्म संप्रत्यय मापनी का प्रयोग किया गया। सांख्यिकी विश्लेषण के लिए मध्यमान, प्रमाणिक विचलन तथा टी-परीक्षण का प्रयोग किया गया। अध्ययन का प्रमुख उद्देश्य विज्ञान एवं कला संकाय के विद्यार्थियों के आत्म-संप्रत्यय का तुलनात्मक अध्ययन करना था। अध्ययन के परिणाम में पाया कि कला एवं विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय में कोई सार्थक अंतर नहीं पाया गया।

परिचय (Introduction)

शिक्षा बालक के हाथ में वह हथियार है जिसके द्वारा भविष्य की अकल्पनीय ज्ञान का निर्माण कर सकता है। यही कारण है कि महान शिक्षा शास्त्रियों ने बालक के मानसिक विकास को शिक्षा के उद्देश्यों में अग्रणी रखा। बालक के मानसिक विकास में प्रमुख मानसिक क्रिया आत्म संप्रत्यय है_ जिसके द्वारा बालक अपने परिवेश के संदर्भ में अपने विचार रखने में समर्थ होता है।

आत्म संप्रत्यय व्यक्ति द्वारा स्वयं के लिए निर्मित धारणा है हर लाक(1978) के अनुसार *आत्म संप्रत्यय वे प्रतिमाएं हैं जो व्यक्ति स्वयं अपने संबंध में रखते हैं*। रॉय बॉमिस्टर(1999) ने यह माना कि किसी व्यक्ति का स्वयं के विषय में विश्वास, जिसमें व्यक्ति के गुण और उसका आत्म शामिल हो वह उसका आत्म-संप्रत्यय कहलाता है। इस प्रकार आत्म संप्रत्यय स्वमूल्यांकन की एक प्रक्रिया है जो मैं कौन हूँ और मेरे क्या व्यवहार के विषय में स्वयं को बताता है। आत्म-संप्रत्यय द्वारा बालक अपने क्षमता एवं कमियों का ज्ञान प्राप्त कर आवश्यकता अनुरूप ज्ञान अर्जित कर, अपने क्षमता में वृद्धि कर अपनी शैक्षिक उपलब्धि में वृद्धि करने में सफल हो सकेगा।

संबंधित शोध अध्ययन(Review of Related Litreture)

कौर. के, एवं अन्य(2019) ने विद्यार्थियों के शैक्षिक उपलब्धि एवं आत्म संप्रत्यय के माध्य संबंधों का अध्ययन किया। शोध के लिए पंजाब के लुधियाना शहर के चार सरकारी स्कूल में पढ़ने वाले कक्षा 9 वी के 200 विद्यार्थियों का चयन स्तरीकृत यादृच्छिक प्रतिचयन विधि द्वारा किया और टी परीक्षण द्वारा गणना करने पर लिंग के आधार पर विद्यार्थियों के आत्मसंप्रत्यय में अंतर पाया गया। वहीं एन.के.टी., (2013) ने उच्च. माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों के आत्म अवधारणा और शैक्षिक उपलब्धि के अंतर का अध्ययन

किया। अध्ययन के लिए 321 विद्यार्थियों (106 राज्य, 110 मैट्रिकुलेशन, 105 केन्द्रीय बोर्ड स्कूल) को नमूना के रूप में चुना गया एवं सांख्यिकीय विश्लेषण के लिए F मान का उपयोग किया गया। निष्कर्ष स्वरूप उच्च. माध्यमिक स्तर पर स्कूलों की विभिन्न श्रेणियों के छात्रों के बीच स्व-अवधारणा में अंतर पाया गया। जबकि **जायसवाल एवं अन्य (2017)** ने विद्यार्थियों के शैक्षणिक आत्म संप्रत्यय एवं शैक्षिक उपलब्धि के मध्य संबंधों का अध्ययन किया अध्ययन के लिए 615 विद्यार्थियों को प्रतिदर्श के रूप में चयन किया और प्रदत्तों के विश्लेषण के लिए माध्य, मानक विचलन एवं सह संबंध गुणांक की गणना की परिणाम स्वरूप शैक्षिक आत्म संप्रत्यय एवं शैक्षिक उपलब्धि के मध्य सकारात्मक सह-संबंध पाया गया।

उद्देश्य (Objectives)

- उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के कला संकाय के विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय का अध्ययन करना।
- उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय का अध्ययन करना
- उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के कला एवं विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय का तुलनात्मक अध्ययन करना।

परिकल्पना (Hypothesis)

H_{10} उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के कला संकाय एवं विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय में सार्थक अंतर नहीं पाया जाएगा।

सीमांकन (Delimitation)

- प्रस्तुत अध्ययन छत्तीसगढ़ राज्य के दुर्ग जिले के उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों तक सीमित है।
- अध्ययन 15 से 18 वर्ष के 200 विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय के अध्ययन तक ही सीमित है।

शोध विधि (Research Methodology)

प्रस्तुत शोध सर्वेक्षण विधि पर आधारित है।

जनसंख्या (Population)

सत्र 2023 -24 के दौरान छत्तीसगढ़ राज्य के दुर्ग जिले के शासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के कुल 600 विद्यार्थियों को जनसंख्या के रूप में लिया गया है।

न्यादर्श (Sampling)

न्यादर्श का चयन स्तरीकृत यादृच्छिक विधि द्वारा किया गया। अध्ययन हेतु 200 विद्यार्थी 100 बालक एवं 100 बालिका का चयन किया गया।

उपकरण (Tools)

विद्यार्थियों के आत्म-संप्रत्यय के मापन के लिए **सरस्वत, आर. के. (1971)** द्वारा निर्मित आत्म संप्रत्यय मापनी का प्रयोग किया गया जिसकी विश्वसनीयता परीक्षण-पुनर्परीक्षण द्वारा 0.1 सार्थकता स्तर पर .91 और वैधता, सामग्री वैधता के आधार पर विशेषज्ञों द्वारा 80% से अधिक पाई गई।

सांख्यिकी विश्लेषण (statistical Analysis)

प्रस्तुत शोध में अध्ययन इकाइयों द्वारा प्राप्त प्राप्तांकों के विश्लेषण के लिए मध्यमान, मानक विचलन एवं टी-परीक्षण तकनीक का प्रयोग किया गया।

प्रदत्तों का विश्लेषण एवं निष्कर्ष (Data analysis and Result)

H₁₀ उच्चतर माध्यमिक विद्यालय में अध्ययन करने वाले कला एवं विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म-संप्रत्यय में सार्थक अंतर नहीं पाया जाएगा।

प्रस्तुत अनुसंधान में परिकल्पना की जांच करने के लिए उच्चतर माध्यमिक विद्यालय में अध्ययन करने वाले कला एवं विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म-संप्रत्यय का अध्ययन करने के प्राप्त प्रदत्तों के गणना लिए टी - परीक्षण किया गया । जिसे तालिका क्रमांक 1 में प्रदर्शित किया गया है-

तालिका क्रमांक 01

उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के कला एवं विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म संप्रत्यय में सार्थक अंतर नहीं पाया जाएगा।

चर	समूह	मध्यमान	प्रमाणिक विचलन	टी-मूल्य	सार्थकता स्तर
कला संकाय के विद्यार्थियों के आत्मसंप्रत्यय	100	173.73	13.89	0.054	0.5
विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म-संप्रत्यय	100	172.09	15.06		

तालिका क्रमांक 1 से स्पष्ट है कि सांख्यिकी विश्लेषण पश्चात गणना द्वारा प्राप्त टी मान 0.054 है तथा 0.05 सार्थकता स्तर पर डिग्री ऑफ फ्रीडम 1.98 के लिए टी का टेबल मान 1.97 है।

अतः गणना द्वारा प्राप्त टी-मान(0.054) तालिका द्वारा प्राप्त टी-मान (1.97)से कम है अतः शून्य परिकल्पना को स्वीकार करते हुए कहा जा सकता है कि उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के कला एवं विज्ञान संकाय के विद्यार्थियों के आत्म-संप्रत्यय में कोई सार्थक अंतर नहीं पाया गया ।

निष्कर्ष (conclusion)

शोध के परिणाम से स्पष्ट है कि आत्म-संप्रत्यय पर विद्यार्थी के संकाय का कोई प्रभाव नहीं पाया गया अतः आत्म-संप्रत्यय बालक के स्वयं के क्षमताओं को स्वयं सोचने, समझने की एक प्रक्रिया है जिसे विद्यार्थियों में विकसित करने में शिक्षक, अभिभावक एवं सकारात्मक परिवेश विशेष भूमिका निभाएंगे ।

संदर्भित ग्रंथ

1. Kaur, k. (2019), Academic Achievement in Relation to their Self-concept of Class 9th Students , *International Journal of Research Culture Society*, 3(9), 44-50.
2. Jaiswal, S. K., and other (2017), Academic self-Concept and Academic Achievement of secondary school students. *American Journal of Educational Research*, 5(10),1108-1113.
3. Parmar, H. D., (2012) A Study of self-Concept, Adjustment and Academic Achievement of student 10th and student 12th *International Multidisciplinary Research Journal* 2(3), 102-108.
4. N.,K. T. (2013), A Study of self concept and Academic Achievement of higher secondary students, *Journal of Sociological Research*,4(2), 105-110.
5. Bajaria, P., (2015), A Study on Self-Concept and Parenting Styles in Adolescents with Learning Disabilities. *Indian Journal of Mental Health*, 2(3), 47-52.
6. Saraswat, R. K., (1971), Self Concept questionnaire, *National Psychological Corporation*, 1-6.

हिंदी पत्रकारिता और राष्ट्रीय जागरण

डॉ. आर. श्रीदेवी

(एम.ए.एम.फिल. पी.एच.डी. नेट व एपी. सेट)

हिंदी प्राध्यापिका

भारत में स्वतंत्रता के पूर्व का युग राष्ट्रीय भावना और राष्ट्रीय चेतना को जागृत करने का युग था। इस युग का प्रमुख लक्ष्य स्वतंत्रता प्राप्त करना था। वास्तव में भारत में पत्र-पत्रिकाओं का सृजन भी इसी उद्देश्य से की पूर्ति हेतु किया गया था। हिंदी भाषा का प्रथम समाचार पत्र 'उदन्त मार्तण्ड' 30 मई 1826 को कानपुर निवासी पंडित युगलकिशोर शुक्ल के द्वारा कलकत्ता से निकाला गया था। इस प्रकार पहली बार बंगाल में हिंदी पत्रकारिता आरंभ हुई। इस युग में पत्रकारिता का मुख्य उद्देश्य राष्ट्रीय भावना का जागरण था। इस संबंध में स्वयं हमारे राष्ट्रीय पिता महात्मा ने कहा था कि समाचार पत्रों का मुख्य उद्देश्य जनता के विचारों को समझना और अभिव्यक्त करना, उनमें सार्थक भावनाओं को जागृत करना और सार्वजनिक दोषों का निर्भयतापूर्वक विरोध करना है। भारत में पत्रकारिता के विकास को सर्वप्रथम अर्जुन तिवारी ने निम्न कालों में बाँटा है-

1. उद्भव काल - 1826-1884 ई.

2. विकासकाल

क) स्वातंत्र्य पूर्व काल

अ) जागरण काल - 1885-1919

आ) क्रांतिकाल - 1920-1947

ख) स्वातंत्र्योत्तर काल - 1948-1974

3. वर्तमान काल (बहुउद्देश्य काल) - 1975 से आज तक

पत्रकारिता के उद्भव काल में कई पत्र-पत्रिकाओं का प्रकाशन हुआ था। उदंत मार्तण्ड के बाद काशी से ही बनारस अखबार का प्रकाशन 1845 में हुआ था। यह हिंदी प्रदेश में प्रकाशित पहला साप्ताहिक पत्र था। यह एक हिंदी पत्र था, किंतु इसका प्रकाशन तीन लिपियों देवनागरी, अरबी और फारसी में होता था। इसके बाद 1852 ई. में मुंशी सदासुखलाल के संपादन में 'बुद्धि प्रकाश' नामक मासिक पत्रिका निकली।

सिपाहियों का विद्रोह 1857 के बाद हिंदी क्षेत्र में नया राजनीतिक जागरण आया। यही वह समय था जब ब्रिटिश उपनिवेशवाद के अत्याचारों का कड़ा विरोध हुआ। भारतेन्दु हरिश्चंद्र ने हिंदी भाषा के विकास और अपनी राजनीतिक चेतना को अभिव्यक्त करने के लिए पत्रों को चुना। वे पत्रों के माध्यम से हिंदी क्षेत्रों में सामाजिक, आर्थिक और शैक्षणिक सुधारों को प्रोत्साहन देने लगे। वे उर्दू, हिंदी, ब्रजभाषा, खड़ीबोली, बंगला और अंग्रेजी के ज्ञाता थे। 1868 में उन्होंने काशी से मासिक पत्रिका 'कवि वचन सुधा' प्रकाशित करके राजनीतिक चेतना का श्रीगणेश किया। 1875 से यह एक साप्ताहिक पत्रिका बन गयी। 1885 से यह हिंदी और अंग्रेजी दोनों में प्रकाशित होने लगी। उस समय हिंदी भाषी क्षेत्रों के लिए यह जन चेतना का मुख्य स्रोत था। इन पत्रों के माध्यम भारत के

स्वशासन और उसकी पूर्ण प्रभुता के अपने सपने को उन्होंने अभिव्यक्त किया। इसी दौर में 1878 को कलकत्ता से रुद्रदत्त शर्मा ने 'भारत मित्र' पत्रिका का संपादन किया। भारत मित्र एक राजनीतिक पत्रिका थी। इसी लिए भारतेंदु युग को हिंदी साहित्य और पत्रकारिता का स्वर्ण युग माना जाता है। इस काल की पत्र-पत्रिकाएँ न केवल जागरण का प्रतीक हैं, बल्कि ब्रिटिश शासन के विरोध में तीव्र प्रतिक्रिया का प्रतीक भी है। इसी दौरान 1881 में पं. बद्रीनारायण उपाध्याय ने आनंद कादम्बिनी नामक पत्र निकाला और प्रताप नारायण मिश्र ने कानपुर में ब्राम्हण का प्रकाशन किया। आनंद कादम्बिनी ने साहित्यिक पत्रकारिता में योगदान दिया, वहीं 'ब्राम्हण' पत्र ने अत्यंत धनाभाव में भी सर्वसाधारण तक देश की राजनीतिक स्थितियों का प्रचार किया। 'ब्राम्हण' का योगदान साधारण व सरल गद्य के संदर्भ में भी महत्वपूर्ण है।

1890 में हिंदी बंगवासी ने कांग्रेस पर व्यंग्य की बौछार की वहीं 1891 में बदरीनारायण प्रेमघन ने 'नागरी नीरद' का प्रकाशन किया। राष्ट्र को चैतन्य करना व अंग्रेजों की काली करतूतों का पर्दाफाश करना इस पत्र का मुख्य उद्देश्य था। भारतेंदु युग में निकलने वाली हर पत्रिका की विषयवस्तु भारतीयों को जागृत करना तथा सत्य, न्याय और कर्तव्यनिष्ठ का प्रसार करना तथा जनता में एकता की भावना का प्रचार करना था।

भारतेंदु युग राष्ट्रीय चेतना के प्रसार का युग था। पत्रकारों का उद्देश्य व्यावसायिक न हो कर राष्ट्रीय चेतना जागृत करना था। राष्ट्रीयता का विस्तार कर ब्रिटिश सरकार की अनीतियों का पर्दाफाश करना इन पत्रकारों का मुख्य लक्ष्य था। बाल मुकुंद गुप्त ने 'शिव शंभु के चिट्ठे' में ब्राम्हण शिवशंभु शर्मा के छद्म नाम रोलॉर्ड कर्जन की नीतियों पर व्यंग्य किया। इस युग की पत्रकारिता के उद्देश्य बहुआयामी थे। एक ओर राष्ट्रीयता का प्रचार और दूसरी ओर राजनीतिक हेरा-फेरी का पोल खोलना इनका मुख्य लक्ष्य था। इस युग में भारतेंदु युग दृष्टा और युग सृष्टा के रूप में उभरकर आये।

सन् 1900 में 'सरस्वती' पत्रिका का प्रकाशन हुआ इसके संपादक मंडल में जगन्नाथदास रत्नाकार, राधाकृष्ण दास और श्यामसुंदर दास थे। 1903 में इसका कार्यभार संभालकर महावीर प्रसाद द्विवेदी जी ने संभाला। कार्यभार संभालकर द्विवेदी जी साहित्या और राष्ट्रीय चेतना को स्वर प्रदान किया।

1907 का वर्ष समाचार पत्रों की दृष्टि से महत्वपूर्ण रहा। महामना मदन मोहन मालवीय ने 'अभ्युदय' का प्रकाशन किया। माधवप्रसाद सप्रे ने 'हिंदी केसरी' का प्रकाशन किया। मराठी केसरी के महत्वपूर्ण अंशों और राष्ट्रीय चेतना का उद्बोधन करने वाले अवतरणों का हिंदी अनुवाद करके 'हिंदी केसरी' ने उसे जन साधारण तक पहुँचाया। सन् 1910 में गणेश शंकर विद्यार्थी ने 'प्रताप' पत्र का प्रकाशन किया। यह पत्र उग्र एवं क्रांति के पोषण में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया। इन सब पत्रों का मूल उद्देश्य राष्ट्रीय चेतना और भाषा नीति का प्रसार करना था। उग्र एवं क्रांतिकारी पत्र जहाँ एक ओर स्वाधीनता का प्रचार कर रहे थे वहीं दूसरी ओर साहित्यिक पत्र-पत्रिकाओं में अनेक लेख लिखकर जनता की सुप्त भावनाओं का दिशा-निर्देशन भी कर रहे थे।

इस विकासक्रम में स्वातंत्र्य पूर्व काल का क्रांतिकाल जो 1920 से 1947 तक माना गया है। यह काल हिंदी साहित्य के विकासक्रम में प्रगतिवादी युग के नाम से प्रतिष्ठित है। यह युग हिंदी साहित्य के इतिहास में राष्ट्रीय आंदोलनों और चेतना का युग रहा है। इसी काल में प्रेमचंद ने अध्यक्ष के रूप में प्रगतिशील लेखक संघ के प्रथम सम्मेलन, लखनऊ में भाग लिया था। यह प्रगतिवाद साहित्य वास्तव में मार्क्सवादी विचारधारा से प्रेरित था। मार्क्सवादी विचारधारा के साहित्यकारों में नागार्जुन, केदारनाथ अग्रवाल, शिवमंगल सिंह सुमन, त्रिलोचन, रांघेय राघव प्रमुख थे। इनकी रचनाओं का उद्देश्य शोषक वर्ग के विरोध में शोषित वर्ग में चेतना लाना था। इस प्रकार प्रगतिवादी साहित्य का उद्भव होता है। इसमें कोई दो मत नहीं है कि ये साहित्य सामाजिक चेतना के साथ-साथ राष्ट्रीय चेतना जागृत करने में भी अपनी विशेष भूमिका निभाया।

प्रगतिशील लेखक संघ के अध्यक्ष ने अपनी देशभक्ति को अभिव्यक्ति देने और समाज में राष्ट्रीय चेतना जागृत करने के उद्देश्य से हंस पत्रिका का संपादन किया। यह उनका राष्ट्रीय आंदोलन में महत्वपूर्ण योगदान था। स्वयं प्रेमचंद ने अपनी पत्रिका जनचेतना का प्रगतिशील कथा मासिक में कहा था-

“भारत ने शांतिमय समर की भेरी बजा दी है, हंस भी मानसरोवर की शांति छोड़कर, अपनी नन्हीं सी चोंच में चुटकी भर मिट्टी लिए समुद्र पाटने, आजादी की जंग में योग देने चला है।”

इन्हीं विचारों की पुष्टि करते हुए प्रेमचंद ने अपने लेखों के माध्यम से सांप्रदायिकता को दूर कर हिंदी और उर्दू के भेद को मिटाने का सशक्त प्रयास किया था। जब तक भारत में आंतरिक भेदभाव पनपता रहेगा, तब तक राष्ट्रीय एकता को बल नहीं मिल सकता। वे हिंदी और उर्दू भाषाओं का मिलाप कराकर भारत में हिंदु और मुसलमानों की एकता चाहते थे। इसी उद्देश्य से हंस के दिसंबर 1935 के अंक में वे लिखते हैं -

“दोनों जबानों का विकास इस ढंग से होगा कि वे दिन-दिन एक दूसरे के समीप आती जाएँगी और एक दिन दोनों भाषाएँ एक हो जाएँगी।”

प्रेमचंद का यह सपना सपना ही रह गया। इसके बावजूद इस पत्रिका ने क्रांति का बीज बोकर राष्ट्रीय एकता को बनाये रखने में अपनी विशिष्ट भूमिका निभायी। 8 जनवरी 1934 को ‘हंस’ में प्रकाशित प्रेमचंद का लेख ‘विकृत राष्ट्रवाद और पुरोहितवाद’ समाज की रूढ़ीवादी मानसिकता का चिट्ठा खोल राष्ट्रीय एकता का परिचय देता है। उनके ही शब्दों में -

“स्वाधीनता केवल मन की एक वृत्ति है। इस स्वाधीनता पर आजाद भारत में कम खतरे नहीं हैं। हंस लोकतंत्र और खास करके विचारों के के लोकतंत्र पर आने वाले इन खतरों की पहचान करता है, और इनका पुरजोर विरोध करता है। यकीनन हंस आंदोलन धर्मी है।”

प्रेमचंद के ये विचार वास्तव में पत्रकारिता के अस्तित्व की पहचान है। किसी भी समय का पत्र हो किसी भी प्रकार का पत्र क्यों न हो उसकी एक ही पहचान ‘समाज को चैतन्य करना’ होना चाहिए। इसी क्रम में सरकार के द्वारा प्रेस की स्वतंत्रता छीन लेने के पश्चात काशी के विद्वानों ने स्वतंत्रता आंदोलन के लिए तन मन धन से समर्पित साहित्यकारों एवं देशभक्तों ने भूमिगत समाचार पत्रों का प्रकाशन काशी में आरंभ किया। यहाँ भूमिगत पत्रकारिता को आरंभ करने का श्रेय श्री

बाबूराव विष्णु पराङ्कर को दिया जा सकता है। पराङ्कर जी उस समय वास्तव में दैनिक समाचार पत्र 'आज' के प्रधान संपादक के रूप में विख्यात थे। साथ ही वे सन् 1930 से 1942 तक काशी की भूमिगत पत्रकारिता से भी संबद्ध रहे। उन्होंने भूमिगत समाचार पत्र 'रणभेरी' का प्रकाशन अपने कुछ मित्रों के सहयोग से किया। इस पत्र के माध्यम से देशभक्त पत्रकार अपने लेखन से राष्ट्रीय आंदोलन में अपने प्राण देने वालों को प्रेरित करते रहते थे। सन् 1930 में एक अन्य भूमिगत पत्र 'रणचंडी' का प्रकाशन आरंभ हुआ था। इसके मुख पृष्ठ पर ऊपर भाग पर तिथि तथा पत्र का मोनोग्राम बांयी ओर व बंदूक का जोडा और दायी ओर ढाल और तलवार को चित्रांकित किया गया।

इस प्रकार हम देखते हैं कि प्राचीन काल से पत्रकारिता का लक्ष्य राष्ट्रीय भावना का प्रचार करने के साथ-साथ समाज सुधार भी रहा है। आज हमारे समक्ष यह सबसे बड़ी चुनौती है कि हम अपनी संस्कृति को बनाये रखें। पत्रकारिता के गुमराह उद्देश्य को पुनः राह दिखायें। आज स्वतंत्रता के 78 सालों बाद भी हम परतंत्र हैं। आज हमारे देश में हमारी भाषा को द्वितीय दर्जा प्रदान किया गया है। हमारी संस्कृति पश्चात्य संस्कृति में खोती जा रही है। ऐसी स्थिति में हमारा कर्तव्य है कि हम फिर से अपने पत्रों के माध्यम से भारत के अस्तित्व को धूमिल होने बचायें। जय हिंद। जय भारत।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- 1) हिंदी साहित्य का इतिहास - रामचंद्र शुक्ल - पृ. सं. - 231
- 2) नागरीप्रचारिणी पत्रिका -बनारस का भूमिगत समाचार पत्र 'रणचण्डी' - लक्ष्मीदत्त व्यास - पृ. सं. - 79
- 3) हिंदी पत्रकारिता - डॉ कृष्ण बिहारी मिश्र

थर्ड जेंडर का जीवन संघर्ष 'जिंदगी 50-50'

डॉ. सरिता बाबासाहेब बिडकर

प्राध्यापक, हिंदी विभाग, डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज, जिला-कोल्हापुर (महाराष्ट्र)

उपन्यासकार भगवंत अनमोल ने 'जिंदगी 50-50' उपन्यास के माध्यम से थर्ड जेंडरों जीवन जीवन संघर्ष को चित्रित किया है। न ठीक से स्त्री और न ठीक से पुरुष होने के कारण उन्हें समाज में परिवार में किस प्रकार यातनाएँ भुगतनी पड़ती है चित्रण लेखक ने विभिन्न पात्रों के माध्यम से किया है। इससे थर्ड जेंडरों के जीवन की व्यथा तथा उनके जीवन के विभिन्न पहलु सामने आते हैं। प्रस्तुत उपन्यास में लेखक ने विशेष तौर पर थर्ड जेंडर हर्षा और सूर्या के माध्यम से परिवार की सकारात्मक तथा नकारात्मक मानसिकता का परिणाम थर्ड जेंडरों पर किस प्रकार होता है, चित्रित किया है। इस उपन्यास की विशेषता यह है कि एक ही परिवार में अलग-अलग पीढ़ियों में दो थर्ड जेंडरों का जन्म होता है। इसमें परिवार की सकारात्मक मानसिकता के कारण सूर्या की जिंदगी किस प्रकार सँवर जाती है लेकिन नकारात्मक मानसिकता के कारण हर्षा का जीवन बर्बाद हो जाता है। इसलिए अभिभावकों की अपने थर्ड जेंडर बच्चों के संदर्भ में सकारात्मक मानसिकता बहुत महत्वपूर्ण है। अगर अभिभावकों की ही नकारात्मक मानसिकता हो तो थर्ड जेंडर बच्चों की जिंदगी बर्बाद हो जाती है। यही बात सामने लाने का प्रयास उपन्यासकार ने किया है। यही कारण है कि थर्ड जेंडरों के जीवन से संबंधित और भी उपन्यास हैं लेकिन यह एक अलग प्रकार का उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास के माध्यम से थर्ड जेंडरों की जिंदगी सँवारने तथा उजाड़ने में अभिभावकों की भूमिका कितनी महत्वपूर्ण होती है, इसको चित्रित किया है।

'जिंदगी 50-50' उपन्यास की कथा अलग-अलग मोड़ लेते हुए आगे बढ़ती है। इसमें जर्मीदार रामलखन के परिवार की कहानी है। रामलखन का परिवार बड़ा है। उनके परिवार में पत्नी, उनका बेटा अनमोल, छोटा बेटा हर्षा, अनमोल की पत्नी आशिका, अनमोल का बेटा सूर्या आदि लोग हैं। प्रस्तुत उपन्यास में प्रमुख कथा के साथ कुछ उपकथाएँ चलती हैं लेकिन उपन्यास के केंद्र में थर्ड जेंडर हर्षा और सूर्या हैं। थर्ड जेंडर होने के कारण उनके जीवन-संघर्ष को उपन्यासकार ने चित्रित किया है।

जर्मीदार रामलखन को अनमोल और हर्षा दो बेटे हैं। रामलखन अनमोल पर बहुत प्यार करते हैं लेकिन हर्षा थर्ड जेंडर होने के कारण उसके साथ सौतला व्यवहार किया जाता है। हर्षा के स्त्री-पुरुष बर्ताव के कारण वे उन्हें प्रताड़ित करते हैं। उसका बर्ताव उन्हें अपने जर्मीदार के रुतबे के खिलाफ लगता है। अतः रामलखन हमेशा हर्षा पर गुस्सा करते हैं। उसे अपने मन के अनुसार जीने नहीं दिया जाता है। वे उसे बात-बात पर उसे टोकते हैं। उपन्यासकार ने जर्मीदार रामलखन के माध्यम से परिवार की नकारात्मक मानसिकता का थर्ड जेंडरों पर होनेवाले प्रभाव को चित्रित किया है। इसी के परिणामस्वरूप अच्छे परिवार में जन्म होने के बावजूद हर्षा को कुढ़ते हुए जीना पड़ता है। किन्नों में आया हुआ यह बदलाव उनके हाथ में नहीं है। इस स्थिति के लिए उनके शरीर में होनेवाला बदलाव कारणीभूत होता है। शरीर में हार्मोन्स परिवर्तन के कारण यह सब होता है। इस बात को परिवारवालों द्वारा समझना जरूरी होता है लेकिन परिवारवालों द्वारा इसे समझना तो दूर बल्कि उनका तिरस्कार किया जाता है। अतः उन्हें घर से बेघर करने की, बेहाल करने की शुरुआत यह घर से ही होती है। समाज तो उन्हें प्रताड़ित करता ही है लेकिन प्रारंभिक काल में थर्ड जेंडर बच्चों को घर के ही

लोग इतने प्रताड़ित करते हैं कि उनका जीना मुश्किल हो जाता है। यह बात प्रस्तुत उपन्यास में स्पष्ट रूप में सामने आती है।

हर्षा के जन्म के बाद उनके परिवार में मातम छा जाता है। क्योंकि एक जमींदार के परिवार में थर्ड जेंडर का जन्म रामलखन का अपमानजनक लगता है। वे इस बात को हमेशा छिपाकर रखने करते हैं। रामलखन के घर में किन्नर बेटे के जन्म के बारे में जानकारी जब किन्नरों को मिलती है तब वे उसे ले जाने के लिए आते हैं। रामलखन हर्षा को ले जाने का विरोध करते हैं, तब किन्नर उसे 'हिजड़े का बाप' कहकर अपमानित करते हैं। थर्ड जेंडर उनके घर में हंगामा करते हैं। इससे पड़ोसियों में तरह-तरह की चर्चाएँ शुरू होती हैं। इसके माध्यम से समाज थर्ड जेंडर और उसके परिवार को किस प्रकार प्रताड़ित करता है बताया है। लोगों को यह बात मालूम होने से रामलखन के दिल को ठेस पहुँचती है। वे हर्षा को चूहे मारने की दवा देकर मारना चाहते हैं। इस संदर्भ में उपन्यासकार लिखते हैं- "इन्सानियत का नाश होनेवाला था, बाप बाप नहीं रहा, वह हैवान हो गया था और बच्चा इस सबसे अनजान होकर सिर्फ चिल्ला रहा था।" इस प्रकार हर्षा का कोई दोष न होते हुए भी उसके पिता समाज के डर से उसे जान से मारने के बारे में सोचते हैं और उसे जहर खिलाने का प्रयास करते हैं। रामलखन जब बच्चे को चूहे की दवा दें रहे थे, उसी समय वहाँ हर्षा की माँ पहुँचने से उसकी जान बच है लेकिन इसके आगे हर्षा को जिंदगी भर अनेक पीड़ाओं का सहना पड़ना है। समाज और परिवार भी उसे उसके मन के अनुसार जीने नहीं देता। स्कूल में उसे अपमानित किया जाता है, वहाँ पर भी बच्चे तथा अध्यापक द्वारा उसका मजाक उड़ाते हैं। सभी उसकी ओर हीन भावना से देखते हैं।

एक दिन उसे स्कूल से आते समय एक व्यक्ति के वासना का भी शिकार होना पड़ता है। किंतु दुख इस बात का है कि पिताजी हर्षा का पक्ष न लेकर हर्षा को ही जिम्मेदार ठहराकर डाँटते हैं। ऐसी बातों से तंग आकर आखिर हर्षा कस्तूर के थर्ड जेंडर समुदाय में शामिल हो जाता है। समाज और परिवार की इस नकारात्मक मानसिकता के संदर्भ में राजकुमार लिखते हैं- "धीरे-धीरे समाज का हर व्यवहार नकारात्मक रूप से सामने आता है। माता-पिता भी परिवार से अलग कर देते हैं..... जिस कारण इस तरह के लोग समाज से अलग एक अदृश्य जीवन जीते हैं, जिसे अपनी पहचान अपनी अस्मिता के ना होने के कारण सदैव समाज से अलग कर दिया जाता है।" यही सब हर्षा के साथ होता है। और यही कारण है कि परिवार की प्रताड़ना से तंग आकर हर्षा जो एक जमींदार का बेटा होने के बावजूद घर छोड़ने के लिए मजबूर हो जाता है। उसे अन्य थर्ड जेंडरों के साथ नेग तथा भीक माँगकर जीवन जीना पड़ता है। हर्षा थर्ड जेंडर समुदाय में शामिल होकर नेग, भीक माँगकर जीवन की गुजरान करता है किंतु यह भी सच है कि उसका अपने परिवार के प्रति लगाव कम नहीं होता। इसीलिए पिताजी का दूसरों ने लिया खेत वापस लेने के लिए अन्य थर्ड जेंडरों की तरह देह व्यापार का सहारा लेती है। पिताजी द्वारा इतना प्रताड़ित करने के बावजूद भी वह उन्हें मदद करती है। जमीन वापस मिलने के बाद पिताजी के चेहरने पर आयी मुस्कान वह देखना चाहती है। अतः कहना यही है कि थर्ड जेंडर होने के कारण हर्षा को परिवार से अलग किया जाता है, उसकी प्रताड़ना की जाती है। फिर भी वह अपने परिवार के प्रति प्यार ही जताता है। इस प्रकार जिंदगी भर किन्नरों को अनेक यातनाओं को सहना पड़ता है। फिर भी परिवार के प्रति उनका प्यार कम नहीं होता।

हर्षा कहता है, "अगर बाबूजी के चेहरे पर मेरी वजह से एक मुस्कान भी आ जाती है तो इससे बड़ी जीत मेरे जीवन के लिए कुछ न होगी। इस तरह दिन-रात मेहनत करके आठ लाख रुपये हर्षा कमाता है, वह पैसे

भाई के माध्यम से पिताजी को पहुँचाता है, खेती वापस मिलती है, पिताजी के चेहरे पर मुस्कान आ जाती है। किंतु इसी दौरान हर्षा को एड्स की बीमारी घेर लेती है। इससे अपने परिवार की बदनामी न हो इसलिए हर्षा खुद अपनी जीवनयात्रा खत्म करता है। इस संदर्भ में वह कहता है, "मैंने ठान लिया था कि इससे पहले किसी और को पता चले कि मुझे एड्स है, मेरा किसी गुमनामी में खो जाना ही बेहतर होगा। ऐसी गुमनामी कि किसी को भनक तक न लगे कि मैं कहाँ हूँ, क्या कर रही हूँ.... मैंने उसी वक्त ही फैसला कर लिया था कि मुझे क्या करना है। इसी प्रकार हर्षा खुदकुशी करती है। इस प्रकार किन्नरों को अपने अधूरे देह के कारण जिंदगीभर अनेक पीड़ाओं को सहना पड़ता है। उन्हें न परिवार की साथ मिलती है न समाज की।

निष्कर्ष :

अंत में निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि थर्ड जेंडरों को जीवन जीते समय अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। परिवार और समाज दोनों उन्हें साथ देते। अगर परिवार द्वारा उनके अधूरे देह को स्वीकार कर लिया तो बहुत सारी समस्याएँ अपने आप हल हो सकती हैं। थर्ड जेंडरों की जिंदगी बसाने और बिगाड़ने में परिवार की भूमिका काफी महत्वपूर्ण होती है। थर्ड जेंडर हर्षा को अगर परिवार की साथ मिलती तो उसकी जिंदगी सँवर जाती। उसे दर-दर के ठोकरे खाते हुए भटकना नहीं पड़ता। उसी परिवार के थर्ड जेंडर सूर्या की तरह हर्षा को भी परिवार के साथ रहने के लिए मिलता। वह भी सूर्या की तरह पढ़-लिखकर आत्मनिर्भर बनता है। परिवार का साथ न मिलने के कारण ही उसे भीख माँगकर जीने नौबत आ जाती। समाज में जीते समय उसे अनेक यातनाओं का सामना करना पड़ता है।

संदर्भ :

1. भगवंत अनमोल, जिंदगी 50-50, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, पृ. 41
2. राजकुमार, थर्ड जेंडर: भाषा वैज्ञानिक अध्ययन, विकास प्रकाशन, कानपुर, पृ. 82
3. भगवंत अनमोल, जिंदगी 50-50, पृ. 199
4. वही, पृ. 200

विद्या के प्रकार

डॉ. मीरा दुबे

उपाध्यापिका, बरोडा संस्कृत महाविद्यालय, महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय बरोडा

शोध सार —

विद्या शिक्षण के विविध विषयो के विविध आयामो के विशिष्ट ज्ञान है। विद्या अनुसंधान, प्रमाण और समाधान है। अतः विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि। मुख्यतः भारतीय वैदिक परम्परा मे चतुर्दश विद्या के प्रकार बताये गये है जो निम्न प्रकार से है।----

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश।।

प्रस्तावना

विद्या विद्+क्यप्+टाप् से व्युत्पन्न अवगम, ज्ञान तथा शिक्षाविज्ञान है। जिसे निरन्तर अभ्यास से (चिन्तन (उपदिष्टर्थानुसन्धानम्) - मनन (साधकबाधकप्रमाणाभ्यांश्रुतितात्पर्यनिर्णयः) - निदिध्यासन (श्रुतार्थस्यनैरान्तर्येण) आत्मसात किया जाता है। अतः विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि, जिसे न चोर हरण कर सकता है, जो सर्वदा अनिर्वचनीय सुख प्रदान करती और छात्रो मे इसके प्रसार से बढ़ती जाती है। विद्या के स्वरूप को भर्तृहरि ने बहुत सुन्दर शब्दो मे लिखा है---

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम् । विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः।।

विद्याबन्धुजनो विदेशगमने विद्यापरा देवता । विद्या राजसु पुज्यते न हि धनं विद्या विहीनःपशुः।।

विद्या ही मनुष्य की सुन्दरता है और गुप्त धन है, जो उसे यश एवं सुख प्रदान करने वाली है। गुरुओ की गुरु है विद्या, विदेश गमन मे भी हमेशा बंधु की तरह साथ देती है, विद्या देवो मे देव तथा विद्या ही राज्य मे पूजी जाती है न की धन, विद्या विहीन मनुष्य पशु के समान असंस्कारी माना जाता है। सुमति-अनुमति और प्रमति के माध्यम से विद्या के स्थान का वर्णन मिलता है। सुमति सत्य-धर्म-सर्वगुण सर्वप्रिय है (ज्ञानी)। समस्त चराचर और गति का आधार अनुमति ही है। अश्विनीकुमारों से प्रार्थना की गयी है कि वे बुद्धि देकर रक्षा करे। इससे ज्ञात होता है कि बुद्धि की रक्षा का साधन है। अनुमति की उपयोगिता बताई गई है कि वह प्रमति या सद्-बुद्धि देती है। धारणावती बुद्धि को मेघा कहते है। मेघा सुखो को देने वाली है। वरुण, अग्नि आदि सभी देव मेघा प्रदान करे। मेघा को गुणो मे प्रथम स्थान दिया गया है। अथर्ववेद मे मेघा को प्रथम स्थान दिया गया है। और इसकी तुलना सूर्य की किरणों से की गयी है।

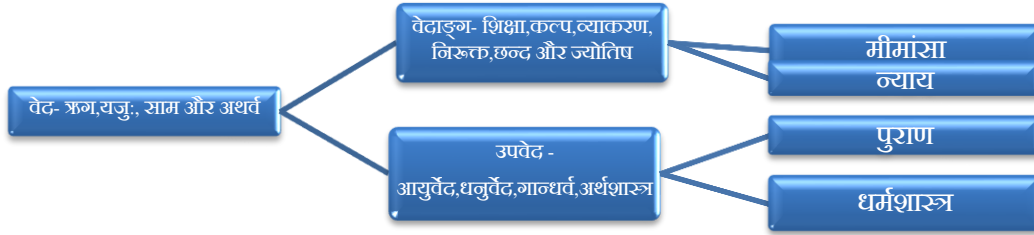
मूल शब्द - शोध-सार, प्रस्तावना, विद्या के प्रकार (ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेद-ब्राह्मण- आरण्यक- षड्वेदाङ्ग-पुराण-धर्मशास्त्र) निष्कर्ष ।

विद्या के प्रकार - विद्या पुरुषार्थ साधन तथा अज्ञात अर्थ का ज्ञापक वेद भाग है। विष्णुपुराण में अष्टादश विद्या कही गयी है। अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येष्टादशैव ते त्रयः।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः॥

याज्ञवल्क्यस्मृति में चतुर्दश विद्या निम्न प्रकार से कही गयी है।---

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥

मनु ने तीन विभाग कर **त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति** विद्या कहा। मनु का मानना है कि त्रयी में ही आन्वीक्षिकी समहित है, अतः कुछ धर्मशास्त्री मात्र 'दण्डनीतिश्चेति' को ही विद्या मानते हैं। इसीलिए शांतिपर्व में राजधर्म को सभी धर्मों का सार कहा गया है। (सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः) कौटिल्य ने अपने अर्थशास्त्र के ग्रंथ में इन अष्टादश विद्या को चार भागों में विभक्त किया है। कौटिल्य के अर्थशास्त्र में विद्या के चार प्रकार-१ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या, कौटिल्य इन चारों को विद्या मानते हैं। आन्वीक्षिकी अर्थात् संख्य-योग और लोकायत दर्शन आन्वीक्षिकी, सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी। साम, ऋक् तथा यजु इन तीनों वेदों का समन्वित नाम ही त्रयी है। त्रयी में धर्म-अधर्म के अर्थ-अनर्थ का ज्ञान।

वेद शब्द ज्ञानार्थक, विद धातु से भाव अर्थ में घञ् प्रत्यय लग कर वेद शब्द निष्पन्न हुआ है। वेद शब्द से संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक एवं उपनिषद् सभी का ज्ञान होता है। ये चार हैं- ऋग, यजु, साम और अथर्व। वेदों को अपौरुषेय कहा गया है। ऋग्वेद के पुरुष सूक्त में ऋग् यजु और साम को त्रयी की संज्ञा दी गयी है। शतपथ ब्राह्मण में कहा गया है कि अग्नि, वायु और सूर्य के तप से ऋग् यजु और साम वेदों की उत्पन्न किया। किन्तु कुछ विद्वानों का कहना है कि संहिताओं के सम्पूर्ण मंत्र पद्यात्मक, गद्यात्मक एवं गीत्यात्मक तीन प्रकार की शैलियों से युक्त होने के कारण इन्हें वेदत्रयी के नाम से प्रसिद्ध हुए। जिसे कौटिल्य ने भी त्रयी के नाम से उल्लेख किया है।

ऋग्वेद - ऋग्वेद सबसे प्राचीन वेद है। महर्षि पतञ्जलि ने ऋग्वेद की 21 शाखाओं का उल्लेख किया है।--- शाकल, वाष्कल, शांखायन, आश्वलायन तथा मांडूकायन। इनमें से केवल शाकल शाखा ही सम्पूर्ण उपलब्ध है। इसमें कुल 1028 सूक्त हैं इसका विभाजन दो रूपों में ---

- 1-अष्टक क्रम (सम्पूर्ण ऋचाओं को आठ अष्टकों में विभाजित तथा 64 अध्यायों में विभक्त है)
- 2-मण्डल क्रम (10 मण्डलों में विभाजित है। प्रत्येक मण्डल में अनेक अनुवाक है तथा प्रत्येक अनुवाक के अन्तर्गत अनेक सूक्त हैं और प्रत्येक सूक्त में अनेक मंत्र हैं। इसमें 2 से 7 मण्डल प्राचीनतम माने गये और दशम मण्डल सबसे अर्वाचीन। ऋग्वेद में यज्ञ परक तथा कुछ सूक्तों में भारतीय दर्शन के तत्वों के संकेत मिलते हैं। जैसे—पुरुष सूक्त, हिरण्यगर्भ सूक्त तथा नासदीयसूक्त आदि। जिसका पूर्ण विकसित रूप

उपनिषदों में प्राप्त होता है। जिसे कौटिल्य ने **आन्वीक्षिकी** नाम दिया है। ऋग्वेद में उपलब्ध ब्राह्मण, आरण्यक एवं उपनिषद् इस प्रकार से हैं। ---

ब्राह्मण-----ऐतरेय व कौषीतकि। **आरण्यक**-----ऐतरेय, शाङ्खायन ।

उपनिषद्-----ऐतरेय, कौषीतकि एवं वाष्कल।

यजुर्वेद--यजुष् का अर्थ है गद्यात्मक मंत्र। इसका प्रयोजन याग संबन्धित कर्मकांड का प्रतिपादन है। पतञ्जलि ने यजुर्वेद की 101 शाखाओं का उल्लेख किया है। परंतु संप्रति केवल छः शाखाएँ ही उपलब्ध हैं। वाजसनेयी, काण्व, तैत्तिरीय, मैत्रायणी, कठ एवं कपिष्ठल। शुक्ल यजुर्वेद और कृष्ण यजुर्वेद इसके दो भेद हैं।

शुक्ल यजुर्वेद----इस संहिता को वाजसनेयी संहिता और माध्यन्दिन संहिता भी कहा जाता है। यजुर्वेद के दो सम्प्रदायों में से आदित्य सम्प्रदाय का वेद शुक्ल-यजुर्वेद कहलाया। इसमें केवल यज्ञ में प्रयोग किए जाने वाले मंत्रों का संकलन है। दर्श, पौर्णमास, अग्निहोत्र, चतुर्मास्य, अग्निष्टोम, राजसूय, अश्वमेघ आदि यागों का स्तोत्र हैं। इस संहिता में 40 अध्याय हैं। चालीसवाँ अध्याय ईशावास्योपनिषद् के नाम से विख्यात है। इनकी दो शाखाएँ ही उपलब्ध हैं -----

1 वाजसनेयी संहिता ।

2-काण्व संहिता ।

यजुर्वेद संहिता से संहिता से संबन्धित ब्राह्मण, आरण्यक व उपनिषद् निम्नलिखित हैं।--

ब्राह्मण-----आरण्यक-----बृहदारण्यक । **उपनिषद्**----- ईशावास्योपनिषद्, बृहदारण्यकोपनिषद् एवं प्रश्नोपनिषद् ।

कृष्ण-यजुर्वेद--कृष्ण-यजुर्वेद ब्रह्म सम्प्रदाय से संबन्धित है। इसमें यज्ञ के मंत्रों के साथ-साथ यज्ञपरक विधि-विधान की व्याख्या भी की गयी है। इसकी चार शाखाएँ उपलब्ध हैं। १-तैत्तिरीय संहिता २-मैत्रायणीय संहिता ३-कठ संहिता और कपिष्ठल संहिता ।

ब्राह्मण----- तैत्तिरीय, मैत्रायणीय, कठ एवं कपिष्ठल ।

आरण्यक----- तैत्तिरीय आरण्यक ।

उपनिषद्--- तैत्तिरीय, मैत्रायणीय, कठ, कपिष्ठल, महानारायण और श्वेताश्वेतरोपनिषद्।

सामवेद--श्रीमद्भगवद्गीता में भगवान् कृष्ण का यह वचन “वेदानां सामवेदोऽस्मि”, सामवेद के महत्त्व को प्रगट करता है। साम शब्द ‘सा’ और ‘अम्’ दो शब्दों से मिलकर बना है। सा का अर्थ है ऋचा और अम् का अर्थ है स्वर। बृहदारण्यकोपनिषद् में ‘साम’ शब्द की निरुक्ति करते हुए कहा है- “सा ऋक्, तथा सह सम्बन्धः अमो नाम स्वरो यत्र वर्तते, तत्साम।” अतः साम ऋचाओं का सस्वर गायन है। सामवेद ऋचाओं का संकलन गायन शैली के आधार हुआ है। महर्षि पतञ्जलि ने सामवेद की एक हजार शाखाओं का उल्लेख किया है किन्तु वर्तमान समय तीन शाखाएँ ही उपलब्ध हैं। 1-कौथुमीय (पूर्वार्चिक एवं उत्तरार्चिक)। 2-राणायनीय 3-जैमिनीय। **ब्राह्मण**----- ताण्डय-महाब्राह्मण, षड्विंश ब्राह्मण, देवताध्याय ब्राह्मण, उपनिषद् ब्राह्मण, संहितोपनिषद्-ब्राह्मण, वंश ब्राह्मण और जैमिनीय ब्राह्मण ।

आरण्यक----- कोई भी उपलब्ध नहीं ।

उपनिषद् -----छान्दोग्योपनिषद् तथा केनोपनिषद्।

अथर्ववेद--अथर्ववेद से ही भारत की प्राचीन चिकित्सा-पद्धति आयुर्वेद के बीज इसी वेद में उपलब्ध है। अथर्ववेद के कुछ मंत्र कुष्ठरोग,राज्यक्षमा जैसे भयानक रोगों का भी उपचार करने का सामर्थ्य है। उपचार एवं अभिचार (तांत्रिक क्रिया) साथ ही मारण, मोहन,उच्चाटन आदि सम्बन्धित मन्त्रों का भी संग्रह है। महर्षि पतञ्जलि के अनुसार इसकी नव शाखायें हैं किन्तु सम्पत्ति इसकी केवल दो शाखायें ही उपलब्ध हैं। 1-शौनक शाखा 2-पिप्पलाद शाखा। शौनक शाखा के अधिकांश मन्त्र ऋग्वेद से संग्रहित हैं। अथर्ववेद से सम्बन्धित ब्राह्मण, आरण्यक एवं उपनिषद् निम्नलिखित हैं।-

ब्राह्मण---- गोपथ

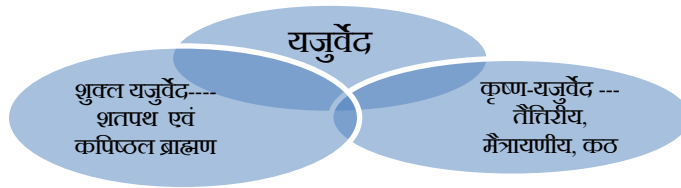
आरण्यक---- कोई भी उपलब्ध नहीं

उपनिषद्---- मुण्डक एवं माण्डूक्य।-

ब्राह्मण--ब्राह्मण ग्रन्थ ब्रह्म से सम्बन्धित तथा ब्रह्म से तात्पर्य यज्ञ एवं मन्त्र से है। इन में वेद दो भागों का वर्णन विधि एवं अर्थवाद मिलता है। ब्राह्मण ग्रन्थों में शतपथब्राह्मण का महत्व सर्वाधिक है। ब्राह्मण ग्रन्थों में

1-ऋग्वेद-- ऐतरेय व कौषीतकि ब्राह्मण।

2---

3-सामवेद -- ताण्डय-महाब्रह्मण,षडविंश ब्राह्मण, देवताध्याय ब्राह्मण, उपनिषद् ब्राह्मण, संहितोपनिषद्-ब्राह्मण, वंश ब्राह्मण और जैमिनीय ब्राह्मण ।

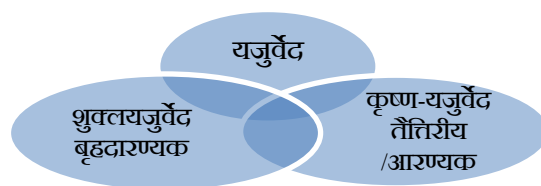
4-अथर्ववेद — गोपथ ब्राह्मण

आरण्यक -- आरण्यक ब्राह्मण ग्रन्थों के परिशिष्ट हैं। इनमें कर्मकाण्ड और ज्ञानकाण्ड दोनों का समन्वय है। इसमें वानप्रस्थाश्रम में किये जाने वाले यज्ञों का विधान तथा आध्यात्मिक मीमांसा है । आज केवल आठ आरण्यक ही उपलब्ध हैं।

उपनिषद्--वैदिक वाङ्मय एवं भारतीय दर्शनो का आधार है। उपनिषदों में ब्रह्म और सृष्टि के विषय में तथा आत्मा,पुनर्जन्म और कर्म के सिद्धान्तों का विवेचन किया गया है। इसीलिये उपनिषद् ज्ञान को ब्रह्म विद्या, आत्मविद्या , अध्यात्मविद्या, मोक्ष, विद्या और पराविद्या इत्यादि नामों से जानते हैं।

1-ऋग्वेद-- ऐतरेय,शाङ्खायन।

2-

3-सामवेद -- कोई भी उपलब्ध नहीं ।

4-अथर्ववेद-- कोई भी उपलब्ध नहीं ।

षड्वेदाङ्ग--वेद सम्पूर्ण ज्ञान का भण्डार है क्योंकि यहां(विधि, मन्त्र, नामधेय, निषेध और अर्थवाद) ब्राह्मण आरण्यक एवं उपनिषदों के साथ ही सूत्रात्मकशैली के कारण वैदिक साहित्य का वाङ्मय बहुत धनी है। जिसमें शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष षड्वेदाङ्ग के भाग हैं ।

शिक्षा--वेद के मन्त्रों के उच्चारण सम्बन्धी नियमों से है। जिसमें वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम आदि ज्ञान सम्बन्धी विवेचन है। उपलब्ध शिक्षा ग्रन्थों में पाणिनीय शिक्षा, याज्ञवल्क्य शिक्षा, नारदीय शिक्षा, वसिष्ठ शिक्षा कात्यायनी शिक्षा, पाराशरी शिक्षा इत्यादि प्रमुख हैं।

कल्प वैदिक विधि-विधानों को सहज स्वरूप में निम्नलिखित चार भागों में विभाजित किया गया है--
-श्रौत सूत्र- अग्नि वह ऊर्जा शक्ति है जिससे सभी पोषित होते हैं । यह अग्नि तीन प्रकार की होती है। गार्हपत्य, आहवनीय और दक्षिणाग्नियों से बड़े बड़े यज्ञों का सम्पादन का विवेचन इसका प्रमुख विषय है। गृह्य सूत्र-गृह्याग्नि में सम्पादित होने वाले यज्ञों एवं संस्कारों का विवरण है। धर्म सूत्र-धर्मसूत्रों में मानव के सामाजिक अधिकारों और उनके कर्तव्यों का विवेचन है। राजा-प्रजा के कर्तव्य, सम्पत्ति उत्तराधिकारी आदि का विशेष रूप से वर्णन है।

शुल्ब सूत्र-शुल्ब से तात्पर्य नापने की रस्सी से है। वेदी तथा मण्डप आदि के निर्माण में कितनी लम्बाई चौड़ाई रखनी चाहिए इत्यादि नियमों का वर्णन है।

व्याकरण --व्याकरण वेद पुरुष का मुख कहा गया है। (मुखं व्याकरणं स्मृतम्) वेद मन्त्रों की सुरक्षा के लिए व्याकरण कवच के समान है। शब्दों की व्युत्पत्ति करना तथा व्युत्पत्ति के आधार पर ही शब्दों का अर्थ निश्चित करना ही व्याकरण का विषय है।

निरुक्त--षड्वेदाङ्गों में निरुक्त का महत्वपूर्ण स्थान है। निरुक्त का शाब्दिक अर्थ है व्युत्पत्ति या निर्वचन। निरुक्त वैदिक शब्दों की व्याख्या है। वैदिक मन्त्रों को सही से समझने के लिए निरुक्त का अध्ययन अत्यन्त आवश्यक है।

छन्द--वेद मन्त्र छन्दोबद्ध हैं । अतः वेदमन्त्रों के यथार्थ ज्ञान के लिए छन्दों का ज्ञान होना अत्यावश्यक है। वैदिक छन्दों को रचना वर्ण-संख्या के आधार पर हुयी है, जबकि लौकिक छन्दों में मात्रा की संख्या के आधार पर छन्दों की रचना हुयी है। प्रमुख वैदिक छन्द सात हैं गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुप, बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप तथा जगती ।

ज्योतिष--यज्ञानुष्ठान वेदों का प्रमुख प्रयोजन रहा है। विशिष्ट यज्ञ विशिष्ट काल में ही किये जाते हैं। विशिष्ट काल अर्थात् जहाँ नक्षत्र, तिथि, पक्ष, मास, ऋतु, सम्वत्सर आदि काल के समस्त भागों का ध्यान रखकर अध्ययन होता है । वह ज्योतिषशास्त्र है।

पुराण--पहले 100 करोड़ श्लोक वाला एक ही पुराण था। बाद में महर्षि वेदव्यास ने उस सम्पूर्ण पुराण को 18 पुराणों में विभक्त कर दिया। देवीभागवत के अनुसार उन 18 पुराणों के नाम इस प्रकार हैं--मार्कण्डेय पुराण, ब्रह्माण्ड पुराण, ब्रह्म पुराण, ब्रह्म वैवर्त पुराण, वायु पुराण, वामन पुराण, वराह

पुराण, विष्णु पुराण, अग्नि पुराण, नारदपुराण, पद्म पुराण, लिङ्ग पुराण, गरुड़ पुराण, कूर्मपुराण तथा स्कन्द पुराण।

धर्मशास्त्र--धर्मशास्त्र वैदिक परम्परा को स्मृति ग्रन्थो (मनुस्मृति,याज्ञवल्क्यस्मृति) के मध्यम से वर्णधर्म-आश्रमधर्म-वर्णाश्रमधर्म-गुणधर्म और नैमित्तिकधर्म का वर्णन प्राप्त होता है। यह शास्त्र मानवीय जीवन को व्यवस्थित कर पुरुषार्थ-चतुष्टयम् का मार्ग प्रशस्त करता है। विद्या के प्रयोजन की सिद्धि का शास्त्र है।

निष्कर्ष -

विद्या का विषय कुछ भी हो, विनयी और जितेद्रिन्त्य ही विद्या युक्त हो सकता है। विनय का आधार आचरण है। आचरण ही पुनर्जन्म के सिद्धान्त और कर्म का सिद्धान्त को निर्धारित करता है। जो परस्पर इस प्रकार से जुड़े हैं जिसे नकारा नहीं जा सकता है। भारतीय वैदिक परम्परा में विद्या को समझने के लिए विनय और जितेद्रिन्त्य के साथ ही विषय, सम्बन्ध, अधिकारी और प्रयोजन का स्पष्ट होना आवश्यक है। विद्या युक्त व्यक्ति ही योगक्षेम अर्थात् 1-अप्राप्त की प्राप्ति, 2-प्राप्त वस्तुओं का संरक्षण, 3-संरक्षित वस्तुओं की वृद्धि, 4-संवर्द्धित वस्तुओं का समुचित कार्यों में लगाना। जिस पर संसार की लोकयात्रा निर्भर है। जिसे कौटिल्य ने अपने रचित ग्रंथ अर्थशास्त्र के विनयाधिकरण में 'योगक्षेम' की संज्ञा दी है। कौटिल्य के अनुसार दण्ड वह साधन है जिसके द्वारा आन्वीक्षिकी, त्रयी एवं वार्ता का स्थायित्व रक्षण ही योगक्षेम होता है। और यही मानव का सम्पूर्ण जीवन-वृत्ति है अर्थात् मानवों से भरी हुई पृथ्वी अर्थ है। पृथ्वी की प्राप्ति एवं संरक्षण का साधन योगक्षेम। कौटिल्य कहते हैं, कि मानव अपना जीवन-निर्वाह पृथ्वी से करता है और सम्पत्ति पृथ्वी से ही प्राप्त करता है। अतः पृथ्वी से प्राप्ति एवं संरक्षण का जो साधन है, वह शास्त्र ही अर्थशास्त्र है। सम्पूर्ण पृथ्वी के संरक्षण, विवर्धन तथा विवर्धित का सुपात्रों में बटवारा, जिससे लोकयात्रा निरन्तर चलती रहे। जिसका आधार विद्या है।

सन्दर्भ ग्रन्थ-----

- 1- डा.उमेशचन्द्र पाण्डेय, याज्ञवल्क्यस्मृति, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी २०१४
- 2- वाचस्पति गैरोला, कौटिल्य का अर्थशास्त्र, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी 2009
- 3- डा.कपिलदेव द्विवेदी, अथर्ववेद का सांस्कृतिक अध्ययन, विश्वभारती अनुसंधान परिषद् ज्ञानपुर २०१२
- 4- भर्तृहरि नीतिशतकम्
- 5- गीता
- 6- डॉ. उषा अग्रवाल, संस्कृत दिग्दर्शिका. मानसि प्रकाशन, मेरठ

Adapted from –Google-

1. *The Vedas* [https://amzn.to/2RpGakz] attributed to *Kānci Mahāperiyavā Sri Candraśekarendra Saraswati Swāmi* and *A Panorama of Vedas* [t.ly/3y8E] by महामहोपाध्याय Dr. *Korada Subrahmanyam*
© Bhāratiya Sanātana Dharma | https://shrutismrti.wixsite.com/ashtaadashavidyaa
1- Prepared by kalyanasundaram.megh@gmail.com

सुशीला टाकभौरे के उपन्यासों में २१ वीं सदी के परिप्रेक्ष्य में दलित नारी का बदलता स्वरूप

डॉ. जालिंदर इंगळे
शोध निर्देशक

श्रीमती मिनाक्षी बबनराव काळे
शोध छात्रा

सारांश :

आधुनिक युग के दलित साहित्यकारों में प्रमुख स्थान प्राप्त करनेवाली सुशीला टाकभौरे एक स्व-संप्रेषित, सुप्रतिष्ठित दलित महिला साहित्यकार हैं। उन्होंने दलित जीवन के भोगे हुए यथार्थ को अपनी रचनाओं में सारगर्भित किया है। वह एक दलित स्त्री होने के कारण उनकी रचनाओं में नारी और दलित समाज की सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक और पारिवारिक समस्याओं का चित्रण दृष्टिगोचर होता है। उनकी साहित्यिक रचनाओं का एक ही उद्देश्य है कि दलित समाज और नारी का उत्थान और समाज परिवर्तन है। वह दलित समाज परिवर्तन की समर्थक है। पिछड़ी जाति के कारण बचपन से ही सवर्ण समाज से पीड़ित सामाजिक अन्याय, अत्याचार, से त्रस्त लेखिकाने अपने जीवन के अनुभवों को साहित्य में लेखनीबद्ध किया। 'स्वाती बूँद और खरे मोती', 'यह तुम भी जानो', 'तुमने उसे कब पहचाना', 'हमारे हिस्से का सूरज' यह उनके काव्य संग्रह हैं। कहानी संग्रह इस प्रकार है— 'अनुभूति के घेरे', 'टूटता वहम', 'संघर्ष' और 'जरा समझो'। तीन उपन्यास हैं 'नीला आकाश', 'तुम्हें बदलना ही होगा', 'वह लड़की'। नंगा सत्य नाटक है और अन्य नाटकों का संकलन 'रंग और व्यंग' नाटक संग्रह में संकलन हुआ है। उनकी आत्मकथा 'शिकंजे का दर्द' शीर्षक से प्रकाशित है। 'हिंदी साहित्य के इतिहास में नारी' और भारतीय नारी समाज और साहित्य के ऐतिहासिक संदर्भों में उनके स्त्री विषयक निबंधों का संग्रह है। उनका दलित विषयक वैचारिक लेखों का संग्रह 'परिवर्तन जरूरी है' शीर्षक से प्रकाशित है। आलोचना कृति में 'दलित साहित्य एक आलोचना दृष्टि' और 'दलित लेखन में स्त्री चेतना की दस्तक' शीर्षक से प्रकाशित हैं। पत्र-संवाद—'कैदी नं ३०७' और पत्रसंचयन—'संवादों के सफर' शीर्षक से प्रकाशित हैं।

उन्हे अनेक सम्मानों से सम्मानित किया गया है।

- १) 'यह तुम भी जानो' काव्यसंग्रह पर मध्यप्रदेश दलित साहित्य अकादमी, उज्जैन की ओर से पुरस्कार एवं सम्मानित किया गया (१९९८)।
- २) उत्तर प्रदेश दलित साहित्य अकादमी फरुक्काबाद की ओर से 'गुलाबबाई पुरस्कार एवं सम्मान' प्राप्त हुआ (२०००)।
- ३) 'मेघनम फाउण्डेशन नागपूर की ओर से' ज्ञान ज्योति सम्मान पुरस्कार प्राप्त हुआ (२०००)।
- ४) रमणिका फाउण्डेशन की ओर से सावित्रीबाई फुले पुरस्कार प्राप्त (२००६)।
- ५) 'सम्यक साहित्य संस्था' हैद्राबाद के अध्यक्ष प्रो. धर्मपाल पीहल द्वारा पुरस्कार प्राप्त (२००६)।

इसप्रकार सुशीला टाकभौरे आधुनिक युग की बहुआयामी व्यक्तित्व की स्त्री हैं। उनके लेखन का मूल स्वर दलित समाज की संवेदना और स्त्री सरोकार है।

बीज शब्द :

दलित समाज, नारी संवेदना, शोषित-पीड़ित, अन्याय, अभिव्यक्ति, आत्मनिर्भरता, अधिकार, जागरूकता, शिक्षा, उपेक्षा, साहस।

प्रस्तावना :

वास्तव में हिंदी साहित्य में उपन्यास लेखन की शुरुआत भारतेन्दु युग से मानी जाती है। लाला श्रीनिवासदास का पहला उपन्यास 'परीक्षा गुरु' १९८२ को लिखा गया था। हिंदी उपन्यासों में आदर्शवाद और यथार्थवाद दिखाई देता है। शोषकों का विरोध, शोषित वर्ग के प्रति सहानुभूति,

पूँजीवादी व्यवस्था का विरोध समकालीन विषमताओं चित्रण सामंतवादी शक्तियों का विरोध और विश्वबंधुत्व की भावना जैसे तत्व पाए जाते हैं। साहित्य समाज का दर्पण है। समाज में जो-जो घटनाएं घटित होती हैं, उसे लेखक साहित्य में लिखता है। मनुष्य जीवन के वास्तविक अनुभव यथार्थ रूप से उपन्यास में लिखे जाते हैं। हिंदी साहित्य की विधा उपन्यास कहानी, नाटक, संस्मरण रेखाचित्र को जो भी पाठक पढ़ता है, तो उसका हृदय द्रवीभूत हो जाता है। हिंदी साहित्य के प्रति पाठकों की रुचि बढ़ने लगती है। हिंदी साहित्य में उपन्यास काल के विकासक्रम को तीन काल में विभाजित किया गया है। उपन्यास सम्राट प्रेमचंद के नाम से उपन्यासकाल के नामकरण किए हैं। वह इसप्रकार है—

- १) प्रेमचंद पूर्व हिंदी उपन्यास (१८८२— १९१८)
- २) प्रेमचंद युगीन हिंदी उपन्यास (१९१८—१९३६)
- ३) प्रेमचंदोत्तर हिंदी उपन्यास (१९३६—१९५०)

हिंदी साहित्य में प्रेमचंद का साहित्य एक समृद्ध साहित्य है। उन्होंने जनता का शोषण, श्रमिकों का जमीनदारों से किया गया शोषण, दुःख, दर्द, और उत्पीड़न को बहुत ही नजदीक से देखा है। उनके उपन्यासों में आदर्शवाद और यथार्थवाद दृष्टिगोचर होता है। उन्होंने समाज में छिपी स्वार्थ वृत्ति, आडंबर, कुरीतियाँ, अन्याय अत्याचार तथा लोभ-लालच की वृत्ति से अधीन किरदारों का अपने उपन्यासों में यथायोग्य चित्रण किया है। उपन्यास में एक लंबी कहानी जो अनेक पात्रों एवं घटनाओं से युक्त लिखि जाती है। उपन्यास एक प्रकार की कल्पना है, जिसे लिखित शब्दों के माध्यम से मानव जीवन का समग्र रूप से चित्रण किया जाता है। प्रेमचंद ने कहानी और उपन्यास के माध्यम से जनता को ऐसा संदेश दिया जिससे समग्र भारतीय जनता का पथप्रदर्शन हुआ। इसलिए बंगाल के प्रसिद्ध उपन्यासकार शरदचंद्र चटोपाध्याय ने उनकी रचनाओं को देखकर उन्हें उपन्यास सम्राट नाम से संबोधित किया।

आचार्य रामचन्द्र शुक्ल के अनुसार कथावस्तु के स्वरूप और लक्ष्य के अनुसार हिंदी के अपने वर्तमान उपन्यासों में हमें ये भेद दिखाई पड़ते हैं। —

१. मनुष्य के अनेक पारस्परिक संबंधों के मार्मिकता पर प्रधान लक्ष्य रखनेवाले जैसे प्रेमचंद जी का 'सेवासदन', 'निर्मला', 'गोदान', विश्वंभरनाथ शर्मा कौशिक का 'माँ', 'भिखारिणी', श्री प्रतापनारायण श्रीवास्तव का 'विदा', 'विकास', 'विजय' चतुरसेन शास्त्री का 'हृदय की प्यास'।
२. समाज के भिन्न-भिन्न वर्गों की परस्पर स्थिति और उनके संस्कार चित्रित करनेवाले, जैसे प्रेमचंद जी का 'रंगभूमि', 'कर्मभूमि', प्रसाद जी का 'कंकाल', 'तितली'।
३. भिन्न-भिन्न जातियों और मतानुयायियों के बीच मनुष्यता के व्यापक संबंध पर जोर देनेवाले, जैसे— राजा राधिकारमण प्रसाद सिंह का 'राम रहीम'।
४. समाज के पाखण्डपूर्ण कृत्सित पक्षों का उद्घाटन और चित्रण करनेवाले जैसे— पाण्डेय बेचन शर्मा 'उग्र' का 'दिल्ली का दलाल', 'सरकार तुम्हारी आँखों में', 'बुधुआ की बेटा'।^१

प्रेमचंदजी ने सामाजिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक, पारिवारिक जैसे कई विषयों पर उपन्यास लिखे हैं उसमें 'सेवासदन' यह एक साधारण स्त्री को कैसे परिस्थिति वेश्या बनने में मजबूर करती है उसका समग्र चित्रण किया है। विश्वंभरनाथ शर्मा कौशिक ने 'माँ' उपन्यास में स्त्री के मन की अंतरसतहों में होनेवाली जो मन की हलचल को देखने और परखने के बाद मार्मिक चित्रण किया। आचार्य चतुरसेन शास्त्री ने 'हृदय की प्यास' में युवाओं के मनोभावों का चित्रण किया है। इसमें वासनाओं के अधीन होनवाले युवा युवतियों की कहानी है। राजा राधिकारमण सिंह जी ने 'राम रहीम' उपन्यास में सामाजिक राजनीतिक स्थिति पर प्रकाश डाला है। भिन्न-भिन्न जातियों के मनुष्यों के बीच की मानवता के संबंधों का चित्रण किया है।

इस प्रकार आधुनिक युग की सर्वश्रेष्ठ दलित महिला लेखिका सुशीला टाकभौरे ने अपने साहित्य में दलित जीवन के अनुभवों को यथार्थ रूप से चित्रित किया है। उन्होंने दलित-पिछड़ी जाति की होने के कारण बचपन से ही सवर्णों से अपमान, अन्याय, अत्याचार, उत्पीड़न और उपेक्षित जीवन जीया है। इस अन्यायकारक सामाजिक परिस्थिति का उसके बालमन पर आघात हुआ। उन्होंने मन में ठान लिया कि अब मैं उच्च शिक्षा प्राप्ति के बाद अपने समाज का उध्दार करूँगी। उन्होंने उच्च शिक्षा प्राप्त की और उसके बाद समाज जागृति का कार्य किया। डॉ. बाबासाहब अंबेडकर जी के विचारों से स्वयं प्रभावित होकर लोगों को भी उनके विचारों से अनुग्रहीत किया। उन्होंने अपने जीवन में भोगे हुए अनुभवों को यथार्थ रूप से उपन्यास कहानी और नाटक के माध्यम से पाठक के सामने लाने की कोशिश की है। सुशीला टाकभौरे ने वास्तविक रूप से सत्य घटनाओं पर आधारित लेखन किया है। उन्होंने बचपन से ही अपमान, गरीबी, असुविधा और अभावों से युक्त कष्टपूर्ण जीवन जीया है। उनको दलित स्त्री होने के कारण शादी के बाद उच्च शिक्षा एम. ए., पीएच. डी. की उपाधि प्राप्त करने के लिए बहुत संघर्ष करना पड़ा। घरेलू हिंसा, लड़ाई, झगड़े के साथ वह कॉलेज में प्राध्यापिका की नोकरी करती थी। “मेरी गलती क्या थी? छोटी-छोटी बातों को गलतियाँ बताकर हड़कम्प मचाना, जोर से चिल्लाकर अपना आतंक बताना, डाँटना मारने के लिए हुमककर आना—प्रतिदिन की आम बात थी। लगातार भय का वातावरण रखा जाता। हमेशा भयभीत रखकर, डरा-धमकाकर अपने शासन सत्ता को कायम रखना, यह पुरुष सत्ता की कूटनीति है। पुरुष सत्ता बनी रहे इसलिए स्त्रियों को शुरू से कमजोर बनाकर रखा जाता है। समाज की परंपराएँ स्त्री विरोधी हैं। इन्हें तोड़कर ही स्त्री स्वतंत्रता, समता और सम्मान पायेगी, तब वह अबला नहीं रहेगी, सबला बन जाएगी। इस भय से जीवन व्यवहार की बातों में पत्नी को नगण्य बताया जाता है, उनकी भावनाओं का ख्याल नहीं रखा जाता। यह उनका शोषण उत्पीड़न है।”²

घर में पती, सास और ननंद के आतंक से त्रस्त और भयभीत होकर भी लेखिका अपने कार्य से विमुख नहीं हुईं। उन्होंने अपना समाजकार्य जारी रखा। कभी-कभी उनको पति का सहयोग मिलने पर वह और भी दृढ़ता से कार्य करती रही। उन्होंने दलित आंदोलन, स्त्री मुक्ति आंदोलन से जुड़कर समाज जागृति में अपना योगदान दिया। भारतीय समाज में हिंदी की अनेक लेखिकाओं ने स्त्री जीवन पर आधारित उपन्यास लिखे हैं। तस्लीमा नसरीन के ‘लज्जा’ उपन्यास में साम्प्रदायिक हिंसा चित्रण किया गया है। इसमें दो समुदायों के बीच वादविवाद के कारण एक समुदाय का पतन हो जाता है। ‘ऐ लड़की’ उपन्यास में कृष्णा सोबती की अपनी कहानी लिखी है। मृत्युशय्या पर लेटी एक बुढ़ी औरत के जरिए अपने जीवन की अवस्था बचपन, किशोरवस्था और शादी के बाद के अनुभवों को साझा करती है। उनके ‘मित्रो मरजानी’ उपन्यास में नारी का संघर्ष, प्रेम, और महत्वाकांक्षाओं का वर्णन किया गया है। इसमें मित्रों ने एक ऐसी मध्यम वर्गीय परिवार की महिला की बात की है, जो अपने अधिकारों के लिए बोलती है। अपने आप से प्रेम करती है और अपनी महत्वाकांक्षाओं को पूरा करने के लिए प्रयत्न करती है। मुदुला गर्ग के उपन्यास ‘कठगुलाब’, ‘चितकोबरा’, ‘मिलजुल मन’ में स्त्री मुक्ति, स्त्री संघर्ष एवं स्त्री चेतना का वर्णन किया है। प्रभा खेतान का ‘छिन्न मस्ता’ उपन्यास में नारी जीवन की सच्चाई का वर्णन है। इसमें भारतीय समाज की नारी के साथ की गई क्रूरता का चित्रण किया है। इस उपन्यास की प्रिया मारवाड़ी नामक नायिका समाज की संस्कृति से लेकर कॉर्पोरेट कल्चर तक शोषण का शिकार होती है। मैत्रेयी पुष्पा के ‘इदन्नम’, ‘आल्मा कबूतरी’ चाक आदि उपन्यासों में स्त्री मुक्ति के प्रश्न को उठाया है। उनके ‘चाक’ उपन्यास में स्त्री मुक्ति के प्रश्न को उठाया है। इस उपन्यास की नायिका रेशम का सशक्त रूप, स्त्री अस्मिता और स्पष्ट अभिव्यक्ति का चित्रण किया गया है। हिंदी में अन्य लेखिकाओं ने भी स्त्री मुक्ति और स्त्री का बदलता स्वरूप पर उपन्यास लिखे हैं, नसीरा शर्मा का

‘शाल्मली’, मंजुल भगत का ‘अनारो’, चित्रा मुद्गल का ‘आवा’ आदि उपन्यासों में नारी का संघर्ष, नारी की चेतना, नारी की आत्मनिर्भरता यह भी नारी के बदलते स्वरूप का वर्णन है।

आधुनिक दलित महिला उपन्यासकारों में सुशीला टाकभौरे ने अपने उपन्यासों में नारी की समस्याओं को चित्रित नहीं किया अपितु उससे उबरने की राह दिखाई और नारी को अपने अस्तित्व निर्माण के लिए जागृत भी किया है। उन्होंने ‘नीला आकाश’, तुम्हें ‘बदलना ही होगा’, ‘वह लड़की’ इन तीनों उपन्यासों में शिक्षित नारी की निडरता आत्मनिर्भरता और प्रगतिशीलता के स्वरूप का चित्रण किया है। जब पूरा दलित समाज अपने अधिकार और अस्तित्व के लिए संघर्ष कर रहा है, तो उसमें दलित नारी दोहरा संघर्ष झेलती है। मगर वह अब डॉ. बाबासाहब अंबेडकर के विचारों से प्रेरित होकर शिक्षित और जागृत होकर प्रगति के पथ पर चलती है।

हिंदी उपन्यासों में नारी का संघर्ष :

भारतीय समाज में समकालिन महिला हिंदी उपन्यासकारों ने नारी के संघर्षों का चित्रण किया है। नारी की भावनाओं को, समस्याओं को, संघर्ष को पीड़ा को गहराई से जानने और समझने वाली एक नारी ही हो सकती है। नारी ही नारी के विषय में यथार्थ रूप से लिख सकती है। सभी महिला उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों में नारी के जीवन संघर्ष का यथार्थ रूप से चित्रण किया है। पुरातन और आधुनिक काल से स्त्रियों की स्थिति दासी के समान रही है। भारत के सभी धर्मों में स्त्रियों को सम्मान नहीं मिलता था। हमेशा स्त्रियों के प्रति असमानता का व्यवहार और तिरस्कार किया जाता था। लड़का और लड़की में भेदभाव किया जाता रहा है। आज भी कहीं-कहीं नारी शिक्षाओं से वंचित है। उसे घर में हमेशा तिरस्कार और अपमान का सामना करना पड़ता है। आज भी नारी का संघर्ष बहुत कठिन है। लेकिन कहीं जगह नारी ने संघर्ष करके अपने बौद्धिक स्तर को उँचा उठाया है। आज की नारी प्रगतिशील है। वह पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर काम करती है। लेकिन घर में सास, ननंद और पति की हिंसा का शिकार होती है।

मैत्रेयी पुष्पा का ‘कस्तुरी कुण्डल बसै’ यह एक आत्मकथात्मक उपन्यास है। इसमें लेखिका ने अपने जीवन के अनुभवों और अपनी माँ कस्तुरी के जीवन संघर्ष को अभिव्यक्त किया है। यह उपन्यास उस समय लिखा गया जिस समय स्त्री का कोई अस्तित्व नहीं था। उस समय हमारे देश में पुरुष प्रधान संस्कृति थी। उस समय स्त्री की जिस घर में शादी कर दी जाए उसी घर के रीति-रिवाजों के अनुसार अपने आपको समर्पित करना पड़ता था। उपन्यास की नायिका कस्तुरी को यह सब सहना पड़ा था। कस्तुरी का विवाह उसकी इच्छाओं के विरुद्ध कर दिया गया था। इसलिए वह आक्रोश करने लगी और उसे बहुत पीड़ा हुई। कस्तुरी यह दकियानुसी परंपराओं का विरोध करती है। कस्तुरी अनपढ़ स्त्रियों की तरह नहीं रहना चाहती। उसने अपने ससुर से अनुमति लेकर खुद की पढ़ाई आरंभ कर दी थी। कस्तुरी अपनी बेटी को भी शिक्षा प्राप्ति का वरसा देती है। बेटी को पढ़ाई करने के लिए प्रेरित करती है। वह सोने-चाँदी के जेवरों में विश्वास नहीं करती। कस्तुरी एक जिज्ञासु औरत है। वह अपनी बेटी को समझाती है अनपढ़ औरतों की तरह सोने-चाँदी के जेवरों पर लालच मत करना। विद्या ही वह पूँजी है जिससे स्त्री का जीवन निखर जाता है। वह कहती है— “लिखा है—जेवर मत लाना, उनकी रखवाली कौन करेगा? चाँदी सोने की छल्ला चौन अनपढ़ औरतों के लालच होते हैं: उसे ही पूँजी समझती है। तू पढ़ी लिखी है। सनद सर्टिफिकेटो की मालकिन। विद्या का खजाना तेरे हाथ है।”³ कस्तुरी एक नयी सोच, उच्च विचारोंवाली स्त्री है। वह अपनी बेटी को भी सुशिक्षित होने के संस्कार देती है। पढ़ने लिखने से स्त्री के जीवन में अनेक प्रकार के बदलाव आते हैं। वह हर समस्या का डटकर सामना कर सकती है। इस उपन्यास में नारी की नयी सोच, संघर्ष, आत्मनिर्भरता निडरता दृष्टिगोचर होती है।

इसी प्रकार सुशीला टाकभौरे के लिखे तीन उपन्यास 'नीला आकाश', 'तुम्हें बदलना ही होगा', 'वह लड़की' है। नीला आकाश में चंदरी की चारों बेटियाँ और एक बेटा दलित जाति के होने के कारण पढ़ाई पूरी नहीं कर सकी। पिछड़ी जाति के कारण शिक्षक भी इन बच्चों को मारपीट करते थे और उनका तिरस्कार करते थे। सभी दलित बच्चों को क्लास में सबसे पीछे बैठाते थे। मास्टर जी बच्चों से कहते हैं— "अरे तुमको पढ़ लिखकर क्या देश की प्रधानमंत्री बनना है? चुपचाप पीछे बैठो क्लास में। जो समझ में नहीं आयेगा, वह मैं समझा दूँगा। मार-मारकर समझाता था मास्टर, तभी तो मेरी बेटियाँ स्कूल जाने से डरने लगी थी। हिन्दू महाजन के बच्चे हर साल पास होते गए और हमारी ऐसी मेहनती, समझदार, उँची, तंदुरुस्त बेटियों को हर साल फेल करते गए। देखो तो, इनकी कितनी बेईमानी है? एक को भी आगे नहीं पढ़ने दिया बेईमानों ने।"¹⁸ चंदरी की चारों बेटियाँ पिछड़ी जाति की होने के कारण शिक्षा से वंचित रही। लेकिन चंदरी की पोती नीलिमा ने उच्चशिक्षा प्राप्त की। नीलिमा ने समाज जागृति का कार्य किया। उसने महिलाओं को भी अपने अधिकारों के प्रति जागृत किया। यहाँ चंदरी की बेटियाँ नहीं मगर पोती ने हिम्मत करके अन्याय का विरोध करके उच्च शिक्षा को प्राप्त किया था। नीलिमा अब आत्मनिर्भर हो गई है। 'तुम्हें बदलना ही होगा' उपन्यास की मुख्य नायिका महिमा चौधरी ने भी अपने जीवन में बहुत बड़ा संघर्ष किया। महिमा वाल्मीकि जाति की होने के कारण बचपन से सवर्णों का अन्याय-अत्याचार और धौंसे-डपट का सामना करके उच्च शिक्षा प्राप्त की। उन्होंने शांती निकेतन कॉलेज में एस. सी. के जगह पर सवर्ण समाज की तिवारी मैडम की नियुक्ति हो जाने पर महिमा ने हिम्मत दिखाकर नियम के अनुसार अपने प्राध्यापिका पद को प्राप्त किया। महिमा अपनी जाति को उपर उठाना चाहती है, वह समाज में परिवर्तन लाना चाहती है। उन्होंने दलित मुक्ति आंदोलन और स्त्री मुक्ति आंदोलन चलाये थे। 'वह लड़की' उपन्यास में भी शम्मा, ममता, नमिता, रेणुका, निम्मी, बबली, शैला, शिला, मोनी इन सभी महिलाओं ने दलित जाति की स्त्री होने के कारण दोहरा संघर्ष किया। पहले वह दलित समाज की और दूसरा वह एक स्त्री होने से दोहरे अभिशाप को भोगा है।

२१ वी सदी में दलित नारी की प्रबंधक स्थिति :

भारतीय समाज में स्त्रियों की स्थिति एक सेवक या दासियों के समान रही है। घर में स्त्री को एक नौकर की तरह रखा जाता था। भारत में लगभग सभी स्त्रियों के प्रति असामनता का व्यवहार किया जाता रहा है। भारत के अलावा अन्य देशों में भी स्त्रियों की स्थिति अपमानजनक और असहनीय थी। औद्योगिक क्रांति के बाद स्त्रियों की स्थिति को लेकर परिवर्तन आया लेकिन इस विषय में भारतीय समाज बहुत पिछड़ा रहा है। आजादी से पहले भारत में स्त्रियों की स्थिति बहुत दयनीय थी। भारत में अंग्रेजी शासन के आने के बाद स्त्रियों की स्थिति सुधारने लगी। राजाराम मोहनराय जैसे महापुरुषों के नेतृत्व में सती प्रथा बंद हुई। स्त्रियों को उच्च शिक्षा के अवसर प्राप्त हुए। आज की नारी चाहे वह कौनसी भी जाति की हो, पुरुषों के साथ कंधे-से कंधा मिलाकर काम करती है। भारतीय स्वतंत्रता के बाद स्त्रियों में बहुत जागरूकता आयी और भारतीय साहित्य में नयी विचारधारा का आगमन हुआ एक स्त्री शिक्षित होने के बाद ही उसे भारतीय संविधान में लिखित सभी कायदे-कानून पता हो सकते हैं। वह अपने अधिकारों के प्रति जागृत करने का कार्य करती है। कुछ स्त्रीया अपनी अशिक्षितता के कारण स्वयं पर हो रहें अन्याय, अत्याचार को सहन करती हैं।

'वह लड़की' उपन्यास में 'शम्मा' नाम की लड़की अशिक्षित थी। शम्मा घरेलू हिंसा की शिकार हो गई थी। शिक्षा के अभाव के कारण ये सब जुल्म सह लेती थी। भारतीय समाज में कई स्थानों पर सामान्य स्त्री को आज भी शिक्षा से वंचित रखा गया है। महिलाओं की कम उम्र में शादी कर देते हैं। शम्मा की सास और पति उसके साथ अमानवीय व्यवहार करते थे। शम्मा का

संघर्ष बहुत कठिन था। शम्मा यह लड़की शैला के मामा की लड़की थी। वह शैला को अपने दुःख-दर्द की बातें सुनाती थी। शम्मा कहती है “जीजी, मेरी सास बड़ी जल्लाद है। हर दिन किसी न किसी बात पर मुझे मारती पीटती है। जब उसे बहुत गुस्सा आता है, तब अपने बेटा से कहती है— “इसके साथ पाव बांध दे और इसको खूब पीट। जीजी, वे ऐसा ही करते हैं। सच्ची जीजी, मेरी हड्डी पसली तोड़ने की फिराक में रहते हैं। कई बार मेरी सास मेरे हाथ पकड़कर रखती है और मेरे भरतार मुझे लात घूसों से मारते है।”^५ शम्मा शिक्षा के अभाव के कारण घरेलू हिंसा का शिकार हो गई और जीवन से हार गई। बचपन से ही लड़कियों को परंपरा से चले आ रहे दकियानुसी संस्कारों में बांध दिया जाता है। यह संस्कार लड़कियों को कमजोर बनाते है। इसी वजह से स्वयं पर होनेवाले अन्याय-अत्याचारों का विरोध नहीं कर पाती। उन्हें परिवार की इज्जत बचाने के नाम पर सहनशक्ति के पाठ पढ़ाये जाते है। परिणामी वह स्वयं का विकास नहीं कर पाती। उन्हें प्रगति के मार्ग पर आगे बढ़ने से रोका जाता है। यह सब अज्ञान के कारण नारी के साथ किया जाता है। सुशीला टाकभौरे इन सब बातों का विरोध करती है। लेखिकाने इस उपन्यास में दलित स्त्रीयों की व्यथा का वर्णन किया है। उन्होंने अपने अनुभवों को लेखनी बध्द किया है। इस उपन्यास के सभी नारी पात्र नमिता, ममता, निम्मी, मोनी, बबली, प्रिया आदि को अपने साथ होनेवाली हिंसा का प्रतिरोध करने की सलाह देती है। लेखिकाने इस उपन्यास में इन सभी नारी पात्रों के नाम बदल-बदलकर अपने और रिश्तेदार स्त्रीयों के जीवन के अनुभवों को अभिव्यक्त किया है। भारतीय समाज में आज भी कहीं जगहों पर स्त्रीयों पर अन्याय-अत्याचार किए जाते है। शम्मा के अलावा ‘वह लड़की’ उपन्यास के शेष सभी लड़कियाँ अपनी लड़ाई स्वयं लड़ती है और जीतती भी है।

इस उपन्यास की मुख्य पात्र शैला है। शैला एक उच्चशिक्षित दलित समाज की स्त्री है। वह अपने समाज की स्त्रीयों के हित के लिए कार्य करती है। वह शांतीनिकेतन महाविद्यालय में अध्ययन-अध्यापन का कार्य करती है। वह नौकरी के साथ-साथ परिवार के प्रति दायित्व रखती है। इसके बावजूद भी पति के द्वारा बार-बार अपमानित होती है। शैला जब अकेली दिल्ली जाती है तो उसके पति श्यामलाल गुस्सा अनावर होता है वह कहते हैं— “हा अकेली जाओ। तुम तो मुक्त स्वच्छंद हो, जो मरजी हो करों। छुट्टा बैल की तरह चाहे जिधर जाओ।”^६ आज तक शैला ने पढ़ी लिखी होकर भी पति की इन टेढ़ी-मेढ़ी बातों को ध्यान में न रखकर अपने काम पर ध्यान देती। मगर शैला ने भी आज पति को करारा जवाब दिया गुस्से से बोली “आदमी ही घुट्टा बैल की तरह घूम सकता है, औरत नहीं?”^७ शैला ने निडरता से अपने पति को जवाब दिया। शैला स्त्री मुक्ति, दलित मुक्ति आंदोलन मे सहभाग लेती। वह अपने समाज और स्त्रीयों के लिए कार्य करती थी। वह समाज जागृति करना चाहती है। सुशीला टाकभौरे के अनुसार स्त्रीयाँ पुरुषों की तरह शिक्षा ग्रहण करती थी। वेदशास्त्रों में स्त्रीया बहुत निपुण थी। पुरुषों की बराबरी में शिक्षा प्राप्त करती है। प्राचीन वैदिक काल, में ऋचाओं में रचना करती थी। पूर्व वैदिक काल में लिखित है— साहित्य के साक्ष्य के अनुसार विश्वरा, लोपामुद्रा, सिकता, निवावरी और घोषा यह सभी स्त्रीयां ऋग्वेद की प्रतिभाशाली कवयित्रियाँ है। जिन स्त्रीयों में धार्मिक साहित्य रचने की शक्ति थी, उनको अपनी प्रवृत्ति के अनुसार चलने में किसी प्रकार की रूकावट नहीं थी। कई स्त्रीयां ऋषि थी। उनकी रचनाएँ भी पुरुषों की रचनाओं की तरह आज भी ऋग्वेद संहिता में सम्मिलित है।^८ प्राचीन काल में भी स्त्रीयां पुरुषों की तरह शिक्षा प्राप्त करके सभी क्षेत्रों में काम करती थी। वह सभी कलाओं निपुण थी। स्त्रीयां युध्द, शिक्षा, साहित्य, धर्म, घर-परिवार सभी क्षेत्रों में तेज और हुनरमंद थी। प्राचीन काल में भी स्त्रीया आत्मनिर्भर थी।

सुशीला टाकभौरे ने ‘दलित आंदोलन’, ‘स्त्री मुक्ति आंदोलन’ से जुड़कर समाज जागृति में अपना योगदान दिया। उन्होंने ‘नीला आकाश’ उपन्यास में दलित जातियों में जो जातिभेद था,

उसे स्पष्ट करके सामाजिक एकता का संदेश दिया। इसमें दलित समाज की तीन पीढ़ियों की कथा है। पहली पीढ़ी चंदरी भिकूजी और सुगियां माँ के जीवन से उनकी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक और नैतिक स्थिति को बताया है। दूसरी पीढ़ी में रामकिसन-उर्मिला और कालिचरण की स्थिति को दर्शाया है। तीसरी पीढ़ी में नीलिमा और आकाश की सामाजिक जागरूकता और सामाजिक एकता को दर्शाया है। इसमें चंदरी अपनी चार बेटियाँ और एक बेटा दलित जाति के होने के कारण स्कूल के अध्यापकों द्वारा बार-बार अपमानित करने की वजह से सभी भाई-बहने शिक्षा से वंचित रहे हैं। स्कूल के अध्यापक भी सवर्णों के लड़का-लड़कियों के साथ दुर्व्यवहार करते हैं। दलित बच्चे प्रश्नों के उत्तर देने में असमर्थ रहते तो क्लास में अध्यापकों द्वारा उनकी बहुत पिटाई होती है। इस भय के कारण दलित बच्चे स्कूल छोड़ देते और हमेशा के लिए शिक्षा से वंचित रह जाते हैं। इस उपन्यास की प्रमुख पात्र नीलिमा सामाजिक कार्य में अपनी भूमिका पूर्ण रूप से समाज उत्थान के लिए निभाती है। नीलिमा सामाजिक कार्य का महत्व बताते हुए सभी दलित महिलाओं से कहती है- “हम सब वीर सिपाही हैं, अपने अपने मोर्चे पर डेट हैं। हमें अपना संग्राम जीतना है। समाज में जातिभेद छुआछूत को मिटाना है, उँची शिक्षा, अच्छी नौकरी, अपने लोगों के लिए पाना है।”^६ नीलिमा की ऐसी उत्साहवर्धक बातें सुनकर लोगों को अधिक से अधिक प्रेरित होते हैं। वह अपने समाज के लोगों को कहती है कि अन्याय को सहन करना गलत है। अगर आप अन्याय सहन करें, तो आपके साथ अधिक अन्याय होगा। डॉ. बाबसाहब अंबेडकर ने भारतीय संविधान में जो हमें समानता के अधिकार दिए हैं उसे समझें। नीलिमा समाज जागृति से ही समाज परिवर्तन करना चाहती है। उसने अपने सामाजिक कार्य के साथ एम. ए. पीएच. डी. की उपाधि प्राप्त की है। उसने सेवानगर की अविवाहित लड़कियों का मनोबल बढ़ाकर उन्हें शिक्षित करने का काम किया है। उसका व्यक्तिमत्व अब निखर गया है। नीलिमा उच्चशिक्षा प्राप्त करके जागरूक और आत्मनिर्भर हो गई है। अपने साथ उसने बाकी महिलाओं को भी आत्मनिर्भर बनाया है।

‘तुम्हे बदलना ही होगा’ यह उपन्यास दलित समाज जागृति और दलित चेतना का संदेश देता है। इसमें सुशीला टाकभौरे के निजी जीवन में स्त्री जीवन की उत्पीड़न और यातनाओं के अनुभव हैं। इस उपन्यास की प्रमुख पात्र महिमा भारती है। वह उच्च शिक्षा प्राप्ति के बाद बहुत संघर्ष करती है और सवर्णों के षडयंत्रों को तोड़कर शांती निकेतन महाविद्यालय में प्रोफेसर की नौकरी प्राप्त करती है। वह एक दलित समाज की स्त्री हाते हुए भी सवर्ण समाज के ब्राह्मणपुत्र चमनलाल बजाज से प्रेमविवाह करके सामाजिक एकता के निर्माण का कार्य करती है। महिमा भारती अपने जीवन में पिछड़ी जाति की होने के कारण कठिन संघर्ष एवं शिक्षा को प्राप्त करके समाज जागृति का कार्य करती है। यह उपन्यास लेखिका ने स्वयं सामाजिक एकता तथा स्त्री पुरुष समानता के लिए लिखा है। महिमा भारती वाल्मीकि समाज की होने के कारण बचपन से ही अन्याय-अत्याचार को सहन किया है और उसने स्कूल में भी अपमान को सहन किया है। इसलिए वह अब अपने दलित समाज और स्त्री उत्थान के लिए कार्य करना चाहती है। वह स्त्रियों को अपने अधिकारों के प्रति जागृत करना चाहती है। वह महिलाओं को शिक्षित होने के लिए प्रेरित करती है।

शांती निकेतन महाविद्यालय में हिंदी प्राध्यापक पद के लिए एस. सी. आरक्षण की पोस्ट अब तक भरी नहीं थी। संस्था की मैनेजमेंट ने अपनी चालाकी से न्यूज पेपर के कोने में एक छोटासा विज्ञापन दिया। फिर मैनेजमेंट के परिचितों और शुभचिंतकों को फोन द्वारा सूचना देकर आवेदन पत्र आमंत्रित कर दिए गए थे। यह विज्ञापन एस. सी. के तीन उम्मीदवारों की पेंनी आँखों से नहीं बच सका। राजेश गोडाम, विजय सोनटक्के और महिमा भारती ने भी आवेदन पत्र दिया था। मगर चुपचाप इंटरव्यू लेकर मिश्रा मैडम को हिंदी प्राध्यापक पद पर नियुक्त किया गया। यह

तीनों उम्मीदवार राह देखते रहे कि इंटरव्यू का कॉल लेटर आएगा। मगर कोई कॉल लेटर न आने के बाद वह तीनों सीधे कॉलेज में जाँच-पड़ताल करने गए। उनको सच्चाई का पता चलने पर महिमा ने कॉलेज में रजिस्टार पांडे जी को बहुत खरी-खोटी सुनाई। महिमा गुस्से से फुंफुकर बोली “आपने हमें धोखे में रखा, हमारे साथ गद्दारी की, हमें बेवकूफ बनाते रहे। तम्हें शर्म नहीं आती, ऐसी नीच हरकतें करते हुए? इन्सानियत नाम की कोई चीज है तुम्हारे पास? बेईमानी की रोटी खाते हो, बेईमान”⁹⁰ राकेश पांडे अब जान गया कि अंबेडकरवादी विचारधारा के लोग जागृत हो गए हैं। वह शिक्षित होकर सब समझने लगे हैं। यु.जी.सी. ऑफिस में शिकायत करने के बाद शांतिनिकेतन महाविद्यालय में नियम के अनुसार हिंदी प्राध्यापक पद पर महिमा भारती को नियुक्त किया गया। महिमा ने आवेश के साथ कहा— “यह स्थिति बनी है, डॉ. बाबासाहब अंबेडकर के द्वारा दिए गए आरक्षण की ताकत से। यह ताकत मिली है, अम्बेडकरवादी दलित आन्दोलन से जुड़कर, यह निडरता और निर्भरता उन्हें मिली है, एकता संगठन और संघर्ष से, उच्च शिक्षा हमें मिली है, पाई है, जोतिराव फुले, शाहूजी महाराज और डॉ. अंबेडकर के प्रयत्नों से। आज उनके संघर्ष की सफलता, एकदम आगे बढ़ी है।”⁹¹ नारी शिक्षित होने पर उसमें आत्मविश्वास बढ़ता है, उसके बल पर वह निर्भय और निडरता से किसी भी तरह के अन्याय का सामना कर सकती है।

इसप्रकार सुशीला टाकभौरे के तीनों उपन्यास ‘नीला आकाश’, ‘तुम्हें बदलना ही होगा’, ‘वह लड़की’ उपन्यास में लेखिकाने जीवन की यथार्थ पीड़ा को अनुभवों को अभिव्यक्त किया है। इसमें उनकी रचनाओं के पात्रों में शिक्षा प्राप्ति से परिवर्तन दिखाई देता है। सभी नारी पात्र निडर और निर्भरता से अपने अधिकारों के प्रति जागृत होकर अन्याय का विरोध करती हैं।

निष्कर्ष :

आधुनिक युग की दलित साहित्यकार सुशीला टाकभौरे जी के उपन्यासों में जीवन के अनुभूति की सच्चाई यथार्थ की अभिव्यक्ति दृष्टिगोचर होती है। उन्होंने ‘नीला आकाश’, ‘वह लड़की’, ‘तुम्हें बदलना ही होगा’ इन उपन्यासों में दलित समाज और दलित स्त्रीयों को जाति के कारण किए गए अमानवीय व्यवहार पीड़ा का यथार्थ रूप से चित्रण किया गया है। स्त्रीयों ने कठिन परिश्रम करके अपनी प्रगति का मार्ग प्रशस्त किया है। लेखिका के उपन्यासों का मूल उद्देश्य दलित समाज और स्त्रीयों का उत्थान करना और उनमें परिवर्तन लाना है। मनुष्य के सम्पूर्ण जीवन का लेखा-जोखा कहानी के रूप में उपन्यास विधा में लिखित स्वरूप में दृष्टिगोचर होता है। स्त्री शिक्षित होने पर अपने ऊपर होनेवाले अन्याय का विरोध करती है, यह इन तीनों उपन्यासों में चित्रित है। ‘नीला आकाश’ ने उच्चशिक्षा प्राप्त करके समाज प्रबोधन, और समाज जागृति से समाज परिवर्तन का कार्य किया। डॉ. बाबासाहब अम्बेडकर के विचारों से प्रेरित होकर अनपढ़ समाज को शिक्षा प्राप्ति की प्रेरणा और अपने अधिकारों के प्रति जागरूक करने का कार्य नीलिमा और आकाश ने किया है।

‘तुम्हें बदलना ही होगा’ उपन्यास में प्रमुख महिमा चौधरी वाल्मीकि जाति की होने के कारण उच्चवर्णीयों से किए गए अन्याय भेदभाव और उपेक्षा को बचपन से सहन किया है। लेकिन महिमा ने शिक्षा प्राप्त करने के बाद निडरता और निर्भयता के साथ अन्याय का सामना किया है। अपने अधिकारों के प्रति जागरूक होकर महाविद्यालय में प्राध्यापिका की नौकरी प्राप्त की। स्वर्ण समाज के चमनलाल बजाज से प्रेमविवाह करने के बाद सामाजिक एकता स्थापित करके जातिभेद नष्ट किया है। ‘वह लड़की’ उपन्यास की प्रमुख पात्र शैला ने अनेक स्त्रीयों को अपने अधिकारों के प्रति जागरूक करने का कार्य किया। स्त्री मुक्ति आन्दोलन से जुड़कर महिलाओं की प्रगति का मार्ग प्रशस्त किया है।

इस प्रकार सुशीला टाकभौरे के तीनों उपन्यासों से लोगों को प्रेरणा मिलती है। इन उपन्यासों में समाजपरिवर्तन, सामाजिक एकता, समाज जागृति, नारी की आत्मनिर्भरता और नारी का बदलता स्वरूप दिखाई देता है।

संदर्भ

- १ आचार्य रामचन्द्र शुक्ल—हिंदी साहित्य का इतिहास पृष्ठ क्र. ३६०—३६१
- २ सुशीला टाकभौरे, 'शिकंजे का दर्द' आत्मकथा २०२३, प्रलेक प्रकाशन, मुंबई पृष्ठ क्र. १४६
- ३ मैत्रेयी पुष्पा, 'कस्तुरी कुण्डल बसै', पृष्ठ क्र. २५६
- ४ सुशीला टाकभौरे, उपन्यास त्रयी 'नीला आकाश' उपन्यास पृष्ठ क्र. ३६
- ५ सुशीला टाकभौरे, उपन्यास त्रयी 'नीला आकाश' उपन्यास पृष्ठ क्र. ३३३
- ६ सुशीला टाकभौरे, उपन्यास त्रयी 'नीला आकाश' उपन्यास पृष्ठ क्र. ४८६
- ७ सुशीला टाकभौरे, उपन्यास त्रयी 'नीला आकाश' उपन्यास पृष्ठ क्र. ४८६
- ८ सुशीला टाकभौरे, भारतीय नारी समाज और साहित्य के ऐतिहासिक संदर्भ में पृष्ठ क्र. १६
- ९ सुशीला टाकभौरे, उपन्यास त्रयी 'तुम्हें बदलना ही होगा' पृष्ठ क्र. १४८
- १० सुशीला टाकभौरे, उपन्यास त्रयी 'तुम्हें बदलना ही होगा' पृष्ठ क्र. १५२
- ११ सुशीला टाकभौरे, उपन्यास त्रयी 'तुम्हें बदलना ही होगा' पृष्ठ क्र.

माहिती तंत्रज्ञान क्रांती व ग्रामीण विकासाच्या नवीन संकल्पना

प्रा. संजय अंकुशराव जगताप

(लोकप्रशासन विभाग प्रमुख) महात्मा फुले महाविद्यालय, किनगाव ता.अहमदपूर जिल्हा लातूर

प्रास्ताविक:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास करावयाचा असेल तर ग्रामीण भागाच्या विकासा शिवाय पर्याय नाही. आज शहराचा विकास मोठ्या प्रमाणात होत आहे. आणि खेडी मात्र ओस पडत आहेत. ग्रामीण नागरिक मोठ्या प्रमाणावर शहरी भागाकडे स्थलांतर करीत आहेत असे होऊ द्यावयाचे नसेल तर ग्रामीण भागाचा व खेड्याचा विकास जाणीवपूर्वक तसा होणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागाच्या प्रगतीत ज्या अडचणी व समस्या आहेत त्यातील महत्त्वाची समस्या व आव्हान म्हणजे माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा ग्रामीण भागात प्रसार आणि प्रचार झालेला नाही ही आहे. शहरी भागासारखा ग्रामीण भागात माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा वापर होत नाही जो आधुनिक प्रगती साठी महत्त्वाचा आधार आहे.

आज 'ग्लोबल व्हिलेज,' 'क्लायमेट स्मार्ट व्हिलेज 'व स्मार्ट व्हिलेज' या तीन संकल्पना तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी राबविल्या जात आहेत आणि ग्रामीण भारताचा चेहरा मोहरा बदलण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. भारतामध्ये 7957 शहरे आहेत 663672 खेडी आहेत या खेड्याचा विकास राष्ट्राचा विकास आहे. यासाठी 1952 च्या 'सामूहिक विकास योजना' पासून 'डिजिटल इंडिया पर्यंत' आपण अनेक योजना अमलात आणल्या पण तरीही आपण गांधीजींच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करू शकलो नाहीत. आपल्या खेड्यातील शेवटच्या व अगदी तळातील घटकांमध्ये आपण योग्य तो बदल करू शकणार नाही ही वस्तुस्थिती आज मान्य करावी लागत आहे. महात्मा गांधी यांनी म्हटले होते "सुशिक्षितांनी प्रथम आपला निसर्ग, आपला भौतिक व भौगोलिक परिसर आणि आपले खेडे यांच्या विकासाचा ध्यास घ्यावा व विविध कार्यक्रमाची अंमलबजावणी तर्कशुद्ध पणे व सचोटीने करावी" महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची गाव विकासासाठीची संकल्पना परस्परांपेक्षा वेगळी होती परस्परांपेक्षा भिन्न होती गांधीजींनी गाव आदर्श स्वयंशासनाचा एकक म्हणून मान्य केले होते तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गावाची संरचना जातिभेदावर आधारलेली आहे अशी संकल्पना मांडली देशातील लाखो गावांचा विकास करावयाचा असेल तर 'आधुनिक मूल्य' आणि 'स्वयंपूर्ण आर्थिक संबंधावरच करावा लागेल हे गांधीजींना अपेक्षित होते याचबरोबर स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुत्वावर आधारित नवीन समाज निर्माण करावा लागेल असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते या दोन्हीही नवसमाज निर्मात्यांना अपेक्षित समाज निर्माण करावयाचा असेल तर तंत्रज्ञानाचा आधार घ्यावाच लागेल व भारताच्या आधुनिकीकरणाची वाट प्रशस्त करावी लागेल

माहिती तंत्रज्ञान व ग्रामीण विकास :

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा चांगल्या प्रकारे वापर केल्यास ते विकासाचे गमक ठरू शकते. शहरी भागाचा विकास माहिती तंत्रज्ञानामुळे तर होतोच आहे. पण ग्रामीण भागाचा विकास सुद्धा या तंत्रज्ञानाच्या मुळे होऊ शकतो हे आज सिद्ध होत आहे. यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रामीण भागात चांगल्या प्रकारे झाला पाहिजे या माहिती तंत्रज्ञानात संगणक, स्मार्टफोन, इंटरनेट, अद्यावत संपर्क

यंत्रणा दूरदर्शन, आकाशवाणी यासारख्या गोष्टीचा समावेश होतो या माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या मुळे जग जवळ आले आहे. याचे कारण म्हणजे ताबडतोब होणारा संपर्क आणि तात्काळ मिळणारी माहिती होय या माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास होत आहे. शेती, शिक्षण, आरोग्य, अर्थकारण, समाज अशा विविध क्षेत्राचा विकास माहिती तंत्रज्ञानामुळे होत आहे. या माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावातून ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी ज्या संकल्पना राबविल्या जात आहेत त्यांचा हेतू सुखी, संपन्न व आधुनिक गाव निर्माण करणे हा आहे म. गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या नवसमाज निर्मात्यांना अपेक्षित गाव व गावाचा विकास करणे आहे

माहित तंत्रज्ञान क्रांती व ग्रामीण विकास संकल्पना :

सुखी गाव, हवामान स्मार्ट व्हिलेज, जागतिक खेडे स्मार्ट व्हिलेज अशा विविध संकल्पना माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे पुढे आलेल्या आहेत या तंत्रज्ञान क्रांतीचा प्रभाव पडल्यामुळे खेड्याच्या विकासासाठी ज्या संकल्पना पुढे आल्या त्याचे संकल्पनात्मक स्वरूप

1. हवामान अद्यावत गाव(क्लायमेट स्मार्ट व्हिलेज)

शेती संबंधित बाबींचे नूतनीकरण आज राज्यव्यवस्थेकडून केले जात आहे. यातूनच हवामान अध्ययवत गाव ही संकल्पना पुढे आली आहे. शेती क्षेत्रातील तंत्रज्ञानाच्या गुंतवणुकीचा हा प्रभाव आहे. आज हवामानात मोठ्या प्रमाणात बदल होत चालला आहे. शेतीवर या बदलाचा परिणाम जास्त होत आहे. यासंदर्भातल्या संशोधनात कृषी विद्यापीठाचा पुढाकार महत्त्वाचा होता राजेंद्र कृषी विद्यापीठ (बिहार) ने अद्यावत हवामान गाव अशी संकल्पना मांडली होती त्यानुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारने अद्यावत हवामान गाव अशी योजना सुरु केली ही प्रक्रिया 21 व्या शतकाच्या आरंभीच्या दशकात म्हणजेच पंतप्रधान मनमोहन सिंगाच्या काळातच सुरु झाली होती बिहार व हरियाणा मध्ये प्रत्येकी चार गावांमध्ये हवामान अद्यावत गाव चा प्रयोग सुरु झाला नोव्हेंबर 2013 मध्ये हरियाणाला हवामान बदलाचा सातत्याने फटका बसत होता.त्यामुळे हरियाणाने या योजनेचा शोध घेतला सत्तांतरानंतर मोदी सरकारने ही योजना जास्त लोकप्रिय केली. 2016 मध्ये 1100 गावांमध्ये ही योजना व हा प्रकल्प सुरु करण्याची घोषणा करण्यात आली हा प्रकल्प मध्य प्रदेशातल्या राजगड, सिहोर व सतना या तीन जिल्ह्यांमध्ये प्रथम सुरु झाला केंद्र सरकारने 250 कोटी व राज्य सरकारने 50 कोटी अशी यासाठी खर्चाची व्यवस्था केली त्यानंतर नोव्हेंबर 2017 मध्ये 22 कोटी रुपयाची योजना 100 गावांसाठी तयार करण्यात आली. शेतकरी हवामानाचे व्यवस्थापन करतील अशी अट यात आहे तसेच कमी वेळात पिकं घेण्याचे तंत्र विकसित करण्यावर भर यात देण्यात आला आहे. या प्रकल्पांतर्गत कस्टम हायरींग सेंटरची स्थापना केली जाते. तिथे शेतीची अवजारे भाडेतत्वावर उपलब्ध करून दिली जातात तसेच ऑटोमेटेड वेदर स्टेशनची स्थापना केली जाते एशियन डिझास्टर प्रीपेअर्डस सेंटर ही संस्था समन्वयाचं काम यामध्ये करीत असते कृषी अनुसंधान परिषद पूर्व विभाग राज्य व केंद्र सरकार तसेच एशियन महादेश अशा संस्था दरम्यान एशियन डिझास्टर प्रीपेअर्डस सेंटर समन्वयाचं काम करीत आहे. राज्य व केंद्र सरकारने कृषीगाव पशुपालन, मत्स्यपालन आयसीएआर नाबाई यांना या कामात सहभागी करून घेतले आहे जल अध्यावतीकरण, न्युट्रियंट अद्यावतीकरण कार्बन अद्यावतीकरण, ऊर्जा अद्यावतीकरण मोसम अद्यावतीकरण, ज्ञान अद्यावतीकरण अशा संकल्पना यामध्ये राबविल्या जातात पशुपालन, मत्स्यपालन रेशीम पालन इत्यादी गोष्टींना यात महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलेले आहे या

प्रकल्पाची चार प्रमुख सूत्रे आहेत त्यात 1. हवामान- तंत्रज्ञान 2. हवामान -माहिती तंत्रज्ञान 3. गावाची विकास योजना व 4. स्थानिक ज्ञानाच्या संस्था या चार सूत्रांच्या आधारे हवामान अद्यावत गाव हा प्रकल्प पुढे येत आहे. यात स्थानिक नृत्य, संगीताचाही वापर केला जातो आहे. गावातल्या चांगल्या जीवनशैलीशी संबंधित आरोग्याची संकल्पना मांडली जात आहे. या सगळ्यांचा संबंध सरकारी धोरणाशी आणि योजनांशी जोडला जातो आहे. यामुळे त्याला 'विधायक कार्य' असेही संबोधन दिले जात आहे. म्हणजे गावाचं नूतनीकरण हवामान -अद्यावत गाव या तंत्रज्ञानवाचक संकल्पनेच्या आधारे केलं जात आहे. यामध्ये शिवराज सिंह चौहान नितीश कुमार, मोहनलाल कट्टर यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. शेतकरी सेवा उद्योग, राजकीय पक्ष आणि तंत्रज्ञ यांची एक साखळी या योजनेसाठी कार्यरत झालेली आहे

2. अद्यावत खेडं (स्मार्ट व्हिलेज)

स्मार्ट व्हिलेज अद्यावत खेडे ही संकल्पना अलीकडे लोकप्रिय होत आहे. पंतप्रधान आदर्श ग्राम, मुख्यमंत्री आदर्श गाव या पातळीवर ही योजना राबवली जात आहे या योजनेत डिजिटलायझेशन, संगणकीकरण, अपारंपारिक ऊर्जा स्रोतांचा वापर, पर्यावरण, वनीकरण, स्वच्छता जलसंधारण कुपोषणमुक्ती व आरोग्य इत्यादी गोष्टी अंतर्भूत आहेत ही संकल्पना खूपच विस्तृत आहे. या संकल्पनेत स्थानिक पातळीवरचा प्रत्येक प्रयोग समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. 'आनंदवन'ला स्मार्टव्हिलेजचा रोल मॉडेल मानल आहे तसेच 'हिवरे बाजार' देखील आदर्श प्रारूप म्हणून मानले आहे त्याचबरोबर 'राळेगणसिद्धी'चाही 'या योजनेमध्ये समावेश आहे. मात्र या प्रत्येक आदर्श गावाचा उद्देश वेगवेगळा आहे पूर्वीच्या पद्धतीत विकासाबरोबरच गांधीवादी विचार महत्त्वाचा होता परंतु समकालिन योजनेत व्यापक व विस्तृत तंत्रज्ञानाच्या नियंत्रणाखाली कार्य करण्याची पद्धत अवलंबविली जात आहे. नियोजन स्थानिक पातळी असण्यापेक्षा ते वरून खालच्या पातळीपर्यंत आलेले आहे. भांडवलशाही तंत्रज्ञानाला गांधीजीचा विरोध होता. केंद्रीभूत योजनेलाही विरोध होता केंद्र, राज्य व जिल्हा पातळी वरून योजना यामध्ये येतात त्यांची अंमलबजावणी गटविकास अधिकारी करतात त्यामुळे गांधीजींच्या संकल्पनेतलं सुशासन ग्राम स्वराज्य या संकल्पनेत नाही परंतु स्मार्ट व्हिलेज ही संकल्पना गांधीजींच्या संकल्पनेपेक्षा वेगळी आहे. या योजनेत बांधा -वापरा व हस्तांतर करा असं तत्व आहे. प्रत्येक ग्रामपंचायत स्मार्ट ग्राम पंचायत असेल अशी यामागे सरकारची भूमिका आहे. त्यामुळे लोकसभागातून आकाराला येणारे हे आदर्श खेडे तंत्रज्ञानातून साकारले जाणार आहे यामध्ये सरकार 'स्मार्ट खेडे' हा पुरस्कार देत आहे त्यामुळे तंत्रज्ञानाबरोबरच सरकारलाही या विकास प्रक्रियेचा भाग करता येत आहे. म्हणून स्मार्ट व्हिलेज ही संकल्पना सरकारी आहे. आनंदवन, हिवरे बाजार, राळेगणसिद्धी या आदर्श गाव योजनांनी सरकारच्या योजनांची मदत घेतली परंतु तिथला आशय सरकारी नव्हता मात्र, सरकार सध्या आनंदवन, हिवरेबाजार, राळेगणसिद्धी आदर्श गावाचं सरकारीकरण करत आहे. कारण त्या आदर्श गावामुळे सरकारच्या व्यवहाराला आधीमान्यता येत आहे या अर्थाने आदर्श गाव व स्मार्ट व्हिलेज याची सरमिसळ केली जात आहे.

3. जागतिक खेडं (ग्लोबल व्हिलेज)

जागतिक खेडं ही संकल्पना मार्शल मॅक्लोहन यांनी प्रथमता मांडली इलेक्ट्रॉनिक तंत्राने लोकांना परस्परांशी जोडण्याची त्याची संकल्पना होती. जागतिकीकरणामुळे स्थान (स्पेस) व वेळ (टाईम) म्हणजे ठिकाण आणि वेळ यांच्या सीमारेषा कमी होत आहेत म्हणजे लोप पावत आहेत इंटरनेट, फेसबुक ट्विटर

अशा तंत्राने जग आज खेडं बनलं आहे. एका खेड्यात रूपांतरित होत आहे तंत्रज्ञानाच्या मदतीने खरेदी -विक्री, मालाची वाहतूक, विचारांची देवाणघेवाण आदान प्रदान घरबसल्या होते आहे. हा त्याचा मूळ मध्यवर्ती गाभा आहे दुर्बईमध्ये ग्लोबल व्हिलेज अशी प्रतिकृती उभारली गेली व तिथं एकाच जागी विविध देशातल्या वस्तूची खरेदी विक्री होत आहे. त्यामुळे स्थान म्हणजे स्पेस व वेळ टाईम यांच्या सीमारेषा दुसर होत आहेत ही संकल्पना स्मार्ट व्हिलेज सुसंगत आहे तसेच हवामान अद्यावत गाव ही संकल्पना देखील जागतिक खेडे या संकल्पनेशी सुसंगत आहे. या संकल्पनांचे तपशील वेगवेगळे आहेत परंतु 1.हवामान -तंत्रज्ञान, हवामान 2. माहिती -तंत्रज्ञान 3. गावाची विकास योजना आणि 4. स्थानिक शासन या चार सूत्रांचा तीनही संकल्पनांमध्ये वापर केलेला आहे. ज्यामुळे गावाच्या विकासाच्या विचाराच्या संकल्पनेची पुनर्मांडणी होत आहे. पुनर्चना व नूतनीकरण ही प्रक्रिया यामध्ये घडून येत आहे. हा भारतीय राजकारणातला सध्याच्या काळातील महत्वाचा बदल आहे. असे म्हणता येईल

समारोप :

स्वातंत्र्यानंतर आपण 75 वर्षे पूर्ण केली आहेत. स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा केला आहे. तरीही आज खेड्याचा आधुनिक काळानुसार विकास आपण करू शकलो नाहीत 73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती जिचे वर्णन ग्रामीण भागाच्या विकासाची संजीवनी असे केले जाते इथपर्यंत आपण ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी अनेक कार्यक्रम, योजना व संकल्पना राबविल्या पण त्यात अपेक्षित असे परिणाम पदरात पडले नाहीत यासाठी नियोजन कर्त्यांनी व प्रशासकीय यंत्रणेने खेड्यातील लोकप्रतिनिधींना विकास प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेऊन धोरणांची आखणी केली पाहिजे. अन्न, वस्त्र, निवारा या प्राथमिक गरजांच्या पूर्तते बरोबरच रोजगाराच्या संधी, न्यायदान, आरोग्य व शिक्षण सुविधा या बाबी स्थानिक पातळीवर उपलब्ध झाल्या पाहिजेत खेडे व खेड्यातील माणूस स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण झाला पाहिजे आज माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनाचा वापर विकास संकल्पना राबवतांना अनिवार्य झालेला आहे. याशिवाय विकास अशक्य आहे परिणामी भारताचा विकास होणार नाही म्हणून या माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाने ज्या संकल्पना राबविल्या जात आहेत त्यातूनच खेड्याचा विकास शक्य आहे. ज्यामुळे गावाच्या विकासाची पुनर्मांडणी व पुनर्चना नूतनीकरण ही प्रक्रिया घडवून येत आहे हा भारतीय राजकारणातला सध्याचा सगळ्यात मोठा फेरबदल आहे

संदर्भ:

1. दैनिक लोकमत दिनांक 18 सप्टेंबर 2019
2. दैनिक सकाळ सप्तरंग दिनांक 25 फेब्रुवारी 2018
3. दैनिक गावकरी दिनांक 24 मार्च 2024
4. दैनिक लोकसत्ता दिनांक 18 डिसेंबर 2022 हिती

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जातीची स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक स्थिती: एक अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी

सिद्धार्थ दिगांबर राव शेळके

सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. शेकोबा. पी. ढोले

विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, श्री दत्त महाविद्यालय, हदगाव, ता. हदगाव जि. नांदेड

प्रस्तावना:

भारतात 'अस्पृश्य' या शब्दाला अतिप्राचीन काळाचे वलय असून अस्पृश्यता हा शब्द अथ्य या शब्दाचा अर्थ आहे. तसेच अस्पृश्यता शब्दातील अर्थाप्रमाणेच 'जे स्पर्श करण्यास अयोग्य ते अस्पृश्य' असा होतो. दुसऱ्या अर्थाने एका जातीने दुसऱ्या जातीला स्पर्श न करणे म्हणजे अस्पृश्यता होय. स्टॅनले राईस म्हणतात की, अस्पृश्य हे अनार्य, बिगर द्रविड, व वन्यलोक होत. द्रविड यांनी अनार्य यांना जिंकले आणि गुलाम बनविले, आणि पुढे अनार्य हेच दलित, पददलित, अस्पृश्य म्हणून ओळखल्या जाऊ लागले. राईस यांच्या सिद्धांताचा डॉ. आंबेडकरांनी विरोध केला. ते म्हणतात की, एकेकाळी भारतीय खेड्यांमध्ये स्थायी समूहाचे लोक व वाताहात झालेले लोक राहत होते, स्थायी लोक हे गावकुसाच्या आत आणि वाताहात झालेले लोक गावकुसाबाहेर वास्तव्यात होते. जेव्हा गाय पवित्र बनली आणि गोमास निषिद्ध ठरले, तेव्हा समाजाचे विभाजन हे दोन वर्गात झाले. स्थायी समूहाचे लोक स्पृश्य ठरले, तर वाताहात झालेली लोक हे अस्पृश्य ठरले. हा वाताहत झालेल्या लोकांचा गट आज स्वातंत्र्योत्तर काळात 'अनुसूचित जाती' म्हणून ओळखला जातो असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. 1931 च्या पूर्वी अस्पृश्य हे 'डिप्रेसड क्लासेस' या नावाने ओळखले जात होते, पण या शब्दाच्या वापराबद्दल अनेक विचारवंतांचा आक्षेप नोंदवला होता. त्यानंतर अस्पृश्य शब्दासाठी पर्यायी शब्द म्हणून 'Out of Caste' या संकल्पनेचाही वापर झाला, त्यावरही अनेक विचारवंत, समाज सुधारकाकडून टीका करण्यात आली. आणि नंतर आसाम राज्याच्या जनगणना अधिकाऱ्यांनी अस्पृश्यांच्या संदर्भात 'Exterior Caste' अशी एक पर्यायी संकल्पना मांडली, आणि याच संकल्पनेचा वापर डॉ. हॅटन यांनी 1931 च्या जनगणनेत केलेला दिसून येतो.

आज समाजामध्ये अस्तित्वात असलेला अनुसूचित जाती गट हा प्राचीन काळातील अस्पृश्य व मागास समजल्या गेलेला गावकुसाबाहेर राहणारा दलित, भूमिहीन हा सेवा, चाकरी करणारा गट म्हणून अस्तित्वात होता. 'अनुसूचित जाती' (वर्णव्यवस्थेतील पाचवा वर्ण) (Scheduled Caste) ही संकल्पना ब्रिटिश काळापासून प्रचलित झाली असून ती भारतातील ब्रिटिश सरकारने अधिकृतरीत्या 1935 च्या कायद्यात जोडण्यात आलेल्या अज्ञापनाच्या परिशिष्टाच्या रूपाने ते समाविष्ट करण्यात आली. त्यावेळी देशातील अनुसूचित जातीची संख्या 429 इतकी होती. ज्यामध्ये सर्वच प्रांतातील वंश,

जाती, टोळ्या व अस्पृश्य समजण्यात आलेल्या लोकसमूहांना अनुसूचित जाती म्हणून कायदेशीर मान्यता देण्यात आली, ज्या जातींना पूर्वी अस्पृश्यता व भेदभावाचा सामना करावा लागला होता.

भारत सरकारने पुन्हा 'अनुसूचित जाती' हा शब्द कलम 341 अन्वये राष्ट्रपतीच्या आदेशावरून भारतात वास्तव्य करणाऱ्या समाजातील काही जातीय समूहांना 'अनुसूचित जाती' म्हणून वापरला गेला. स्वतंत्र्य भारताच्या संविधानामध्ये 1950 मध्ये 'अनुसूचित जाती' या शब्दाचा स्वीकार केला गेला. कलम 341 च्या अंतर्गत भारतात प्रथमच अनुसूचित जातीची यादी तयार करण्यात आली, तेव्हा एकूण 1108 एवढ्या अनुसूचित जातीचा समावेश या यादीमध्ये करण्यात आला होता. नंतर 1956 आणि 1976 मध्ये अनुसूचित जातीच्या यादीमध्ये सुधारणा व विस्तार करण्यात आला. आणि आज घडीला भारतात एकूण 1500 अनुसूचित जाती दिसून येतात. आज महाराष्ट्रात महाराष्ट्र सरकारने आणि संविधानाने मान्यता दिलेल्या एकूण 59 इतक्या 'अनुसूचित जाती' आहेत.

अनुसूचित जातीच्या व्याख्या:

भारतीय संविधानाचे कलम 341 अन्वये भारतात वास्तव्य करणाऱ्या समाजामधील काही जातीय समूहांना राष्ट्रपतीच्या आदेशावरून 'अनुसूचित जाती' हे नाव देण्यात आले. तसेच 1950 मध्ये भारत देश प्रजासत्ताक झाल्यानंतर भारतीय संविधानाने अनुसूचित जाती हा शब्दप्रयोगाचा स्वीकार केलेला पहावयास मिळते.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 341 नुसार "ज्या जाती, वंश, जनजाती अथवा जाती यांचे भाग किंवा त्यामधील गट यांचा अनुसूचित जाती म्हणून उल्लेख केला आहे त्या सर्वच सामाजिक गटांना 'अनुसूचित जाती' असे मानले जाईल."

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन "अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जातीची स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक स्थिती: एक अभ्यास" या संशोधन कार्यासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून त्यामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळातील अनुसूचित जातीच्या स्थितीतील बदलावर अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

संशोधकाने काही निश्चित उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून अनुसूचित जाती ही संकल्पना अभ्यासासाठी घेतलेली आहे. ते उद्दिष्टे खालील प्रमाणे

- 1) अनुसूचित जाती समुदायाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्थिती विषयी माहिती जाणून घेणे
- 2) स्वातंत्र्योत्तर भारतातील अनुसूचित जातीमधील सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतकृत्य:

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकांनी निवडलेली गृहीतकृत्य पुढील प्रमाणे आहेत.

- 1) अनुसूचित जाती समुदाय म्हणजे प्राचीन काळातील अस्पृश्य, दलित म्हणून गणल्या गेलेल्या वर्णव्यवस्थेतील पाचवा वर्ण होय.
- 2) अनुसूचित जाती गटामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये मोठे सकारात्मक परिवर्तन घडून आले आहे.

तथ्य संकलन पद्धती:

अनुसूचित जाती समुदायाचा अभ्यास करताना प्रस्तुत संशोधनामध्ये तथ्य संकलनाच्या दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम साधनांमध्ये शासकीय अहवाल, अनेक योजनांचे अहवाल, दैनंदिन वृत्तपत्रे, आत्मचरित्रे, मासिके, पाक्षिके, संदर्भ ग्रंथ वर्तमानपत्रे, विषयावर आधारित शोध प्रबंध, शासकीय गॅझेटियर, आणि इंटरनेट सेवा यांच्या वापरातून माहिती संकलित केली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील अनुसूचित जातीची सामाजिक स्थिती:

भारत देश इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य झाला. व 26 जानेवारी 1950 रोजी देशात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखित भारतीय संविधान लागू झाले. आणि भारत देश हे प्रजासत्ताक राज्य बनले. त्यामध्ये समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव, या संबंधी विचाराचे वारे देशात वाहू लागले. सर्व भारतीय नागरिकांना समानतेचे अधिकार प्राप्त झाले आणि हिंदू धर्माच्या अधिपत्याखाली हजार वर्षांपासून गुलाम होऊन जीवन जगणारा अस्पृश्य, दलित, पददलित, दिन-दुबळा, मागासलेला समाज हा हिंदू धर्म व्यवस्थेच्या गुलामी च्या बंधनातून मुक्त झाला. अस्पृश्यांना त्यांच्या अधिकार व हक्काची जोपासना करणारे संविधान मिळाले. अस्पृश्यांच्या न्याय हक्कासाठी अनेक कायदे व संविधानाने संवैधानिक राखीव कलमे तयार झाली. पूर्वीचे अस्पृश्य म्हणजे आजच्या अनुसूचित जातीतील व्यक्तीच्या सामाजिक दर्जांमध्ये सामाजिक संबंधांमध्ये एकूणच सर्व घटकात मोठा बदल घडून आला तो बदल पुढील प्रमाणे

1) सामाजिक गतिशीलता आणि सद्यस्थिती:

आज देशामध्ये 1500 अनुसूचित जाती व महाराष्ट्रामध्ये जरी 59 अनुसूचित जातीची संख्या असली तरीही त्या अनेक जातीमध्ये मोठ्या प्रमाणात संस्कृती मूल्यभेद पहावयास मिळतो. काही जातीय गट हे अर्जित गटामध्ये वावरतात, तर अनेक अनुसूचित जाती गट जमीनदार, भांडवलदार यांच्या अधिपत्याखाली वावरताना दिसतात. ग्रामीण भागात आजही मोठ्या प्रमाणात अस्पृश्यता पाळली जाते. अनेक जाती ह्या परंपरागत व्यवसाय आजही करताना आढळून येतात किंवा त्यांच्यावर उच्च जातीची तसे दडपण देखील असते. गावामध्ये अनुसूचित जातीची सदस्य संख्या जिथे जास्त असेल, त्याबरोबरच त्यांची आर्थिक स्थिती चांगली असेल तिथे उच्चभू जातीचे दडपण कमी आहे, आणि जिथे अनुसूचित जातीची संख्या ही कमी प्रमाणात असून ते आर्थिक परावलंबी आहेत अशा ठिकाणी अनुसूचित जातीच्या सदस्यावर सवर्ण जातीचे दडपण मोठे दिसून येते. आज संविधानाचे संरक्षणात्मक कायदे जरी तयार केलेले असले तरीही अनुसूचित जातीच्या व्यक्तीवर मोठे अन्याय होताना दिसून येतात. अनुसूचित जाती हे आज दोन गटांमध्ये विभागली गेली आहे. कार्लमाक्सच्या भाषेत त्याला आहे रे आणि नाही रे वर्ग असे म्हणतात. उच्चशिक्षित नोकरवर्ग आणि शहर निवासी गटामध्ये अनुसूचित जाती गटाचे प्रमाण कमी असले तरीही त्यातून त्यांचा एक अभिजन वर्ग तयार झाला आहे जो की, आर्थिक सधन बनला आहे. तो गट आपल्याच अनुसूचित जातीच्या गरीब भावंडांना अंतराने दूर ठेवून वावरताना दिसत आहे. तर दुसरा गट हा आजही गुलामीमध्ये जीवन जगताना दिसून येतो. असे असले तरीही भारतीय संविधानाने केलेल्या तरतुदी, कायदे, शैक्षणिक संधी, सवलती, कल्याणकारी योजनां यामुळे अनुसूचित जातीची सद्यस्थिती सुधारलेली दिसून येते.

2) संस्कृतीकरण:

स्वातंत्र्यानंतर अनुसूचित जाती गटाने सामाजिक गतिशील स्वरूप प्राप्त केले आहे. अनुसूचित जातीतील अभिजनांनी आपल्या जातीच्या काही काल्पनिक कथा तयार करून आपला संबंध हा सवर्ण जातीची जोडून घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. काही अनुसूचित जातींनी उच्च जातींच्या देवदेवता रूढीप्रथा, परंपरा सांस्कृतिक मूल्य, यांची पूजा, पूजा-अर्चा सुरू केली आहे. त्याचबरोबर नवीन व्यवसाय सुरू करून आपला विकास कसा करता येईल यासाठी हा गट आज अग्रेसर झाला आहे. अनुसूचित जातींनी आता आपली पारंपारिक दर्शके, आडनावे बदलून ती गावावरून, शहरावरून किंवा उच्च जातींच्या सारखीच बदलून घेतलेली आहेत. उदा. गायकवाड ऐवजी गावावरून गाडेगावकर, नांदेडकर इ. यातून अनुसूचित जातींच्या नवसंस्कृतीकरणाला मोठी चालना मिळालेली आहे असे म्हणता येते.

3) शहरीकरण:

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनुसूचित जाती गटामध्ये दोन गट निर्माण झाले. एक ग्रामीण भागातून शहराकडे स्थलांतर करणारा आणि दुसरा ग्रामीण भागात स्थायिक असलेला गट दिसून येतो. शहराकडे स्थलांतर करणारा अनुसूचित जातीचा गट हा परिस्थितीशी समायोजन करणारा परिवर्तनवादी गट म्हणून ओळखला जात आहे. त्यांच्यामध्ये मोठे सकारात्मक बदल घडून आले आहेत, त्यामुळे या जाती गटाची ग्रामीण भागातील ओळख आज संपुष्टात आली आहे. परंपरागत व्यवसाय या गटाने नाकारून नवीन व्यवसाय उभारले आहेत. काही नोकरदार, कामगार बनले, तर काही घटकांनी अकुशल श्रमिक म्हणून रिक्षाचालक, घरबांधणी कामगार, फेरीवाले, साफसफाईवाले, भाजीपाला विक्रेते अशी एक ना अनेक व्यवसाय स्वीकारलेली आहेत. अनुसूचित जाती गटांना स्वातंत्र्यानंतर सरकारद्वारे देण्यात येणारी शिष्यवृत्ती, वसतिगृह सुविधा शिक्षणातील आरक्षण, नोकरीतील आरक्षण त्यामुळे आर्थिक गतिशीलतेतून सामाजिक गतिशीलता त्यांना साध्य झाली आहे.

पण अनुसूचित जातीचा दुसरा गट जो खेड्यामध्ये स्थिर आहे परंपरागत रूढी परंपरेला धरून तो परंपरागत व्यवसाय करून जीवन जगताना दिसून येतो. त्यांच्यामध्ये सामाजिक व आर्थिक गतिशीलतेला कोणतीही वाव दिसून येत नाही. मिळेल ते काम करून व्यसनाधीनतेच्या आहारी जाऊन आपले जीवन जगताना हा गट दिसून येतो.

4) राजकीय सहभाग:

भारत स्वातंत्र्यानंतर अनुसूचित जाती गटाचा राजकारणात सहभाग होऊ लागला. कारण भारतीय संविधानाने 'एक व्यक्ती एक मत' हे मूल्य स्वीकारले. त्याचबरोबर अनुसूचित जातीसाठी महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशात काही मतदारसंघ आरक्षित झाले., त्यामुळे या जातीचे राजकारणातील प्रतिनिधित्व तयार झाले. राष्ट्रीय, प्रादेशिक व जिल्हा स्तरावर अनेक पक्षांशी यांचे राजकीय संबंध प्रस्थापित झाले, त्यामुळे अनुसूचित जातीचे आर्थिक सदनता आणि उच्च सामाजिक संबंध प्रस्थापित होऊन सामाजिक गतिशीलतेला चालना मिळाली, तसेच परस्परावलंबन देखील वाढलेले दिसून येते.

5) समस्तरीय राजकीयीकरण:

अनुसूचित जातीचे सामाजिक आणि सर्वांगीण उत्थान करण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. त्यात महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकरांचे मोठे योगदान होते, त्यामुळे अनुसूचित जातीमध्ये जागृती व स्वावलंबनाची भावना बळवली कारण स्वातंत्र्यानंतर लोकसभा, विधानसभेत राखीव जागा देण्यात आल्यामुळे अनुसूचित जातीची राजकीयीकरण झालेले दिसून येते. आपल्या हितासाठी ह्या गटाने निश्चित आपला एक दबावगट तयार केला. या जाती गटांनी राज्य व केंद्र स्तरावर सत्ता हस्तगत केल्याचे अनेक उदाहरणे ही पहावयास मिळतात. स्वतंत्र्यानंतर अनुसूचित जाती गटाचे राजकीय स्थिरीकरण व आर्थिक सुधारणा बऱ्याच प्रमाणात झालेली दिसून येते.

6) संरक्षण विषयक तरतुदी:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात हजारो वर्षांपासून अनुसूचित जाती गटातील जाती ह्या अस्पृश्य म्हणून ओळखल्या जात होत्या, पण भारत स्वातंत्र्यानंतर या अनुसूचित जाती गटाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी अनेक संविधानात्मक तरतुदी करण्यात आल्या. त्यामध्ये भारतीय संविधानात अनुसूचित जाती गटासाठी कलम 15 व 16 मध्ये सामाजिक भेदभाव टाळणे, कलम 17 प्रमाणे अस्पृश्यता उच्चाटन करणे. वेठबिगारी बंद करणे. सर्व तळे, पानवटे व हॉटेल्स, किराणा सर्वासाठी खुली करणे. कलम 46 नुसार अनुसूचित जातीच्या आर्थिक व शैक्षणिक हिताची जोपासना करणे, कलम 334 प्रमाणे नोकरीत आरक्षण तरतूद करणे, अशा एक ना अनेक तरतुदी अनुसूचित जातीच्या उत्थानासाठी करण्यात आल्या. त्यामुळे त्यांची एकूण परिस्थिती सुधारलेली दिसून येते.

भारत सरकारने 1965 मध्ये 'पेरूमल समिती' अनुसूचित जातीच्या आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी ही समिती नियुक्त केली होती. या समितीने 1969 मध्ये आपला अहवाल भारत सरकारला सादर केला. या समितीच्या अहवालामध्ये असे नमूद केले होते की, गुजरात, राजस्थान, व उत्तर प्रदेश या राज्यामध्ये स्वातंत्र्य काळात देखील जास्त अस्पृश्यता असल्याने तेथील अस्पृश्यता निवारण्यासाठी 1955 च्या कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करण्यात यावी.

निष्कर्ष:

आज भारतात अनुसूचित जाती 1500 तर महाराष्ट्रात 59 अनुसूचित जाती असून काही जातीमध्ये मोठे परिवर्तन झाले, ज्या जातींनी संविधानात्मक मूल्य स्वीकारली आहेत. त्याचबरोबर त्यांनी आपली कमी-अधिक प्रमाणात सर्वांगीण प्रगती साधली आहे. तर काही जाती ह्या परंपरागत मूल्यांना चिटकून जातिव्यवस्थेच्या बंधनात अडकून पडलेल्या असल्याचे दिसून येते. या जातींनी आपला संबंध कथाच्याद्वारे अभिजन वर्गाशी जोडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो, अशा जातीची हवी तशी प्रगती झालेली दिसून येत नाही. काही अनुसूचित जाती गटाचे राजकीयीकरण, सांस्कृतिकरण, शैक्षणिककरण घडून आले आहे. या अनेक जातींनी परंपरागत व्यवसाय सोडून कालानुरूप व्यवसाय निवडलेला दिसून येतो. स्वातंत्र्यानंतर समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव या मूल्याचा स्वीकार केल्यामुळे आणि संविधानात्मक तरतुदीचा स्वीकार केल्यामुळे अनुसूचित जातीसाठी राखीव मतदारसंघ देण्यात आहेत. कलम 243 नुसार महानगरपालिका, पंचायत समिती, ग्रामपंचायतीत देखील अनुसूचित जातींना आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे त्यांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे,

आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीत मोठे परिवर्तन घडून आले. तसेच अनुसूचित जातीमध्ये परंपरागत जीवन जगणारा व परिवर्तन स्वीकारणारा असे दोन गट तयार झाले दिसून येतात.

शिफारसी:

1) अनुसूचित जाती गटातील ग्रामीण भागात स्थिर असलेल्या परंपरेने जीवन जगणाऱ्या गटामध्ये शैक्षणिक जागृतीची मोठी गरज आहे. 2) शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात झालेले यांत्रिकीकरण आणि त्यातून रोजगार संपुष्टात आलेला आहे. त्यासाठी त्यांना रोजगार मिळवून देणे काळाची गरज आहे. 3) आज भूमिहीन शेतमजुरांना रोजगार किंवा व्यवसाय निर्मितीसाठी दीर्घकालीन कर्ज कमी व्याजदराने शासकीय संस्थेमार्फत देणे ही काळाची गरज आहे. 4) काही जाती गट हीन दर्जाची, कष्टाची कामे करत असल्यामुळे तरुण पिढी व्यसनाधीन बनली आहे. त्यासाठी दारूबंदी कार्यक्रम राबवणे ही काळाची गरज आहे. 5) तसेच ग्रामीण भागातून शहराकडे स्थलांतर केलेल्या काही जाती गटात अशिक्षितता मोठी असल्याने शहरात त्यांना कष्टाची व निम्न दर्जाची कामे त्यांना करावी लागतात. त्यामुळे ग्रामीण व्यक्तीला कार्यकुशल प्रशिक्षणाची मोठी गरज आहे. 6) ग्रामीण व्यक्ती हा शहराकडे स्थलांतरित होणार नाही अशी रोजगाराची व्यवस्था व दीर्घकालीन कर्जे कमी व्याजदरात उपलब्ध करून देणे आज काळाची गरज आहे.

समारोप:

सारांशपणे आपणास असे म्हणता येते की, प्राचीन काळात अनुसूचित जातीची स्थिती कोणती होती, अनुसूचित जातीसाठी कोणती संकल्पना वापरत होती. अनुसूचित जातीची संकल्पना कशा प्रकारे तयार झाली, अनुसूचित जातीमध्ये आज कोणत्या जातींचा समावेश होतो, त्यांचा सामाजिक दर्जा, आर्थिक स्थान कोणते आहे? त्यांच्यातील स्वातंत्र्यानंतर त्यांच्यामध्ये कोणते परिवर्तन झाले? असे अनेक विषयावर या संशोधनाच्या माध्यमातून आपणास दृष्टिक्षेप टाकता येतो. आजच्या आधुनिक काळात अनुसूचित जातीचे स्वरूप, त्यांच्यातील झालेले परिवर्तन आणि त्यांच्यासमोर निर्माण झालेल्या नवीन समस्या त्याचबरोबर त्या समस्यावर उपाययोजना करण्यासाठी सरकारची कोणती भूमिका असावी, याविषयी या संशोधन विषयावर आपणास भाष्य करता येते.

संदर्भसूची:

1. जाधव वि. सु. (1980), महाराष्ट्राचा महार, सुगत प्रकाशन, नागपूर. पृष्ठ-40
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (2018), संपा. आचार्य सूर्यकांत भगत, अस्पृश्य मूळचे कोण आणि ते अस्पृश्य कसे बनले?, प्रकाशन: मिलिंद प्रकाशन, भीम नगर वर्धा. पृष्ठ-20,21.
3. डॉ. बी.एम. कऱ्हाडे, (2023) “शास्त्रीय संशोधन पद्धती” प्रकाशक: पिंपळपुरे बुक्स, नागपूर. आवृत्ती पाचवी एप्रिल पेज-117
4. डॉ. प्रदीप आगलावे, (2016) सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ नागपूर. आवृत्ती सहावी, 5 सप्टेंबर. पेज-24
5. धनराज डाहाट, (2005) आंबेडकर ग्रंथायन, प्रकाशन: संकेत प्रकाशन, नागपूर. आवृत्ती 14 ऑक्टोबर 2016.
6. सुरज मिलिंद येगडे, (2022) संपा. उत्पल व. बा., कास्ट मॅटर्स, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, सदाशिव पेठ, पुणे. ३० प्रथम आवृत्ती जानेवारी 2022.पृष्ठ 221.
7. संतोष एकनाथ कर्डक, (2024) नांदेड जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास, शोध प्रबंध एस.आर.टी.एम. यू. नांदेड.

महात्मा जोतीराव फुले, कृष्णराव भालेकर व सत्यशोधक समाज चळवळ

सहा. प्रा. संदीप पंढरीनाथ हिरगळ

इतिहास विभाग,

आर.एन.सी.आर्ट्स, जे.डी.बी.कॉमर्स, अँड एन.एस.सी सायन्स महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक.

प्रास्ताविक:

भारतात इ. स. 1600 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. व्यापार करण्याच्या हेतूने पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच भारतात आले. साम्राज्य विस्तार करण्यात इंग्रजांना यश आले. यावेळी भारतीय समाज श्रद्धाळू होता. साम्राज्यविस्तार करतांना इंग्रजांनी युरोपमधील सुधारणांचा उपयोग करण्याचे ठरविले. प्रथम ब्रिटिशांनी केलेले हे बदल भारतीयांना वाटले. परंतु हे बदल वैचारिक क्रांतीसाठी हवेसे होते. यातून भारतात सामाजिक प्रबोधनास सुरुवात झाली.

भारतीय समाजातील दोषांसाठी आत्मपरीक्षण, सुधारणात्मक विचारांना गती, ख्रिश्चनांचा धर्म प्रचार, भौतिक सुधारणा, भारताची महान परंपरा, शास्त्रीय दृष्टीकोनाचा स्वीकार या कारणांमुळे सामाजिक सुधारणा चळवळीस गती मिळाली. महाराष्ट्रात सामाजिक सुधारणेत महात्मा जोतीराव फुले हे आद्य समाजसुधारक मानले जातात.

महात्मा जोतीराव फुले यांचे समाजकार्य:

महात्मा फुले यांचा जन्म कटगुण येथे 28/11/1827 मध्ये झाला, एकोणिसाव्या शतकातील या देशातील “प्रबोधनाच्या चळवळीचे प्रणेते महात्मा जोतीराव फुले होत. सार्वजनिक-सत्यधर्म, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड, ब्राम्हणांचे कसब, अशा ग्रंथातून मानवतावाद, विचार प्रामाण्य, शेतकरी, कामगारांबद्दलची कणव, स्त्री पददलिताबद्दल जिव्हाळा, पदोपदी प्रत्ययास येतो. महात्मा जोतीराव फुले यांच्या जीवनावर मिशनरी प्रभाव होतो. थॉमस पेन यांच्या त्पहीजे व िंडंश् आणि शहम व ितमंेवदश्, या ग्रंथांचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. या प्रभावातून इ. स. 1848 मध्ये पुण्यात मुर्लीची पहिली शाळा सुरू केली. त्याद्वारे स्त्री शिक्षण व अस्पृश्योदधाराचे कार्य सुरू केले. सार्वत्रिक व सक्तीच्या शिक्षणाची मागणी इ. स. 1882 मध्ये हंटर कमिशनपुढे मांडून आद्य सुधारक बनले. जातीभेद निर्मूलनातून नवा माणूस निर्माण करण्याचे महान कर्तृत्व केल. तत्कालिन परिस्थितीची वास्तवता व दाहकता समाजापुढे मांडण्याचे कार्य केले. म्हणूनच धनंजय कीर यांनी त्यांच्या कार्याचा आढावा घेतांना त्यांनी पुढील शब्दात प्रशांसा आढळते. ‘पददलितांचे पहिले उध्दारक, भारतीय इतिहासात मुर्लीची पहिली शाळा काढणारे, अस्पृश्य, शेतमजूर स्त्रिया यांच्या उध्दाराकरिता पहिली चळवळ उभारणारे महात्मा जोतीराव फुले हे होत’.

वरील सर्व कार्याचा आढावा घेताना लक्षात येते की, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरने गांजलेल्या समाजाला ईश्वरासंबंधी तत्त्वज्ञान लक्षात आले पाहिजे असे वाटल्याने महात्मा फुले यांनी बुध्दीवादी तत्त्वज्ञान मांडण्यासाठी एक व्यासपीठ तयार केले ते म्हणजे सत्यशोधक समाज होय. या समाजाचे कार्य म्हणजे हिंदुस्थानभर निर्माण झालेल्या व्यापक समाज सुधारणेच्या प्रेरणेचा एक भाग होता.

सत्यशोधक समाज चळवळीची पाश्वभूमी:

ग्रामीण भागातील उपेक्षित समाजाचा अविष्कार म्हणजे सत्यशोधक समाज होय. दीन-दुबळ्यांच्या अव्यक्त भावना तो हुंकार होता. समतेवर विश्वास असणारी ही पहिली चळवळ होती. फक्त राजकीय सुधारणांनी सर्व प्रश्न सुटत नाही. तर सामाजिक सुधारणा हा मानवी स्वातंत्र्याचा पाया आहे. या तत्वावर विश्वास असणारी ही चळवळ होती. यापूर्वीही सत्यशोधक चळवळीचे कार्य सुरु होते. त्याचे कालखंड तीन भागात विभागले गेले आहेत.

सत्यशोधक चळवळीचे तीन कालखंड:

- 1) पुराणकात:वर्णव्यवस्थेतील संघर्ष
- 2) संताचा काळ: इ. स. 10 वे शतक ते ब्रिटीश कालखंड 18 वे शतक
- 3) महात्मा फुले यांची सत्यशोधक चळवळ: व्या शतकातील सामाजिक क्रांती.

अशा प्रकारे प्राचीन कालखंडापासून आधुनिक कालखंडापर्यंत मानवाच्या आस्तित्वासाठी संघर्ष करावा लागलेला दिसून येतो. आधुनिक कालखंडात बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी सत्यशोधक समाजाची निर्मिती केली.

सत्यशोधक समाज व महात्माफुले:

सप्टेंबर 1873 मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना महात्मा फुले यांनी केली. मानवतावाद, बुध्दीप्रामाण्यवाद, व्यक्तीस्वातंत्र्य या मानवी मूल्यांची जोपासना करण्याचे कार्य या समाजाने केली. मनुष्याच्या जन्मावर त्याचे श्रेष्ठत्व नसते तर कर्तृत्वावर असते या तत्वावर विश्वास असणारा हा समाज होता. 90महिला या सत्यशोधक चळवळीत समाविष्ट होत्या. त्याचे नेतृत्व सावित्रीबाई फुले यांनी घेतले होते.

सत्यशोधक समाजाची उद्दिष्टे:

- 1) सामाजिक विषमता नष्ट करणे
- 2) देव व भक्त यांच्यातील मध्यस्थांची भूमिका नष्ट करणे.
- 3) बहुजन समाजास शिक्षण देणे.
- 4) सरकारी यंत्रणेत बहुजन समाजाला जागा मिळविणे.

या उद्दिष्टपूर्तीसाठी समाजातील सदस्यांनी खालील शपथ घेतली.

सत्यशोधक समाजाची शपथ:

“सर्व माणसे ही परमेश्वराची लेकरे आहेत. हे सर्व माझे बंधू आहेत आणि या तत्त्वानुसार मी सदैव आचरण करीन परमेश्वराचे ध्यान करतांना मी कोणताही मध्यस्थ मानावयास तयार नाही. त्याचप्रमाणे धार्मिक विधी उरकतांना हा मध्यस्थ दूर सारण्यासाठी मी इतरांना प्रवृत्त करीन. मी ब्रिटिश सरकारशी सदैव इमानी राहिन मुलांमुलींच्या शिक्षणाची मी कधीही आबाळ होऊ देणार नाही. सर्व साक्षी व सर्व गुणसंपन्न परमेश्वराला साक्ष ठेवून मी ही प्रतिज्ञा घेत आहे. ही पवित्र शपथ पाळून माझ्या जीविताचा सदुपयोग करण्यास मला ईश्वर साहाय्य करो.” हा जीवनाविषयक दृष्टीकोन ‘अखंड’ मध्ये दिसतो.

प्राणिमात्रा नेत्रे निर्मिकाने दिली। पाहू ती लागली एकमेकां ।

ज्ञान सर्वा दिले सत्य शोधण्याला। मागी लागण्याला अज्ञान्यांना ।
धर्म राज्य भेद मानवा नमावे। सत्याने बतवि ईशासाठी।
सर्व सुखी व्हावे भिक्षा मी मागतो। मनुजा सांगतो ज्योती म्हणे।

अशा काव्यपंक्तीमधून सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे:

- 1) ईश्वर एक आहे, निर्गुण व सत्यमय आहे.
- 2) ईश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येक मानवाला अधिकार आहे. ईश्वरभक्तीत मध्यस्थाची गरज नाही.
- 3) कोणी जातीने श्रेष्ठ नसून गुणाने श्रेष्ठ ठरतो.
- 4) तत्वांवर आधारीत कार्य महात्मा फुले यांनी केले.

सत्यशोधक समाजाचे स्वरूप:

या समाजाचे पहिले अध्यक्ष महात्मा जोतीराव फुले होते. कोणत्याही जातीचा मनुष्य या समाजाचा सभासद होत असे. दर रविवारी एकत्र जमून प्रार्थना होत असे. दारू बंदी, सक्तीचे शिक्षण, स्वदेशी मालास उत्तेजन, पुरोहिताचे उच्चाटन, लग्न कार्यात खर्चात कपात, सत्यशोधकी पध्दतीने विवाह अशा अनेक उपक्रमांवर चर्चा होत असे.

‘सर्वसाक्ष जगत्पती त्याला नको मध्यस्थी’, हे समाजाचे ब्रीदवाक्य होते. सामाजिक न्याय, सामाजाच्या उत्थापनासाठी अनेक चळवळी केल्या ‘दीनबंध’, पत्राची महत्वाची भूमिका होती.

सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून केलेल्या इतर चळवळी:

1. शेतकरी चळवळ: शेतकऱ्यांमध्ये जागृती व्हावी म्हणून ‘शेतकऱ्या’, आसूड हा ग्रंथ 1883मध्ये लिहिला. सावरकरांच्या जाचातून शेतकऱ्यांची सुटका व्हावी म्हणून कार्य केले. ‘खरा हिंदुस्थान खेडात आहे’ हे परखडपणे सांगितले.
2. कामगार चळवळ: इ. स. 1879 साली मुंबईत मजूर संघ स्थापन करून त्यांच्या समस्या सोडविण्याचे कार्य केले.
3. स्वातंत्र्याविषयी चळवळ: राजकीय स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक धार्मिक, मानसिक गुलामगिरी नष्ट व्हावी म्हणून प्रबोधन केले. इंग्रज आज आहेत उद्या नाहीत, पण आपण मात्र इथेच राहणार या दृष्टीने उदबोधन केले.
4. वाङ्मयीन चळवळ: समाजाला मानवी कर्तव्याची जाणीव व्हावी म्हणून ‘दीनबंधू’ नावाने वर्तमान पत्र सुरू केले ग्रंथ लेखन केले, त्यातून गुलामगिरी विरुद्ध आवाज उठविला, वैचारिक चळवळ केली.

याबद्दल आचार्य अत्रे म्हणतात ‘महात्मा फुले’ यांची कामगिरी मार्गदर्शक ठरणारी अशी आहे. महात्मा गांधी म्हणतात ‘महात्मा जोतीबा फुले हे खरे महात्मा होते’. महर्षी कर्वे म्हणतात, ‘अव्वल इंग्रजी राजवटीत आपला समाजाच्या स्थितीचा कळकळीने विचार करणे व विचार करून स्वस्थ न बसता समाजाच्या व आपापेक्षांच्या विरोधाला न जुमानता कृती करून दाखविणारे जे थोर पुरुष निपजले त्यात फुलेंचा क्रमांक लागेल. ‘या सत्यशोधक समाजाच्या कार्यात अनेकांनी सहभाग घेतला. त्यापैकी कृष्णराव भालेकर हे होत.’

सत्यशोधक समाज व कृष्णराव भालेकर:

जोतीरावांना त्यांचे सहकारी 'तात्यासाहेब' म्हणत, जोतीरावांचे मन विशाल व क्षमाशील होते. अस्पृश्य वस्तीतील मुलाला दिलेला आधार, भिकान्यास भिक्षा घेण्यासाठी दिलेले स्वतःचे उपरणे, ईश्वारास न मानणारे पण लोकांना ईश्वराची खात्री पटावी यासाठी आळंदीला जाऊन ज्ञानेश्वराने घेतलेले दर्शन, यात्रेकरूला केलेली मदत यातून महात्मा फुलेंची क्षमाशील वृत्ती दिसते. हीच वृत्ती त्यांना सत्यशोधक समाजासाठी सहकारी मिळविण्यासाठी उपयोगी पडली, नारायणराव लोखंडे, ग्यानबा ससाणे, कृष्णराव भालेकर, गोवंडे, भास्करराव जाधव, बागल इत्यादी सहकान्यांनी त्यांना मदत केली, सत्यशोधक समाजाचे कार्य पुढे नेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी मोलाचे कार्य केले आहे. त्यापैकीच कृष्णराव भालेकर हे सहकारी होत. भालेकर हे उत्साही, निर्भय महत्वाकांक्षी होते. त्यामुळे मतभेद ही व्हावयाचे पण भालेकरांनी लवचिकपणे काम केले. सत्यशोधक चळवळीत त्यांचे महत्वाचे योगदान आहे.

कृष्णराव भालेकरांनी 'दीनबंधू' मध्ये अनेक लेख लिहिले. हे पत्र 1888 मध्ये त्यांचे भाचे गणपत सखाराम पाटील यांनी सुरू केले होते. 'बळीबा पाटील' व 1877 चा दुष्काळ नावाची कादंबरी लिहिली. कधी कधी ज्योतीरावांवर टीका बेत असे. ऑगस्ट 1888 च्या लेखमालेत ही टीका आढळते. पण ज्योतिराव फुले आजारी असतांना 'दीनमित्र', या पत्रातून सत्यशोधक समाजाचा प्रचार करण्याचे कार्य भालेकरांनी केले. त्यांच्या लेखाची भाषा परखड असे, सोवळ्या वर्तमानपत्रांचे कसब, या लेखात स्त्री शिक्षण, बालविवाह, शिक्षणाची गुणवत्ता, वर्तमान पत्रांची दर्जा या विषयावर परखड मते मांडली आहेत. दुसरा लेख म्हणजे 'आकाशवाणी' या लेखात हिंदु धर्मातील भाबड्या रूढावर व तिच्या आधारे होणा-या धर्मकर्मावर जगणाऱ्या लोकांवर कठोर टीका केली आहे.

पुणे शहरात 1889 मध्ये ब्रिटिश राजपुत्राचे आगमन झाले त्यावेळी दीनबंधू सार्वजनिक सभेने चालविलेल्या 150 मुलांनी खालील वाक्ये प्रदर्शित करून निरक्षरतेवर प्रकाश टाकला भालेकरांच्या 'अंबालहरी' तून समजते, ती वाक्ये राजपुत्रास उद्देशून होती. 'आपल्या आजीला सांगा आम्ही सुखी राष्ट्र आहोत तथापी एकोणीस कोटी शिक्षणा शिवाय आहोत. 95 जनता निरक्षर आहे हे दाखवून देण्यासाठी भालेकरांचे परखड विचार महत्वाचे आहेत. सत्यशोधक समाजाची चळवळ पुढे नेण्यासाठी महात्मा जोतीरावांचा प्रभाव त्यांच्यावर होता हे दिसून येते. सार्वजनिक प्राथमिक शिक्षणाची मागणी त्यांनी केली. तसेच राष्ट्रीय सभेचे कार्य बहुजन समाजासाठी कसे असावे या विषयी विचारणा केली. मुंबई येथे 1889 च्या डिसेंबरमध्ये भरलेल्या राष्ट्रीय सभेसमोर गवताचा पेंढा भरलेला शेतकऱ्याचा पुतळा तयार केला त्यांच्या अंगावर चिंध्या, पोट पाठीस गेलेले, गालफाडे बसलेली भूकेमुळे व्याकूळ झालेले डोळे असे विदारक चित्र राष्ट्रीय सभेपुढे ठेवण्यासाठी कार्य केले.

3 जुलै 1896 मध्ये कृष्णराव भालेकरांनी शेतकऱ्यांचा देखावा हे पोस्टर प्रसिध्द केले. (संदर्भ: ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे या पुस्तकातील पान नं. 179) दारिद्र्य व अज्ञानाचा सिंह मागे लागला आहे. डोक्यावर असलेल्या ओझ्याखाली शेतकरी खचून गेला आहे. तरी तो समजूतदारपणे उदगार काढित आहे. पुरोहित कानावर हात ठेवून उभा आहे. दारिद्र्याच्या ज्वाला समोर आहेत. अज्ञानी शेतकरी शेतकऱ्यावरच काठ्या उगारून त्याला मारू पाहत आहे. काही आपली पोटाची खळगी दाखवित आहेत. अधिकाऱ्यांनी सर्वस्व लुटल्यानंतर एक शेतकरी गावात परतला आहे झालेल्या

तुटीची गावक-यांना रडून माहिती सांगत आहे. ऐकलेल्या त्याच्या दुःखाने कश्टी झालेला एक शेतकरी या जुलुमातून विदान तू तरी सुटका अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करीत आहे. असे पोस्टर्स प्रसिध्द केले. (संदर्भ: 'शेतकर्यांचा कैवारी' या पत्रातून) दि. 13/10/1892 मध्ये रत्नागिरी जिल्हयातील शेतकऱ्यांसंबंधी अग्रलेख लिहिला आहे. यावरून सत्यशोधक समाजाची उद्दिष्टे, तत्त्वे यांना अनुसरून कृष्णराव भालेकरांनी सत्यशोधक समाजाच्या कार्यात दिलेले योगदान महत्वाचे आहे.

समारोप:

19 व्या शतकात महाराष्ट्राच्या प्रबोधन कार्यात महात्मा जोतीराव फुले हे आद्य समाज सुधारक ठरले. श्री शिक्षण, आपृश्योद्धार जातिनिर्मूलन इत्यादी महत्वाची कामे केली.

विद्येविना मती गेली। मती विना नीती गेली।

नीती बिना गती गेली। गती विना शूद्र खचले

इतुके सारे अविद्येने केले।

अशा उक्तीतून शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.

सत्यशोधक समाजामार्फत निर्गुण निराकार ईश्वर संकल्पना, निर्मिक कल्पना, ईश्वराकडे बेट जाण्याचा मार्ग, शिक्षणाची गरज, बहुजनाचे उत्थापन इत्यादी मोलाचे कार्य केले.

कृष्णराव भालेकरांचे सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीतील योगदान मोलाचे ठरले. महात्मा फुले यांच्या प्रभावामुळे त्यांनी सत्यशोधक चळवळीचा प्रचार केला. शेतक-यासाठी परखड लेख लिहून प्रबोधनाचे कार्य केले. महात्मा फुले अंच्या वाङ्मयीन कार्याचा ठसा त्यांच्यावर दिसतो, म. फुले यांचा मृत्यू 28 नोव्हें 1890 साली झाला. त्यानंतर राजी शाहू महाराजांनी व समकालीन कार्यकर्त्यांनी या कार्यास महत्वाचे योगदान दिले आहे. या सर्वांचा शिक्षण, राजकारण, समाजकारण, स्त्रियांची स्थिती याबद्दलचा द्रष्टेपणा आजही आपल्या कार्यासाठी दीपस्तंभ ठरेल इतके महान कार्य सत्यशोधक समाजाने केले आहे.

संदर्भ सूची:

1. भालेराव सुभाष, "आधुनिक भारत" इनसाईट प्रकाशन, नाशिक. पृ. 108-110
2. कोलारकर श. गो., (1987), "आधुनिक भारताचा इतिहास", मंगेश प्रकाशन, नागपूर. पृ. 132
3. मंगुळकर मा. प., (1965), "महात्मा फुले आणि सत्यशोधक चळवळ", लोखंडे प्रकाशन, पुणे. पृ. 13.
4. तत्रैव-पृ. 14
5. पवार बाबुराव, (1985), "भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास", विश्वस्त ऐतिहासिक संग्रहालय, अहमदनगर. 40
6. तत्रैव-पृ. 41-43
7. कीर धनंजय, (1889), "महात्मा जोतीराव फुले आमच्या समाज क्रांतीचे जनक" पाप्यूलर प्रकाशन, पुणे. पृ. 260-268
8. तत्रैव- पृ. 275
9. माळी गजमल, (1996), "ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे, चेतन प्रकाशन", औरंगाबाद, पृ. 179-180
10. तत्रैव-197-198

महिला व बालकांच्या विकासात एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेची भूमिका

नंदाबाई संतुका चारलवाड

(एम.ए.अर्थशास्त्र सेट)

संशोधक विद्यार्थी, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ नांदेड. 431605 नांदेड, महाराष्ट्र

गोषवारा :

कुपोषण हे सध्या आधुनिक जगासमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे. कोणत्याही देशाचा फक्त GDP वाढतो म्हणजे विकास होतो असे नाही. तर त्या देशात राहणाऱ्या लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा, त्यांना मिळणारे शिक्षण, आरोग्याच्या सोयी सुविधा यात सुद्धा वाढ झाली पाहिजे. एकंदर मानवी विकास झाला पाहिजे. मानवी घटकामधील महिला आणि बालक हे संवेदनशील घटक आहेत, त्यांचा विकास होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच महिला व बालविकासाच्या विविध योजना भारत देशात राबविल्या जातात. मुले हे आपल्या देशाचे भविष्य आहेत. मुलांमधील कुपोषण दूर करायचे तर गर्भअवस्थेपासूनच त्यांची काळजी घ्यावी लागते म्हणजे गरोदर मातांचे पण कुपोषण दूर करावे लागते या अनुषंगाने भारत देशात 0 ते 6 वर्षे वयोगटातील मुलांचा पोषण आणि आरोग्य दर्जा सुधारण्यासाठी. बालकांचा पुरेसा शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक विकास सुनिश्चित करण्यासाठी, आजारपण, कुपोषण, शाळा सोडणे, आणि मृत्यूदर कमी करण्यासाठी तसेच किशोरवयीन मुलींचे कुपोषण कमी करण्यासाठी गरोदर मातांची प्रसूतीपूर्व काळजी व प्रसूती नंतर काळजी, 15 ते 45 वयोगटातील महिलांसाठी पोषण आणि आरोग्य, शिक्षण देण्यासाठी भारत देशाने या सर्व सेवांची एकाच ठकाणी पूर्तता करणारी एकात्मिक बालविकास सेवा योजना 1975 मध्ये सुरु केली. तिची व्याप्ती संपूर्ण भारत भर आहे. या योजनेची अमलबजावणी, कामगिरी या योजनेला मिळणारे आर्थिक साहाय्य या योजनेची उद्दीष्ट्ये आणि ते साध्य करण्यासाठी वेळोवेळी योजनेत होणारे बदल या सर्व गोष्टींचा आढावा प्रस्तुत संशोधन लेखात घेण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द : महिला, बालक कुपोषण, मातामृत्यू, बालमृत्यू, आरोग्य, विकास, योजना.

प्रस्तावना

महिला आणि बालक हा समाजातील वंचित शोषित घटक म्हणून ओळखला जातो. माता जर कुपोषित, अशक्त असेल तर ती एका कुपोषित बालकालाच जन्म देईल आणि अशा पध्दतीने कुपोषणाचे चक्र चालूच राहील. समाजातील काही उच्च-श्रेणीतील महिला सोडल्या तर बाकी महीलांना अन्याय, अत्याचार, लिंगभेद, असमानता ह्या गोष्टींना सामोरे जावे लागते. शिक्षणा-अभावी महिला ह्या विकासापासून दूर लोटल्या गेल्या, आर्थिक समस्या बरोबरच त्यांच्या आरोग्याच्या समस्या सुद्धा देशासमोर आहेत. "द स्टेट ऑफ फुड सिक्युरिटी अँड न्युट्रिशन इन द वर्ल्ड 2024" च्या अहवालानुसार भारतातील 53% महिला ह्या अनेमिया ग्रस्त आहेत. तर 05 वर्षा खालील बालकांमधील

कुपोषण 31.7% आहे जे दक्षिण आशियामधील सर्वाधिक प्रमाण आहे. महिला आणि बालकांचे कुपोषण ही नेहमीच देशासमोर समस्या राहिली आहे.

महिला व बालकांमधील कुपोषण रोखण्यासाठी बाल मृत्यू दर, माता मृत्यू दर कमी करण्यासाठी, आणि बालकांचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी व मातांना सक्षम करण्यासाठी 22 ऑगस्ट 1974 ला देशाने राष्ट्रीय बालक धोरण जाहीर केले. त्यात 'राष्ट्राने बालकांसाठी त्यांच्या जन्मापूर्वी, जन्मानंतर व वाढत्या वयात त्यांच्या शारीरिक, मानसिक व सामाजिक विकासासाठी पुरेशा सुविधा पुरविल्या पाहिजेत, या तत्वावर हे धोरण आधारित होते. तसेच मार्गदर्शक तत्वामधील कलम 39 (e), 39 (f) व 45 या कलमांना पुरक असे हे धोरण होते. आणि येणाऱ्या काळातील बालविकास कार्यक्रमाचा पाया या धोरणात रचला गेला. त्यामुळे या धोरणाला अनुसरूनच बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी 2 ऑक्टोबर 1975 रोजी एकात्मिक बाल विकास प्रकल्प योजना देशांत सुरु करण्यात आली.

संशोधनाची उद्दीष्टे :-

- 1) एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेचा अभ्यास करणे.
- 2) एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेमुळे महिला व बालकांच्या आरोग्यावर होणाऱ्यापरिणामांचा अभ्यास करणे.
- 3) ही योजना राबविण्यामागे शासनाची भूमिका समजून घेणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. संशोधन लेखाच्या सत्य संकलना करीता दुय्यम स्रोतामधील शासनांचे वार्षिक अहवाल, धोरणे, शासनाच्या महत्वाच्या वेबसाईट, संदर्भ ग्रंथ, बर्तमानपत्रे, मासीके यांमधून आवश्यक असणारी माहिती संकलीत करण्यात आली आहे.

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना [ICDS]

एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रम ICDS हा भारतातील राष्ट्रीय पोषण अभियानांतर्गत माता आणि बालकांच्या कुपोषणाचा सामना करण्यासाठी पोषण अभियानाचा केंद्र बिंदू म्हणून ओळखला जातो, बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी देशात 02 ऑक्टोबर 1975 रोजी एकात्मिक बालविकास प्रकल्प योजना सुरु करण्यात आली. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार भारत देशाच्या एकूण लोकसंख्ये पैकी सुमारे 158 दशलक्ष 0 ते 6 वर्ष वयोगटातील बालक आहेत, तर 586.46 दशलक्ष ह्या एकुण महिला आहेत. ही बालके देशाचे भावी मानवी संसाधन आहेत. म्हणूनच त्यांच्यासाठी महिला आणि बालविकास मंत्रालय मूलांच्या कल्याण, विकासासाठी आणि संरक्षणासाठी राबवित असलेल्या विविध योजनांपैकी ही एक महत्वाची योजना आहे. तसेच बालपणाची काळजी आणि विकासासाठी जगातील सर्वात मोठ्या आणि आव्दितीय योजनांपैकी ही एक आहे. एकीकडे ती शालेयपूर्व अनौपचारिक शिक्षण पुरवते, तर दुसरीकडे कुपोषण व बालमृत्यू या दुष्टचक्रांना मोडण्याचे काम करते. ही योजना केंद्र पुरस्कृत Core योजना असून त्यात केंद्र आणि राज्याचा वाटा 60:40 असा झालेला आहे.

योजनेचे लाभार्थी : 0 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालक, गरोदर व स्तनदा माता, किशोरवयीन मुली आहेत

योजनेची उद्दीष्टे :

1. बालकांच्या शारीरिक, मानसिक व सामाजिक विकासाचा पाया रचणे.
2. कुपोषण, बालक व माता मृत्यूदर, आजाराचे प्रमाण कमी करणे,
3. 0 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकांचे पोषण व आरोग्य सुधारणे.
4. बालकांच्या विकासासाठी विविध मंत्रालयाच्या धोरणामध्ये व अमलबजावलीमध्ये प्रभावी समन्वय घडवून आणणे.
5. 3 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकांना (आतापर्यंत अनौपचारिक व लवकरच औपचारिक) शिक्षण पुरविणे.
6. बालकांच्या आरोग्य व पोषणासाठी आवश्यक पोषण व आरोग्य शिक्षण देऊन मातांना सक्षम बनविणे.

योजनेतील प्रमुख घटक :

या प्रकल्पांतर्गत 6 प्रकारच्या उपयोजना पुरविल्या जातात, या उपयोजनांपैकी पहिल्या 3 उपयोजना (1) पोषण (2) शालेयपूर्व शिक्षण आणि (3) आरोग्य शिक्षण या महिला व बाल विकास मंत्रालयामार्फत राबविल्या जातात तर नंतरच्या तीन उपयोजना (1) लसीकरण (२) आरोग्य तपासणी (3) संदर्भसेवा ह्या आरोग्य सेवा व कुटूंबकल्याण मंत्रालयाच्या मदतीने राबविल्या जातात.

ICDS प्रकल्पाची रचना :

1. ICDS प्रकल्पात अंगणवाडी सेविका, मदतनीस, पर्यवेक्षिका तालुका स्तरावर बालविकास प्रकल्प अधिकारी (CDPO), जिल्हा स्तरावर जिल्हा कार्यक्रम अधिकारी (DPO), आणि बालविकास संचालनालय, महिला व बालविकास विभाग राज्य शासन, महिला व बालविकास विभाग केंद्र शासन, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार.
2. अंगणवाडी सेविका ही या कार्यक्रमाचे एकक असते ही गावामधूनच निवडलेली एक महिला असून, ही सामाजिक बदलाचे - एक माध्यम म्हणून काम पाहते. ती बालक, किशोरवयीन मुली, गरोदर स्तनदा मातांना ICDS यंत्रणेमार्फत सहाय्य पुरवते.
3. 400 ते 800 लोकसंख्येमागे एक अंगणवाडी केंद्र असते.
4. आरोग्य, पोषण आणि शिक्षण या साठीचे खेड्यातील पहिले स्थानक म्हणून अंगणवाडीच आहे. या सोबतच समुद्रयातील 3/4 लोकसंख्येशी (बालक, किशोरवयीन मुली गरोदर व स्तनदा माता) जोडले गेलेले आहे. याही पलिकडे अंगणवाडी किशोरवयीन मुलीसाठीची 'सबल योजना' व मातांसाठीची 'प्रधानमंत्री मातृवंदना योजना' या दोन योजनांसाठीचे. व्यासपीठ आहे. तसेच आरोग्य क्षेत्राच्या मिशन इंड्रधनुष्य आणि राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम या योजनांसाठी देखील अंगणवाडी केंद्र व्यासपीठ पुरवते.

ICDS योजनेतील बदल :

विद्यमान पोषण कार्यक्रमातील विविध तफावत आणि त्रुटी दूर करण्यासाठी व अंमलबजावणी सुधारण्यासाठी तसेच पोषण आणि बालविकास परिणामामध्ये सुधारणा करण्यासाठी आर्थिक वर्ष 2021-22 मध्ये केंद्र शासनाने एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) आणि पोषण (पंतप्रधान सर्वांगीण

पोषण योजना) अभियानाची सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण 2.0 मध्ये पुनर्रचना केली आहे. या योजनेच्या उपयोजना (1) ICDS (2) पोषण अभियान (3) किशोरवयीन मुलीसाठी योजना (SAG) (4) राष्ट्रीय शिशू ग्रह योजना आहेत. आणि 'सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण 2.0 ही योजना 15 व्या वित्त आयोगाच्या कालावधीत 2021-22 ते 2025-26 च्या अमलबजावणीसाठी मंजूर करण्यात आलेली आहे. त्या अनुषंगाने पोषण सामग्री आणि वितरणात धोरणात्मक बदल करून मुले, किशोरवयीन मुली, गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता यांच्यातील कुपोषणाच्या आव्हानांना सामोरे जाण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. आरोग्य आणि प्रतिकार-शक्ती वाढवणाऱ्या पद्धती विकसित करण्याचा तसेच प्रोत्साहन देण्यासाठी एक सुसंग परिस्थिती निर्माण करणे हा यामागचा उद्देश आहे.

या बहुउद्देशीय योजनेच्या अमलबजावणीसाठी केंद्र शासनाने प्रत्येक वर्षाच्या अर्थसंकल्पात केलेला आर्थिक साहाय्य व योजनेवर झालेला खर्च पुढील तक्त्यात दिला आहे.

सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण 2.0:

वर्ष	बजेट अंदाज	सुधारित अंदाज	खर्च	टक्केवारी RTRE
2017-18	15,245.19	15,245.19	15,155.34	99.41%
2018-19	16,334.88	17,879.17	16,811.71	94.03%
2019-20	19,834.37	17,704.50	16,891.99	95.41%
2020-21	20,532.38	17,252.31	15,784.39	91.49%
2021-22	20,105.00	19,999.55	18,208.85	90.56%
2022-23	20,263.07	20,263.07	18,812.36	92.84%
2023-24	20,554.31	22,023.08	21,809.63	99.03%

(आधार महिला व बाल विकास केंद्र भारत सरकार वार्षिक अहवाल 2023-24)

योजनेची कामगिरी :-

ICDS योजना जेव्हा सुरु झाली 1975-76 मध्ये तेव्हा (एक प्रकल्प एक तालूका) प्रकल्प संख्या केवळ 33 होती. 30 सप्टेंबर 2020 ला या प्रकल्पाची संख्या 7,075 एवढी झाली. अंगणवाडीची संख्या 1975-76 मध्ये 4,891 होती. 30 सप्टेंबर 2020 ला 13.81 लाख एवढी झाली. एकूण 14 लाख अंगणवाड्यांची आणखी मान्यता दिली गेली.

महाराष्ट्राचा विचार केला तर महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल 2020-21 नुसार राज्यात 553 ICDS प्रकल्प 97,475 अंगणवाड्या व 13,011 मिनी अंगणवाड्या आहेत. तसेच महाराष्ट्र शासनाने सन 2022-23 मध्ये लाभार्थ्यांवर 2,068.42 कोटी खर्च केला. तर सन 2023-24 मध्ये 65.28 लाख लाभार्थ्यांवर 1,629.52 कोटी खर्च केला.

निष्कर्ष : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना ही देशपातळीवर राबविण्यात येणारी बहुउद्देशीय व बहुआयामी योजना आहे. देशातील माता मृत्यू, बाल मृत्यू व महिला आणि बालकांमधील कुपोषण कमी करण्यासाठी या योजनेने महत्वाची कामगिरी बजावली आहे. तरी पण वाढत्या लोकसंख्येमुळे व अपुऱ्या संसाधनांमुळे पोषण आणि शिक्षणाच्या बाबतीत शासनाचे मोठे दावे असूनही हजारों बालक व माता यायोजनेपासून वंचित आहेत. शासनाला देशातील कुपोषण पूर्णपणे संपवण्यात यश मिळाले नाही. त्याबरोबरच शाश्वत विकास ध्येय (SDG) मधील दुसरे ध्येय कुपोषण संपवण्या संबंधीचे 2030 पर्यंत साध्य करायचे तर महिला व बालकांचे आरोग्य सुधारून कुपोषण दूर करण्यासाठी या

योजनेच्या अमलबजावणीत पारदर्शकता आणणे गरजेचे आहे. मंजूर झालेला पैसा खर्च होतोय का हे पाहण्यासोबतच कार्यान्वीत अंगणवाड्याची स्थिती, अंगणवाडी केंद्रावर दिला जाणारा आहार याचा दर्जा तपासणे, नवीन केंद्राच्या उभारणीत होणारा विलंब, अंगणवाडी सेविका आणि मदनीस यांना मिळणारे कमी मानधन, कर्मचा-यांची नियुक्ती आणि प्रशिक्षण, भ्रष्टाचार, कंत्राट पद्धती यावर लक्ष देऊन वेळोवेळी कार्यवाही केली तर योजनेचा लाभ शेवटच्या घटकांपर्यंत पोहचेल व ही योजना राबविण्यामागचा उद्देश सुद्धा साध्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) डॉ. किरण जी देसले, Economic & Social development दिपस्तंभ प्रकाशन, 2021
- 2) डॉ. इंदिरा खडसे, बालविकासशास्त्र, 2019 1 Himalaya Publishing House, 2019
- 3) महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी, 2021-22
- 4) महिला व बालविकास मंत्रालय भारत सरकार, वार्षिक अहवाल, 2016-17
- 5) Ministry of Women and Child Development Government of India Annual Report-2023-221
- 6) [https:// womenchild. maharashtra.gov.in](https://womenchild.maharashtra.gov.in)
- 7) [https:// www.drishtias.com](https://www.drishtias.com).
- 8) [https:// ebooks,inflibnet.ac.in](https://ebooks.inflibnet.ac.in)
- 9) <https://pib.gov.in> 2 Aug 2022
- 10) [https:// Sarkajbatta.com](https://Sarkajbatta.com).
- 11) mpc.ncbi.nlm.gov 2014

"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेतील मानवी मुल्यांचा चिकित्सक अभ्यास"

चित्ररेखा कबीरदास लोहकरे (कांबळे)

संशोधक विद्यार्थिनी, माध्यमशास्त्र संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ विष्णुपुरी नांदेड.

गोषवारा:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एक अग्रगण्य सामाजिक सुधारक आणि पत्रकार, मानवी मूल्ये, सामाजिक न्याय आणि समानतेचे समर्थन करण्यासाठी पत्रकारितेचे साधन म्हणून उपयोग करतात. मूकनायक आणि बहिष्कृत भारत यासारख्या त्यांच्या प्रकाशनांमध्ये उपेक्षित समुदायांच्या चिंतेचे मत मोलाचे होते. हा पेपर मानवी मूल्ये वाढविण्यात आंबेडकरांच्या पत्रकारितेच्या भूमिकेचा आणि भारतीय समाजावर होणारा परिणाम शोधून काढतो.

संशोधन संदर्भ शब्द (कीवर्ड):

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पत्रकारिता, मानवी मूल्ये, सामाजिक न्याय, समानता, दलित सक्षमीकरण.

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ संविधानाचे शिल्पकार नव्हते तर त्यांच्या पत्रकारितेच्या प्रयत्नांद्वारे मानवी हक्कांचे कट्टर पुरस्कर्ते देखील होते. त्यांनी जनमत घडवण्यात पत्रकारितेची शक्ती ओळखली आणि जातीभेद, अस्पृश्यता आणि सामाजिक असमानता यासारख्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी त्याचा वापर केला. त्यांची पत्रकारिता मानवी मूल्यांमध्ये खोलवर रुजलेली होती, जी प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वावर भर देत होती. वृत्तपत्रांची स्थापना आणि संपादन करून त्यांनी आवाजहीन समुदायांसाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आणि दडपशाही सामाजिक-राजकीय संरचनांवर टीका केली. त्यांच्या पत्रकारितेच्या प्रयत्नांचा उद्देश न्याय्य आणि समावेशक समाज निर्माण करणे होता, जिथे मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्य सर्वांना उपलब्ध होते. हा पेपर आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतील योगदानाचे आणि त्यांचे कार्य आधुनिक माध्यमांवर कसा प्रभाव पाडत आहे याचे परीक्षण करतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ न्यायाधीश, अर्थशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक सुधारकच नव्हते तर मानवी मूल्ये आणि सामाजिक न्यायासाठी वकिली करण्यासाठी प्रेसच्या सामर्थ्याचा उपयोग करणारे एक गहन पत्रकार देखील होते. अशा वेळी जेव्हा दडपशाहीचे आवाज दडपले गेले, तेव्हा आंबेडकर एक निर्भय लेखक आणि संपादक म्हणून उदयास आले आणि भारतीय समाजातील गंभीरपणे अंतर्भूत जाती व्यवस्था, सामाजिक असमानता आणि भेदभाव यांना आव्हान देण्याचे साधन म्हणून पत्रकारितेचा उपयोग केला. त्यांच्या पत्रकारितेच्या कार्यात स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या तत्वांवर जोर देण्यात आला, जो नंतर भारतीय घटनेचे खांब बनला.

आंबेडकरांचा असा विश्वास होता की जागरूकता आणि शिक्षणाद्वारेच न्याय समाज निर्माण करता येतो. या दृष्टिकोनातून त्यांनी मूकनायक (१९२०), बहिष्कृत भारत (१९२७), जनता (१९३०) आणि प्रबुद्ध भारत (१९५६) अशी वर्तमानपत्रे सुरू केली, जी दलित, मागासवर्गीय आणि उपेक्षित समुदायांच्या चिंता व्यक्त करण्यासाठी व्यासपीठ बनली. या प्रकाशनांद्वारे त्यांनी केवळ शोषितांवर होणाऱ्या अन्यायांना उघड केले

नाही तर त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी बौद्धिक आणि वैचारिक मार्गदर्शन देखील केले. त्यांची पत्रकारिता केवळ घटनांचे वृत्तांकन करण्यापुरती मर्यादित नव्हती; ती एक प्रकारची सक्रियता होती, जी दलितांमध्ये स्वाभिमान, प्रतिष्ठा आणि क्रांतिकारी भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत होती.

आंबेडकरांनी आपल्या पत्रकारितेद्वारे सातत्याने वकिली केली ती म्हणजे सामाजिक समानता. त्यांनी अस्पृश्यतेचा आणि जाती-आधारित भेदभावाचा तीव्र विरोध केला आणि लोकांना समाजातील काही विभागांना अमानुष करण्याच्या पद्धती नाकारण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या लिखाणांमुळे तर्कशुद्ध विचारसरणी आणि वैज्ञानिक स्वभावांना प्रोत्साहन दिले गेले आणि असमानता कायम राहिलेल्या अंधश्रद्धा आणि सामाजिक रूढींवर प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित केले. त्यांनी लैंगिक समानतेचेही स्थान मिळविले आणि महिलांच्या शिक्षणाची आणि सबलीकरणाची आवश्यकता यावर प्रकाश टाकला, कारण त्यांचा असा विश्वास होता की पुरोगामी समाज त्यांच्या सहभागाशिवाय बांधला जाऊ शकत नाही.

त्यांच्या पत्रकारितेचा आणखी एक महत्त्वपूर्ण पैलू म्हणजे घटनात्मक दृष्टी. आंबेडकरांचे लेख आणि संपादकीय अनेकदा लोकशाहीचे महत्त्व, कायद्याचा नियम आणि मूलभूत हक्क यावर चर्चा करतात. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की कार्यकारी लोकशाहीसाठी भाषण आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य आवश्यक होते आणि त्यांनी यावर जोर दिला की मीडियाने विशेषाधिकारित लोकांच्या साधनांऐवजी कमकुवत आणि अत्याचारी लोकांसाठी आवाज म्हणून काम केले पाहिजे. न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेबद्दलची त्यांची अटळ बांधिलकी आधुनिक पत्रकारितेला प्रेरणा देत आहे, विशेषतः भेदभाव आणि सामाजिक अन्यायविरुद्धच्या लढाईत.

अशाप्रकारे, डॉ. आंबेडकरांची पत्रकारिता केवळ माहितीच्या प्रसाराबद्दल नव्हती; हे समाजाचा विवेक जागृत करण्याबद्दल होते. जे लोक शब्दांच्या सामर्थ्याने मानवी मूल्ये टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात त्यांच्यासाठी मार्गदर्शक प्रकाश म्हणून काम करत त्यांचे लेखन आजच संबंधित आहेत. हा पेपर पुढे त्यांच्या पत्रकारितेच्या प्रयत्नांनी आधुनिक भारतीय समाजाला आकार देण्यास कसा हातभार लावला आणि मानवाधिकार आणि सामाजिक न्यायावर समकालीन प्रवचनांवर कसा प्रभाव पाडला हे शोधून काढले जाईल.

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (१८९१-१९५६) हे एक कायदेतज्ज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक आणि भारतीय संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार होते. दलित कुटुंबात जन्मलेल्या या व्यक्तीने समाजातील उपेक्षित घटकांना होणारा भेदभाव आणि अन्याय प्रत्यक्ष अनुभवला. त्यांचा आयुष्यभराचा संघर्ष अस्पृश्यता, जातीय भेदभाव आणि सामाजिक असमानता निर्मूलनासाठी समर्पित होता.

कायदा, राजकारण, अर्थशास्त्र आणि शिक्षण यासह अनेक क्षेत्रांमध्ये आंबेडकरांचे योगदान पसरले. ते मानवी हक्कांचे एक मजबूत समर्थक होते आणि आधुनिक भारताच्या लोकशाही चौकटीला आकार देण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांचे दृष्टिकोन स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या तत्वांमध्ये रुजलेले होते, जे त्यांनी घटनात्मक तरतुदी आणि सामाजिक चळवळींद्वारे अंमलात आणण्याचा प्रयत्न केला.

२. पत्रकारिता- पत्रकारिता ही डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक बदलासाठी सर्वात शक्तिशाली साधनांपैकी एक होती. त्यांनी ओळखले की माध्यमांचा वापर पीडितांना शिक्षित करण्यासाठी, एकत्रित करण्यासाठी आणि

सक्षम करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. त्यांच्या वर्तमानपत्रांद्वारे आणि लेखनातून त्यांनी जातीय भेदभाव, शिक्षण, आर्थिक सक्षमीकरण आणि राजकीय प्रतिनिधित्व यासारख्या मुद्द्यांवर भाष्य केले.

डॉ. आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या काही प्रमुख वृत्तपत्रांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

मूकनायक (१९२०) - म्हणजे "आवाजहीनांचा नेता", हा वृत्तपत्र जातीय अत्याचार उघड करण्यावर केंद्रित होता.

बहिष्कृत भारत (१९२७) - "बहिष्कृत भारत" असे भाषांतरित, या वृत्तपत्रात दलितांच्या संघर्षांवर आणि त्यांच्या उन्नतीच्या गरजेवर प्रकाश टाकण्यात आला.

जनता (१९३०) - या वृत्तपत्राने त्यांच्या पूर्वीच्या प्रकाशनांचा वारसा पुढे नेला, जो सामाजिक आणि राजकीय मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करत होता.

प्रबुद्ध भारत (१९५६) - म्हणजे "प्रबुद्ध भारत", हा वृत्तपत्र बौद्ध तत्वज्ञान आणि जातीविहीन समाजासाठी आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनाचा प्रसार करण्याच्या उद्देशाने होता. पत्रकारितेच्या माध्यमातून, आंबेडकरांनी दबलेल्या समुदायांसाठी एक व्यासपीठ निर्माण केले, त्यांच्या दुर्दशेकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या मुख्य प्रवाहातील कथांना विरोध केला.

३. मानवी मूल्ये

मानवी मूल्ये ही मूलभूत नैतिक तत्त्वे आहेत जी न्याय्य आणि समतापूर्ण समाजाचे मार्गदर्शन करतात. डॉ. आंबेडकरांची पत्रकारिता या मूल्यांमध्ये खोलवर रुजलेली होती, जी लोकशाही राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असल्याचे त्यांचे मत होते. त्यांनी ज्या प्रमुख मानवी मूल्यांना प्रोत्साहन दिले त्यात हे समाविष्ट आहे:

स्वातंत्र्य - भेदभावाशिवाय विचार, अभिव्यक्ती आणि कृती करण्याचे स्वातंत्र्य.

समानता - जात, धर्म किंवा लिंग विचारात न घेता सर्वांसाठी समान संधी आणि अधिकार.

बंधुता - सामाजिक विभाजनांच्या पलीकडे लोकांना एकत्र करणारी बंधुत्वाची भावना.

न्याय - न्याय्य वागणूक आणि हक्कांचे संरक्षण, विशेषतः वंचितांसाठी.

तर्कसंगतता - तार्किक विचारांना प्रोत्साहन देणे आणि जातीयभेदासारख्या सामाजिक वाईट गोष्टींवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करणे.

आंबेडकरांच्या पत्रकारितेने या मूल्यांना सतत बळकटी दिली, व्यक्ती आणि संस्थांना जीवनाच्या प्रत्येक पैलूत त्यांचे समर्थन करण्याचे आवाहन केले.

४. सामाजिक न्याय

सामाजिक न्याय हा आंबेडकरांच्या ध्येयाचा पाया होता. समाजातील सर्व सदस्यांना समान हक्क, प्रतिष्ठा आणि संधी मिळाल्यावरच तो खऱ्या अर्थाने मुक्त होऊ शकतो असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांनी आपल्या वर्तमानपत्रे आणि भाषणांद्वारे दलित आणि इतर उपेक्षित गटांना शतकानुशतके दडपशाहीच्या स्थितीत ठेवणाऱ्या वर्ण व्यवस्था, अस्पृश्यता आणि भेदभावाविरुद्ध लढा दिला.

सामाजिक न्यायासाठी त्यांचा पुरस्कार यावर केंद्रित होता:

अस्पृश्यतेचे निर्मूलन - त्यांनी दलितांना कायदेशीर हक्क आणि समान वागणूक देण्याची मागणी केली. शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण - प्रतिनिधित्व आणि आर्थिक उन्नती सुनिश्चित करण्यासाठी.

कायदेशीर सुधारणा - पीडित समुदायांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी कायदे तयार करणे. आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील प्रयत्न या मुद्द्यांबद्दल जनजागृती जागृत करणे आणि सामूहिक कृतीसाठी लोकांना एकत्रित करणे हे होते.

५. समानता

आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानातील समता ही सर्वात महत्वाची तत्वे होती. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की खरी लोकशाही तेव्हाच अस्तित्वात येऊ शकते जेव्हा जात, लिंग किंवा आर्थिक स्थितीवर आधारित भेदभाव नसेल. त्यांच्या लेखनातून त्यांनी सामाजिक पदानुक्रमातील ढोंगीपणा उघड केला आणि कायदेशीर आणि संस्थात्मक सुधारणांचा पुरस्कार केला.

आंबेडकरांनी समानतेला प्रोत्साहन देणारी काही प्रमुख क्षेत्रे:

जाती समानता - त्यांनी जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन करण्याचे आवाहन केले.

लिंग समानता - त्यांनी शिक्षणाची उपलब्धता आणि समान वेतन यासह महिलांच्या हक्कांना पाठिंबा दिला.

राजकीय समानता - त्यांनी मतदानाचा अधिकार आणि सर्वांसाठी प्रतिनिधित्वाचे महत्त्व अधोरेखित केले.

त्यांच्या पत्रकारितेने या मुद्द्यांबद्दल जागरूकता पसरवण्यात, जनमत आणि धोरणनिर्मितीवर प्रभाव पाडण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

६. दलित सक्षमीकरण

दलितांना सक्षमीकरण करणे हे आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचे आणि सक्रियतेचे केंद्रबिंदू होते. शिक्षण, राजकीय सहभाग आणि आर्थिक स्वयंपूर्णता ही शतकानुशतके चालत आलेली जुलूम मोडून काढण्यासाठी गुरुकिल्ली होती असे त्यांचे मत होते. त्यांची वर्तमानपत्रे आणि लेख दलित समुदायासाठी मार्गदर्शक म्हणून काम करत होते, त्यांना त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यासाठी आणि सन्मानाची मागणी करण्यास प्रोत्साहित करत होते.

दलित सक्षमीकरणातील त्यांच्या प्रयत्नांमध्ये हे समाविष्ट होते:

शिक्षण - सामाजिक उन्नतीचे साधन म्हणून दलितांनी स्वतःला शिक्षित करण्याची गरज त्यांनी अधोरेखित केली.

राजकीय प्रतिनिधित्व - शासनात दलितांचा आवाज ऐकू येईल याची खात्री करण्यासाठी त्यांनी स्वतंत्र मतदारसंघ आणि आरक्षणाची वकिली केली.

धार्मिक परिवर्तन - हिंदू धर्मातील जाती-आधारित भेदभावाला नकार म्हणून त्यांनी दलित समुदायाला बौद्ध धर्माकडे नेले.

आंबेडकरांच्या पत्रकारितेने केवळ दलितांच्या संघर्षांचे दस्तऐवजीकरण केले नाही तर त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी एक रोडमॅप देखील प्रदान केला, पिढ्यांना न्याय आणि समानतेसाठी लढा सुरू ठेवण्यासाठी प्रेरणा दिली.

साहित्य समीक्षा:

अनेक अभ्यासांनी आंबेडकरांची पत्रकार म्हणून भूमिका आणि भारतीय समाजावरील त्यांचा प्रभाव यांचा शोध घेतला आहे. ब्राह्मणवादी वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी आणि समतावादी समाजाला चालना देण्यासाठी त्यांनी पत्रकारितेचा वापर कसा केला यावर विद्वानांनी प्रकाश टाकला आहे. मूकनायक (१९२०)

आणि बहिष्कृत भारत (१९२७) मधील त्यांच्या लेखनाने भारतात सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार पत्रकारितेचा पाया घातला. हा विभाग आंबेडकरांच्या पत्रकारितेच्या योगदानावर आणि मानवी मूल्यांवरील समकालीन प्रवचनात त्यांच्या प्रासंगिकतेवर विद्यमान साहित्याचा आढावा घेतो.

कार्यपद्धती:

संशोधनात गुणात्मक दृष्टिकोनाचा वापर केला जातो, ज्यामध्ये आंबेडकरांचे पत्रकारितेचे लेखन, भाषणे आणि सामाजिक-राजकीय सुधारणांवरील त्यांचा प्रभाव यांचे विश्लेषण केले जाते. त्यांच्या संपादकीय आणि लेखांसारख्या प्राथमिक स्रोतांची तपासणी केली जाते, तसेच पुस्तके, संशोधन पत्रे आणि ऐतिहासिक विश्लेषणे यासारख्या दुय्यम स्रोतांचाही अभ्यास केला जातो. अभ्यासात त्यांच्या पत्रकारितेच्या सामाजिक-राजकीय संदर्भाचा आणि आधुनिक भारतातील त्याचे शाश्वत महत्त्व देखील विचारात घेतले जाते.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता मानवी मूल्ये आणि सामाजिक न्यायाचे समर्थन करण्यासाठी एक शक्तिशाली साधन होते. त्यांच्या निर्भय लेखनाने सामाजिक अन्याय उघड केले आणि प्रगतीशील विचारांचा पाया घातला. शिक्षण, समानता आणि सक्षमीकरणावर त्यांनी दिलेला भर आजही प्रासंगिक आहे. पत्रकारितेद्वारे त्यांनी मांडलेली तत्त्वे सामाजिक परिवर्तन आणि न्यायासाठीच्या चळवळींना प्रेरणा देत आहेत.

संदर्भ:

1. आंबेडकर, बी. आर. (1991). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: राइटिंग्स एंड स्पीचेस (खंड 1-17). महाराष्ट्र सरकार प्रकाशन.
2. कदम, के. एन. (1993). डॉ. आंबेडकर: ए पॉयनियर ऑफ ह्यूमन राइट्स एंड जर्नलिज्म. पॉप्युलर प्रकाशन.
3. जाधव, नरेंद्र. (2000). आंबेडकर: टुवर्ड्स अ ग्रेटर इंडिया. वाइकिंग पेंगुइन.
4. गायकवाड, डॉ. एन. जी. (2008). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर और पत्रकारिता. सिद्धार्थ प्रकाशन, मुंबई.
5. लोहिया, राम मनोहर. (1964). जाति तोड़ो: भारतीय समाज में सामाजिक समानता का संघर्ष. लोकभारती प्रकाशन.
6. जोशी, वी. सी. (1989). आंबेडकर एंड दि हिंदू सोशल ऑर्डर. रॉक्सफोर्ड प्रेस.
7. ओमवे, एलेन जी. (1971). आंबेडकर: मॉडर्न इंडियाज मूसेस. ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस.
8. पटवर्धन, अजय. (2014). डॉ. आंबेडकर की पत्रकारिता का सामाजिक प्रभाव. लोकवाणी प्रकाशन.
9. राजीव, शिंदे. (2017). आंबेडकर और मीडिया: उत्पीड़ितों की आवाज. एटलस बुक्स.
10. युवराज, कानेटकर. (2019). डॉ. आंबेडकर की वैचारिक पत्रकारिता. सिद्धांत प्रकाशन

आदिवासी संस्कृती जतन व संवर्धन मेळावा भिवाळी- गणेशपुरी

प्रा. भावेश शनवार करपट

(इतिहास विभाग)

(अंबिकाबाई जाधव महिला महाविद्यालय, वज्रेश्वरी ता. भिवंडी जि. ठाणे.)

प्रस्तावना

आदिवासी संस्कृती जतन व संवर्धन करण्यासाठी भिवाळी- गणेशपुरी येथे दिनांक 17 फेब्रुवारी 2024 रोजी आदिवासी मेळावा पार पडला. हा मेळावा आदिवासी क्रांती सेना आणि आद्य आदिवासी क्रांतीसूर्य राघोजी भांगरे संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आला. या दोन्ही संस्थांचा प्रमुख उद्देश आदिवासी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करणे हा आहे. याच पार्श्वभूमीवर मेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले आणि विविध प्रकारचे प्रदर्शन सादर करण्यात आले. या प्रदर्शनात आदिवासी संस्कृतीच्या जतनासाठी महत्वाच्या गोष्टींना वाचा फोडण्यात आली. त्यामध्ये शेतीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या पारंपरिक अवजारांचे प्रदर्शन, जंगलातील विविध प्रकारच्या बी-बियाण्यांचे प्रदर्शन, तसेच आजच्या तरुण पिढीला आदिवासी देवतांची ओळख करून देण्यासाठी कुलदेवतांचे प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले.

त्याशिवाय, आदिवासी समाजातील पूर्वीच्या दैनंदिन जीवनावर प्रकाश टाकणारे विविध प्रदर्शन मांडण्यात आले. समाजातील तरुण पिढीतील कलागुणांना वाव मिळावा यासाठी संगीत व नृत्याचे कार्यक्रम सादर करण्यात आले. या प्रदर्शनाच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाला त्यांच्या प्राचीन आणि मौल्यवान संस्कृतीचे जतन करण्याचे व ती पुढील पिढ्यांसाठी टिकवून ठेवण्याचे आवाहन करण्यात आले.

संस्कृती जपण्याचा हा प्रयत्न निश्चितच आदिवासी समाजासाठी प्रेरणादायी ठरेल.

तारपा:

तारपा हा महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजात प्रचलित असलेला एक पारंपरिक वाद्य आणि नृत्य प्रकार आहे. तारपा केवळ एक वाद्य नसून तो आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे. तारपा वाद्य लाकूड, बकरीचे कातडे आणि बांबूपासून तयार केले जाते. या वाद्याला मोठ्या फुंकणीच्या

स्वरूपात बांबूची लांब नळी असते, ज्यामुळे विशिष्ट प्रकारचा ध्वनी निर्माण होतो. वाद्याला आकर्षक स्वरूप देण्यासाठी रंगकाम केले जाते. तारपा मुख्यतः सण, उत्सव, लग्नसोहळे, आणि हंगामांच्या सुरुवातीला वाजवले जाते. तारप्याचा उपयोग आदिवासी नृत्याच्या तालासाठी केला जातो. तारपा वाजवताना त्यातून निघणाऱ्या लयबद्ध ध्वनीमुळे नृत्याला उर्जा आणि जोश मिळतो. वादक संपूर्ण वेळ वाद्य फुंकत राहतो, ज्यामुळे नृत्य करणाऱ्यांची गती आणि लय कायम राहते. तारपा वादकाच्या सभोवती आदिवासी स्त्री-पुरुष गोल रचून नाचतात. सर्वजण एका लयीत पुढे-मागे जात सामूहिक नृत्य करतात. नृत्य हे प्राचीन काळापासून आदिवासी जमातींमध्ये एकत्रितता आणि एकोपा वाढवण्याचे साधन राहिले आहे. तारपा नृत्य सामाजिक संवाद आणि आनंदाचा प्रतीक आहे. नृत्य करताना आदिवासी स्त्री-पुरुष पारंपरिक पोशाख परिधान करतात. महिलांचे पोशाख पांढऱ्या साड्या (वारली पद्धतीतल्या) असून पुरुष डोक्यावर पगडी व पारंपरिक लुंगी घालतात. तारपा वाद्य आणि नृत्य लोकांना एकत्र आणते आणि समाजातील बंधुता टिकवते. आदिवासी जीवनशैलीतील आनंदाचे क्षण साजरे करण्यासाठी तारप्याला महत्त्व आहे. कापणीच्या वेळी, हिवाळ्यातील शेतीचा हंगाम संपल्यानंतर आणि इतर सण-उत्सवांदरम्यान तारपा वाजवले जाते. तारपा हा आदिवासी परंपरेचा वारसा असून तो आदिवासींच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक आहे. आजही, अनेक ठिकाणी तारपा वाद्य व नृत्य पारंपरिक स्वरूपात जपले गेले आहे. आधुनिक काळात आदिवासी परंपरांवर होणाऱ्या प्रभावांमुळे तारप्याचे महत्त्व कमी होऊ लागले आहे. तथापि, आदिवासी कला, वाद्ये आणि नृत्यसंस्कृती जतन करण्यासाठी काही संघटना कार्यरत आहेत.

लेपः

ज्या पद्धतीने मासे पकडण्यासाठी अनेक साधने असतात, अगदी त्याच पद्धतीने पक्षी पकडण्यासाठी लेप हा एक प्रकार आहे. यासाठी प्रथमतः मुहू या झाडाचा आणि साबर या वेलीचा चिक काढून त्यावर प्रक्रिया करून एक चिकटपणा असलेला लेप तयार केला जातो. हा चिकटपणा असलेला लेप टोकराच्या काड्यांना लावला जातो. त्याचबरोबर मोठ्या पोकळ टोकरासारख्या तुकड्यात लेप लावलेल्या काड्या ठेवल्या जातात. हा लेप पक्षी पकडण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

लेबडः

लेबड हे पक्षांची शिकार करण्यासाठी वापरले जाते. लेबड तयार करण्यासाठी तीन गोष्टी लागतात. एक म्हणजे शंकूच्या आकारात बनवलेली फांदी, दुसरी म्हणजे बाजारातून आणलेला पट, आणि तिसरी म्हणजे कपड्याचा तुकडा, ज्याचा गाठोडा तयार केला जातो. या तिन्ही गोष्टींचा संगम होऊन तयार झालेले लेबड पक्षांची शिकार करण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

आडाः

झाड कापण्यासाठी अनेक साधने असतात. यापैकी झाड किंवा लाकूड कापण्यासाठी वापरले जाणारे साधन म्हणजे आडा होय.

कुऱ्हाडः

आदिवासी समाजामध्ये सुके लाकूड तोडण्यासाठी किंवा चुलीसाठी लाकडे आणण्यासाठी वापरले जाणारे शस्त्र म्हणजे कुऱ्हाड होय.

बोचकरवतः

झाड किंवा लाकूड कापण्यासाठी वापरले जाणारे आणखी एक महत्वाचे साधन म्हणजे बोचकरवत होय.

कंबरची घोडी:

विला किंवा कोयता ठेवण्यासाठी वापरले जाणारे साधन म्हणजे कंबरची घोडी होय. बकऱ्यांचा गोवारी किंवा गाई-म्हशींचा गोवारी कामासाठी जाताना, विला किंवा कोयता सोबत ठेवला जातो. त्याची कधीही आवश्यकता भासू शकते, म्हणून कमरेला कंबरची घोडी बांधली जाते.

बावाची शेंग आणि खर शेंग:

बावाची शेंग आणि खर शेंग या दोन्ही प्रकारच्या शेंगा जंगलात सापडतात. यापैकी खर शेंग भाजीसाठी वापरली जाते.

बोथड (भोतर)

मासेमारीसाठी वापरले जाणारे महत्वाचे साधन म्हणजे बोथड. हे लहान माशांची मासेमारी करण्यासाठी

विशेषतः उपयुक्त असते. बोथड प्रामुख्याने रात्री मांडले जाते आणि पहाटे काढले जाते.

कपडा:

कपड्याचा वापरही मासेमारीसाठी महत्वाचा मानला जातो. बोथडाचे तोंड लहान असल्यामुळे त्यामध्ये जास्त पाणी जात नाही. त्यामुळे बोथड मांडण्यापूर्वी कपडा मांडला जातो. कपड्याद्वारे पाणी गाळले जाते, ज्यामुळे बोथडाच्या तोंडात मोजकेच पाणी जाऊन सर्व मासे त्यामध्ये अडकतात. याशिवाय, मासे पकडण्यासाठी छोटे नाले अडवून खाली कपडा मांडला जातो, जेणेकरून मासे पळून जाऊ नयेत. अशा प्रकारे कपड्याचा उपयोग मच्छी पकडण्यासाठी केला जातो.

तोंड्या:

आदिवासी समाज मासे पकडण्यासाठी लहान नाले किंवा ओहळांना (छोट्या नद्यांना) कीव तयार करतो. संपूर्ण पाणी अडवून मधोमध झरा ठेवला जातो. झऱ्याखाली तोंड्या मांडला जातो. माशांना वाटते की झऱ्याच्या होळीतून खाली जाण्याचा मार्ग आहे, परंतु तोच आदिवासींसाठी मासेमारीचा ठिकाण असतो. म्हणूनच, त्या ठिकाणी तोंड्या मांडला जातो.

मलय: मलय हे मासेमारीसाठी वापरले जाणारे आणखी एक साधन आहे. मलय विशेषतः अशा ठिकाणी मांडली जाते, जिथे मासे प्रवाहाच्या उलट दिशेने चढतात. अशा परिस्थितीत मासे मलयमध्ये अडकून जातात.

मुसळ:

भूतकाळात भात कांडून तांदूळ काढण्यासाठी मशीन नव्हती. त्यामुळे मुसळाचा वापर करून भात कांडला जात असे. परंतु आज मशीन आल्यामुळे मुसळाचा वापर मुख्यतः धार्मिक विधी किंवा लग्नसोहळ्यांमध्ये केला जातो.

टोपली:

टोकऱ्यापासून तयार केलेली टोपली भात किंवा इतर वस्तू ने-आण करण्यासाठी वापरली जाते.

सुपली:

सुपली (किंवा सूप) या साधनाचा वापर सुकलेले तांदूळ निवडण्यासाठी तसेच भाताचा कणा वाढवण्यासाठी केला जातो.

उखळ:

मशीन येण्यापूर्वी भात कांडण्यासाठी उखळीचा वापर होत असे. मुसळ साग किंवा खैर या झाडांच्या लाकडापासून बनवलेले असते, तर उखळ दगडापासून तयार केली जाते.

कणगा:

भात झोडणीनंतर त्याचे साठवण सुरक्षित करण्यासाठी कणग्याचा उपयोग केला जातो. कणग्यात भात दोन-तीन वर्षे सुरक्षित राहतो.

खुरमेड:

खुरमेडला "खेडमेड" असेही म्हणतात. भात मळणीसाठी खुरमेड अत्यावश्यक आहे. बैल किंवा म्हशी खुरमेडीत जुंपून भात मळणी केली जाते.

दातेली: भात मळणीसाठी खुरमेड उभारल्यानंतर म्हशी किंवा बैल खुरमेडीच्या सभोवताली फिरण्यासाठी दातेली टाकली जाते. दातेलीच्या साहाय्याने बैल किंवा म्हशी सुरक्षितपणे फिरू शकतात.

बैलगाडी:

बैलगाडी ही शेतीत व वाहतुकीसाठी उपयोगी पारंपरिक साधन आहे. परंतु ट्रॅक्टरच्या वाढत्या वापरामुळे बैलगाडी आज दुर्मिळ होत चालली आहे. बैलगाडी तयार करण्यासाठी दोन बैल, बड्या, शिवळ्या, चाके, साटी आस, जोता, धुरांड्या इत्यादींचा उपयोग होतो.

चाबूक:

बैलगाडी चालवण्यासाठी चाबूक वापरला जातो. चाबूक वापरल्याने बैलांना धाक वाटतो आणि ते पुढे जाण्यास प्रवृत्त होतात.

चालन:

तांदूळ किंवा भात निवडण्यासाठी किंवा साफ करण्यासाठी चालनीचा उपयोग केला जातो.

पंजा:

पंजाचा उपयोग राबणी करताना पाळापाचोळा जमा करण्यासाठी, भाताचे दाणे जमिनीत रोवण्यासाठी, तसेच भात झोडणीदरम्यान कचरा काढण्यासाठी केला जातो.

टोपला:

भात किंवा इतर वस्तू वाहून नेण्यासाठी टोपल्याचा उपयोग होतो. याशिवाय कॉंबड्या आणि त्यांच्या पिल्लांना झाकण्यासाठीही टोपल्याचा उपयोग होतो.

भाताचा कणा:

भात झोडणीदरम्यान भात साफ करण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी अर्धवर्तुळ तयार करून भात वेगळा केला जातो.

विला:

भात कापण्यासाठी किंवा इतर वस्तू कापण्यासाठी विलाचा वापर केला जातो.

खराटा:

खराट्याचा उपयोग घरात, अंगणात किंवा खाल्ल्यानंतर स्वच्छता करण्यासाठी केला जातो.

भुसा: भुसाला दुसरा पर्यायवाचक शब्द म्हणजे जाळा. मच्छी पकडण्यासाठी जाळ्याचा (भुसाचा) उपयोग होतो.

जाता:

डाळी भरडणे, तांदळाचे पीठ तयार करणे इत्यादी कामांसाठी वापरण्यात येणारे दोन गोलसर आकाराचे दगड म्हणजे जातं. हे जातं पारंपरिक स्वरूपाचे असून दगडांपासून बनवलेले असते. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे (जसे की मशीन) जातं आजकाल लुप्त होत चालले आहे.

माठ:

थंड पाणी पिण्यासाठी पूर्वी माठाचा वापर केला जात असे. फ्रीज आल्यानंतर माठाचा वापर कमी झाला आहे. मात्र, माठातील पाणी पिण्याचा अनुभव आगळा-वेगळा असतो. आजकाल माठ फार क्वचितच पाहायला मिळतात.

पांजरा:

आदिवासी समाज शेतीबरोबरच पशुपालनही करत असे. कोंबडी पिल्लांना जन्म दिल्यानंतर ती पिल्ले सुरक्षित राहण्यासाठी पांजऱ्याचा वापर केला जात असे.

चूल:

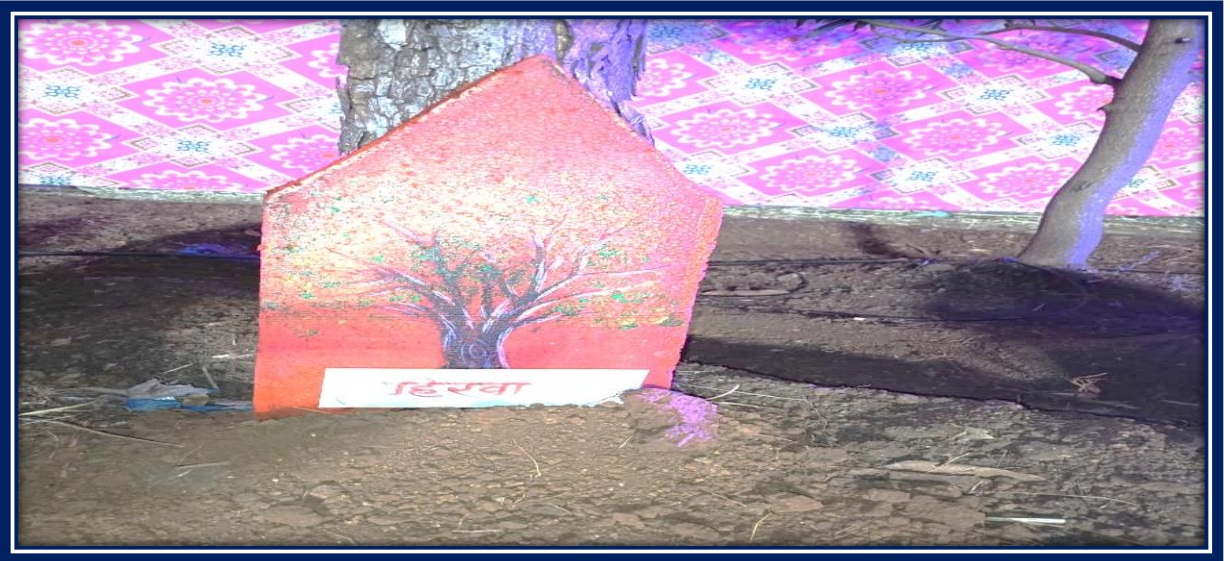
आधुनिक काळात गॅसच्या वापरामुळे चुलीचे महत्त्व कमी झाले आहे. मात्र, पूर्वी चुलीवर अन्न शिजवले जाई. चुलीवर तयार होणाऱ्या अन्नाला आगळी चव असे. आज चुली लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत.

बकऱ्यांचा माच:

आदिवासी समाज पूर्वी मोठ्या प्रमाणावर शेळीपालन करत असे. बकऱ्यांना राहण्यासाठी लाकडाचे माच (छोटे घर) बांधले जात असे. मात्र, आजकाल या पद्धतीचा वापर कमी होत आहे.

चमचा गल:

चमचा गल हा मच्छी पकडण्याचा एक प्रकार आहे, ज्याच्या सहाय्याने मोठ्या माशांचा वेध घेतला जातो.

हिरवा देव : हिरवा देव ही आदिवासी समाजातील कुलदेवता आहे. ही देवता स्वभावाने रागीट असल्याचे म्हटले जाते, परंतु ती भरभराट आणि बरकत देणारी आहे. हिरवा देवाच्या सात नाऱ्या (स्त्रिया) असल्याचे मानले जाते. या देवाची चांदीची मूर्ती माणसाच्या आकाराची असते. काही ठिकाणी हिरवा देवाची मूर्ती एका आतमध्ये अनेक कापडी पिशव्यांमध्ये ठेवलेली असते. सर्वात आतील पिशवीत देवाची मूर्ती असते आणि त्या पिशवीच्या भोवती मोराच्या पिसांची कुंची लावलेली असते. ही पिशवी भिंतीला टांगून ठेवतात. शेंदूर लावलेल्या चार आणि शेंदूर न लावलेल्या तीन अशा सात सुपाऱ्या एका टोपलीत ठेवतात. शेंदूर न लावलेल्या सुपाऱ्यांना "कोरड्या नाहीर" म्हणतात, आणि त्यांना कोंबडी बळी दिला जात नाही. दरवर्षी नवीन पीक आल्यावर हिरवा देवाची पूजा केली जाते. यावेळी देवाची मूर्ती नवीन पिशवीत ठेवून पुनरस्थापना केली जाते. हा मोठा धार्मिक विधी असतो, ज्याचा शेवट "तळ काढणे" या विधीने होतो. या विधीत उकळत्या तेलात केळाचे काप आणि आठ आपऱ्याचे नाणे टाकलेले असते. भगताने हे इजा न होऊ देता तेलातून काढायचे असते.

वाघोबा देव:

वाघोबा हा आदिवासी समाजाचा गावदेव आहे. वाघोबा म्हणजे निसर्गदेवतांची पूजा करण्याचे एक प्रतीक. वाघोबा ही शक्ती मानली जाते, जी हिंस्र प्राण्यांपासून मानव व त्यांच्या जनावरांचे संरक्षण करते. वाघोबाची मूर्ती साधारणतः 3 फूट उंच लाकडी किंवा दगडी खांबावर कोरलेली असते आणि तिची प्रतिष्ठापना गावच्या बाहेर केली जाते. दिवाळीच्या प्रारंभी, म्हणजे अश्विन वद्य द्वादशीला वाघोबाची पूजा केली जाते. या दिवसाला "वाघबारस" असे म्हणतात. या पूजेसाठी गावातील सर्व लोकांकडून वर्गणी गोळा केली जाते. पूजेच्या दिवशी वाघोबासमोर गोड्या तेलाचा किंवा तुपाचा दिवा लावला जातो, त्याला शेंदूर लावतात, आणि कोंबडीचा बळी देतात. दर तीन ते पाच वर्षांनी बकऱ्याचा बळी दिला जातो. पूजेच्या समाप्तीनंतर प्रसाद म्हणून मांस आणि खोबरे वाटले जाते. वाघोबाला कोणतेही स्पष्ट रूप नाही; मात्र, तो हिंस्र प्राण्यांपासून संरक्षण करतो, रोगराईपासून बचावतो, आणि पीकपाण्याला भरभराट देतो. वाघोबाचा राग किंवा कृपा व्यक्तीच्या जीवनातील सुखदुःख निश्चित करते, असे मानले जाते.

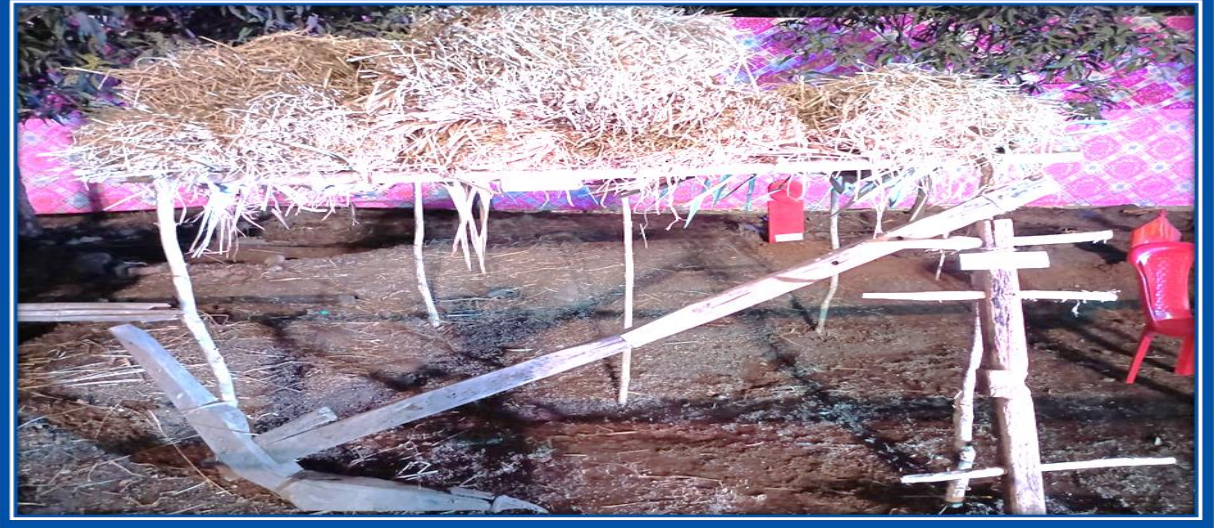

गावदेवी:

गावदेवी ही आदिवासी समाजाची प्रमुख संरक्षक देवी मानली जाते. प्रत्येक आदिवासी गावात गावदेवीला पवित्र स्थानी विराजमान केले जाते आणि ती गावाच्या रक्षणकर्त्या देवतेचे स्वरूप आहे. गावदेवी गावाला आपती, रोगराई, वाईट शक्ती, आणि संकटांपासून संरक्षण देते, अशी श्रद्धा आहे. गावदेवीची पूजा प्रामुख्याने वर्षातून एकदा, गावातील लोकांनी एकत्र येऊन केली जाते. या विधीमध्ये बलिदान, प्रसाद अर्पण, पारंपरिक गीत-नृत्य, आणि सण साजरे केले जातात. गावदेवीची पूजा ही गावातील सामाजिक एकतेचे प्रतीक आहे. या वेळी गावातील सर्वजण भेदभाव विसरून एकत्र येतात. गावदेवीची पूजा जंगल, नद्या, डोंगर, आणि अन्य नैसर्गिक घटकांशी जोडलेली आहे. ती निसर्गाशी आदिवासी जीवनातील भावनिक आणि आध्यात्मिक नाते अधोरेखित करते. गावदेवीचा गाभारा साधारणतः उघड्यावर, झाडाखाली किंवा पारंपरिक पवित्र ठिकाणी असतो. ती स्थानिक परंपरांच्या आणि विशिष्ट रितीरिवाजांच्या माध्यमातून पूजली जाते. गावदेवी ही आदिवासी संस्कृतीची एक पवित्र देणगी असून, ती परंपरेचे, सामाजिक बांधिलकीचे आणि निसर्गाशी जोडलेल्या जीवनशैलीचे प्रतीक आहे.

कनसरी: कनसरी देवी ही आदिवासी समाजातील एक प्रमुख आणि पवित्र देवता आहे, जिला प्रामुख्याने कृषी आणि निसर्गाशी संबंधित मानले जाते. कनसरी देवीला धान्याची देवी किंवा धान्याची आई असेही संबोधले जाते. कनसरी देवी ही आदिवासी समाजाची परंपरा, संस्कृती आणि कृषी जीवनातील महत्वाचे स्थान अधोरेखित करणारी देवता आहे. तिच्या पूजेच्या माध्यमातून समाज एकत्र येतो, आपल्या परंपरा साजऱ्या करतो आणि पुढील पिढ्यांना या परंपरा जतन करण्याचा संदेश देतो.

नांगर:

आदिवासी समाजामध्ये शेतीसाठी सर्वात महत्वाचे साधन म्हणजे नांगर. नांगर खैर किंवा साग या झाडांच्या लाकडापासून तयार केला जातो. या झाडांपासून नांगर तयार करण्याचे कारण म्हणजे तो मजबूत असतो, लवकर मोडत नाही आणि दीर्घकाळ टिकतो. मात्र, आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे आज नांगराचा वापर कमी होत असून तो नाहीसा होत चालला आहे.

बड्या:

बड्या म्हणजे बैलगाडीचा महत्वाचा भाग होय. बैलगाडी बड्याशिवाय अपूर्ण असते. बड्या हे बैलगाडीला जोडले जाते आणि त्याला बैल जुंपून गाडी ओढली जाते.

मांडव:

भात झोडणीनंतर मांडव तयार केला जातो. मांडव उभारण्यासाठी आठ-दहा फूट उंचीचे चार किंवा नऊ लाकडी खांब रोवले जातात आणि त्यावर आडवे वासे टाकून मांडव तयार केला जातो.

करंजाचा-बी	रुद्राक्ष	टोकराचा-बी (इंदा)
काटस कोंबला-बी	अभयच्या शेंगा	बिलकांद
रानघोटीचा-बी	रेठीचा बी	ऐरंडाचा-बी
बिल कांद	सागरगोटा	सागाचा-बी
जेपालीचा-बी	कुक्वेरीचा-बी	रानकेळीचा-बी
कारवीचा-बी	गाळाची-बी	मुहाचा-बी
माळूचा-बी	बिबल्याची-बी	पळसाचा-बी
आंबोडाचा-बी	गुंजचा-बी	धावडा-बी
कायडोलीचा-बी	रानकुत्रा-बी	सिताफळ-बी
कोशेरी-बी	शिवनीचा-बी	काली कुडई भात
मरुडच्या शेंगा	टाकल्याचे-बी	तुळशीचा-बी

संदर्भ ग्रंथ सूची:

प्राथमिक स्रोत: अहवाल आदिवासी क्रांती सेना आद्य आदिवासी क्रांतीसूर्य राघोजी भांगरे संस्था

संदर्भ

1. महाराष्ट्रातील आदिवासी (शौनक कुलकर्णी डायमंड पब्लिकेशन पुणे)
2. आदिवासींचे सण आणि उत्सव (सरोजिनी बाबर लोकसाहित्य प्रकाशन पुणे)
3. जंगलातील छाया (आचार्य भिसे साधना प्रकाशन पुणे)

मुलाखत:

श्री शनवार करपट

श्री नथू करपट

श्री शनवार दोडे

श्री लाडक्या नगरे

श्री मनोज ठाकरे

श्री परशुराम फडवले

नाटोची पंचहत्तरी आणि आव्हाने

प्रा. अशोक नथुराम डिंगर

K.A.A.N.M. Sonawane arts, Science and Commerce College, Satana, Nashik

शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि रशिया या दोन्ही महासत्तांनी जगावर आपलेच प्रभुत्व निर्माण व्हावे या उद्देशाने अनेक तह तसेच संधी घडवून आणल्या. या तह किंवा संधी करण्यामागे जागतिक शांततेची प्रस्थापना करणे हा हेतू आहे असे जरी वरकरणी सांगण्यात येत असले तरी प्रत्यक्षात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची सूत्रे आपल्याच हाती रहावीत हा दोन्ही महासत्तांचा छुपा हेतू होता. शीतयुद्धाच्या काळात ज्या विविध संधी घडवून आणल्या त्यात नाटो, सिटो, अँड्रयूस, वॉसी, सेन्टो या महत्त्वाच्या संधी मानण्यात येतात.

नाटो (NATO - North Atlantic Treaty Organization) या संस्थेने २०२४ मध्ये ७५ वर्षे पूर्ण केली आहेत. युरोपात बर्लिनच्या झालेल्या विभाजनामुळे पूर्व पश्चिम संघर्षात तणाव अधिक वाढू लागला. अमेरिकेच्या परराष्ट्र खात्याने ब्रुसेल्स राष्ट्रातील प्रतिनिधींशी अत्यंत गोपनीय चर्चा केली व युरोपवरही सोव्हिएत संघाचा वाढत असलेला प्रभाव रोखण्याच्या उद्देशाने कोणतीतरी भक्कम उपाययोजना केली पाहिजे असा निर्धार व्यक्त करण्यात आला. अमेरिकेच्या निर्धाराने पश्चिम युरोपातील राष्ट्रांची एक विस्तृत संघटना निर्माण झाली. या संरक्षक संघटनेस डॅन्कर्व व ब्रुसेल्स गटात सामील असलेली राष्ट्र होतीच तसेच नॉर्वे, डेन्मार्क, आईसलँड, आयर्लंड, पोर्तुगाल या देशांना देखील संघटनेत सामील होण्याचे सुचविण्यात आले. परिणामी ४ एप्रिल १९४९ रोजी, असा विस्तृत पाया लाभलेल्या व अमेरिकन प्रेरणा स्वीकारलेल्या या संघटनेला उत्तर अटलांटिक करार संघटना (North Atlantic Treaty Organisation NATO) असे नाव देण्यात आले. वॉशिंग्टन येथे तिची स्थापना करण्यात आली. नाटोचे सध्या ३१ सदस्य देश आहेत. हे देश युरोप, उत्तर अमेरिका आणि तुर्कीचा समावेश करणाऱ्या भौगोलिक प्रदेशांमधून येतात. आणखी २१ देश नाटोच्या शांतता करारानुसार शांतता कार्यक्रमात भाग घेतात तसेच इतर १५ देश संस्थात्मक संवाद कार्यक्रमांमध्ये सामील आहेत. आणि युक्रेन यांनी २०२२ मध्ये नाटो सदस्यत्वासाठी अर्ज केला असून, त्याचा विचार सुरू आहे. नाटोचे मुख्यालय ब्रुसेल्स, बेल्जियममध्ये आहे तर अलाईड कमांड ऑपरेशनचे मुख्यालय बेल्जियमच्या मॉन्सजवळ असून नाटो संयुक्त राष्ट्र, जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांच्या संयुक्त सहकार्याने कार्य करते.

नाटोची निर्मिती ही सोव्हिएत रशियाच्या मनामध्ये पाश्चात्य देशांबद्दल भीती निर्माण व्हावी म्हणून करण्यात आली. या कराराद्वारे युरोप मधील सर्व देश आणि अमेरिका या सर्वांना एकाच छताखाली आणण्याचा प्रयत्न केला गेला. या देशांना आर्थिक स्थैर्य मिळवून देणे आणि त्यांच्या लष्करामध्ये सुधारणा घडवून आणणे हे यामागील उद्दिष्ट होते. युरोपियन देशांना मानसिक स्थिरता देण्याचे काम या संघटनेद्वारे करण्यात आले. रशियाद्वारे होऊ शकणाऱ्या संभाव्य हल्ल्यांपासून युरोपियन देश आणि अमेरिका यांचे संरक्षण करणे.

नाटोने युरोपियन सभासद राष्ट्रांच्या सुरक्षेसाठी एक फार मोठे उद्दिष्ट गाठले आहे ते म्हणजे सोव्हिएत रशियाच्या नेतृत्वाखालील वॉर्सा कराराचे विसर्जन! दुसरी महत्त्वाची घटना म्हणजे

पूर्व पश्चिम जर्मनीमधील “बर्लिन वॉल”चे कोसळणे आणि पूर्व जर्मनीतून १९८९-९० च्या सुमारास रशियाला सत्तात्याग करावा लागणे. युरोपियन मातीवर गोळीबार न होता शुद्ध युद्धाला पूर्णविराम मिळाला ही घटना नाटोच्या दृष्टीने खूपच फायदेशीर ठरली. कम्युनिस्ट धोक्यापासून सदस्य राष्ट्रांचे संरक्षण करण्यासाठी निर्माण केलेले नाटो आज जागतिक स्तरावर अनेक महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडत आहे.

शीतयुद्धाच्या काळामध्ये नाटोकडून कोणतीही लष्करी कारवाई करण्यात आली नाही. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर नाटोने त्यांची पहिली लष्करी कारवाई केली. इराकने कुवेतवरती जे आक्रमण केले त्या आक्रमणाच्या दरम्यानच्या काळामध्ये नाटोने १९९० मध्ये Operation NCHOR GURD यानावाने लष्करी कारवाई केली. आणि १९९१ मध्ये Operation ce Guard या नावाने लष्करी कारवाई केली. दक्षिण पूर्व तुर्कस्तानमध्ये धोक्यापासून संरक्षण मिळवण्यासाठी प्रारंभिक संसूचना/चेतावनी देणारी विमाने पाठवली गेली आणि त्यानंतर लगेचच या भागामध्ये त्वरित प्रतिक्रिया देणारे बल तैनात करण्यात आले.

बोस्निया आणि हर्जेगोव्हिनामध्ये हस्तक्षेप :

१९९२ मध्ये बोस्नियन युद्धाची सुरुवात झाली आणि त्याचा परिणाम म्हणून युगोस्लाव्हिया या देशाचे विभाजन झाले. दिवसेंदिवस या बिघडत जाणाऱ्या स्थितीमुळे यामध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेने लक्ष घालण्यास सुरुवात केली आणि या संघटनेच्या सुरक्षा परिषदेने ९ ऑक्टोबर १९९२ मध्ये ठराव मंजूर केला. त्यानुसार मध्य बोस्निया आणि हर्जेगोव्हिना या देशांवरती कोणत्याही प्रकारे वैमानिक हल्ला करण्यास मनाई करण्यात आली.

२८ फेब्रुवारी १९९४ मध्ये नाटोने तिच्याद्वारे सर्वात पहिल्यांदा युद्धजन्य कृती केली. नाटोच्या हवाई हल्ल्यामुळे युगोस्लाव्हिया युद्ध संपण्यास मदत झाली. त्यानंतर नोव्हेंबर १९९५ मध्ये डेटन करार झाला. या कराराचा एक भाग म्हणून नाटोला संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे तैनाती लष्कर म्हणून नियमित करण्यात आले. शांतता प्रस्थापित करण्याचे काम हे या लष्कराला दिले गेले. नाटोमध्ये सहभागी नसलेल्या देशांचे आणि नाटोचे सदस्य असणाऱ्या देशांचे मिळून साधारणपणे ६०,००० लष्करी गट शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी तयार झाले.

कोसोवो हस्तक्षेप :

कोसोवोमधील केएलए फुटीरतावादी आणि अल्बानियन नागरिकांवर स्लोबोडन मिलोएव्हिचच्या सर्बियन नेतृत्वात सुरु असलेली कारवाई थांबविण्याच्या प्रयत्नात, संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा मंडळाने २३ सप्टेंबर १९९८ रोजी संघर्षविराम मागणीसाठी ठराव ११९९ पारित केला. नाटोने या प्रदेशामध्ये ७८ दिवसांची बॉम्ब हल्ल्यांची मोहीम २४ मार्च १९९९ पासून सुरु केली. त्यामुळे मिलोसेवीने अंतिमतः कोसोवो युद्ध समाप्त करण्याची घोषणा करत ३ जून १९९९ रोजी आंतरराष्ट्रीय शांतता योजनांच्या अटींचा स्वीकार केला गेला.

अफगाणिस्तान युद्ध :

११ सप्टेंबर रोजी अमेरिकेच्या वर्ल्ड ट्रेड सेंटर वरती जो दहशतवादी हल्ला झाला त्या हल्ल्याचे प्रत्युत्तर म्हणून नाटोद्वारे कलम ५ ची अमलबजावणी करण्याची मागणी करण्यात आली. या

स्वरूपाची मागणी ही नाटोकडून संघटनेच्या इतिहासामध्ये सर्वात पहिल्यांदाच केली होती. या कलमानुसार नाटोतील एखाद्या सदस्य राष्ट्रावरती जर कोणीही हल्ला केला तर तो संपूर्ण नाटो संघटनेच्या सदस्य राष्ट्रांवरील हल्ला मानला जाईल. नाटोची कलम ५ च्या अंमलबजावणीची ही जी मागणी होती ती ४ ऑक्टोबर २००१ रोजी मान्य झाली. या दहशतवादी हल्ल्याला प्रतिउत्तर देण्यासाठी नाटोद्वारे ८ अधिकृत मोहिमा हाती घेतल्या गेल्या. या ज्या अधिकृत मोहिमा हाती घेतल्या गेल्या त्यामध्ये भूमध्य सागरातील नौदलाचे ऑपरेशन ईगल असिस्ट आणि ऑपरेशन एक्टिव एंडेवर समाविष्ट होते. नाटोच्या इतिहासामध्ये पहिल्यांदाच नाटोने उत्तर अटलांटिक क्षेत्राच्या बाहेरची मोहिम राबवण्यासाठी सुरुवात केली. आयएसएफच्या परवानगीने हमीद करझाईच्या नेतृत्वाखाली स्थित्यंतरात्मक प्रशासनची स्थापना केली. ऑक्टोबर २००३ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा मंडळाने आयएसएफचे जे मिशन होते त्याचा विस्तार संपूर्ण अफगाणिस्तानभर विस्तारीत करण्यास परवानगी दिली.

इराक ट्रेनिंग मिशन:

ऑगस्ट २००४ मध्ये इराक युद्धाच्या दरम्यान नाटोने नाटो ट्रेनिंग मिशन इराकची निर्मिती केली. या ट्रेनिंग मिशनद्वारे अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली लढत असणाऱ्या एमएनएफ-आय या सैन्य दलाला सहकार्य केले जाणार होते. नाटोच्या या ट्रेनिंग मिशनची स्थापना इराकच्या अंतरिम शासनाच्या विनंतीनुसार संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषदेच्या ठरावातील तरतुदीनुसार केली होती. नाटोच्या ट्रेनिंग मिशनच्या स्थापनेमागे इराकी सुरक्षा बलाला प्रशिक्षणाची संरचना उपलब्ध करून देणे आणि संस्थात्मक सहकार्य उपलब्ध करून देणे जेणे करून इराक राष्ट्राच्या गरजा ओळखून परिणामकारक आणि शाश्वत क्षमता विकसित करेल. या मिशनची सांगता ही अधिकृतपणे १७ डिसेंबर २०११ रोजी झाली. इराक युद्धाच्या दरम्यान २००३ मध्ये तुर्कस्तानाने नाटो करारातील कलम ४ च्या लागू करण्याविषयी मागणी केली त्यानंतर पुन्हा सीरियन गृह युद्धामध्ये २०१२ रोजी पुन्हा एकदा तुर्कस्तानने या कलमाला लागू करण्याविषयीची मागणी केली.

गल्फ ऑफ एडेन अँटी पायरसी :

१७ ऑगस्ट २००९ च्या सुरुवातीला नाटोद्वारे गल्फ ऑफ एडेन आणि हिंदी महासागरमधील सागरी वाहतुकीचे सोमाली चाच्यापासून संरक्षण करण्यासाठी आणि प्रादेशिक राज्यांच्या समुद्री तट रक्षकांच्या मदतीसाठी काही युद्धनौका तैनात केल्या. या नाटोच्या मोहिमेला नॉर्थ अटलांटिक कौन्सिलद्वारे मंजूरी दिली गेली. ऑपरेशन ओशन फिल्डचा मुख्य भर हा सोमालियाच्या माध्यमातून जागतिक अन्नविषयक कार्यक्रमाला ज्यांच्याद्वारे अडथळा आणला जात होता त्यांच्यावरती नियंत्रण प्रस्थापित करणे हा होता

लिबियामधील हस्तक्षेप :

लिबियन बादवी युद्धामध्ये विरोधक आणि लिबिया सरकार यांच्यामध्ये कर्नल मुअम्मर गडाफी यांच्या नेतृत्वाखालील संघर्षामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्याचा परिणाम म्हणून १७ मार्च २०११ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सुरक्षा परिषदेने ठराव मंजूर केला आणि तेथील स्थानिक नागरिकांच्या रक्षणासाठी युद्धबंदी आणि अधिकृत लष्करी कारवाईला मान्यता दिली. त्याचवेळेस

नाटोची जी सदस्य राष्ट्र होती त्यापैकी बऱ्याच सदस्य राष्ट्रांनी लिबियामध्ये नो-फ्लाय झोन घोषित करावेत अशी मागणी केली. नाटोने नो-फ्लाय झोन वरती नियंत्रण प्रस्थापित करण्यास मान्यता दिली, नाटोद्वारे संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या ठरावाची अंमलबजावणी ही २७ मार्च २०११ पासून सुरु केली. त्यासाठी त्यांनी कतार आणि यूएईची मदत घेण्यास सुरुवात केली.

सायबर डिफेन्स:

आजमितीस सायबर हल्ले अधिक सामान्य, अत्याधुनिक आणि हानीकारक होत आहेत आणि त्यामुळेच नाटो सायबर डिफेन्सला प्राधान्य देत आहे. म्हणूनच नाटो सायबर स्पेसला 'ऑपरेशनल डोमेन' म्हणून गणते आहे. सहयोगी मित्रांवर सायबर हल्ल्या झाल्यास त्यांच्या मदतीस पाठवण्यासाठी नाटोकडे सायबर डिफेन्स तज्ज्ञ आहेत.

या व्यतिरिक्त नाटो तीन मैत्री करारांत भाग घेते. ते नाटोच्या ३१ सदस्य देशांच्या पलीकडे नाटो प्रभाव वाढवितात. यात १९९४ साली सुरु झालेला मध्य पूर्व स्थिर करण्यासाठी प्रयत्न करणारा भूमध्य संवाद, २००४ साली सुरु झालेला इस्तंबूल सहयोग पुढाकार आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा प्रकरणात अन्य आठ देशांना सहकार्य यांचा समावेश आहे.

युरोपसह मध्य पूर्व भागात शांततेचे वातावरण व संतुलन राखण्यात नाटो ही जगातील सर्वात यशस्वी संघटना ठरली आहे, असा दृढ समज असला व आशादायी बदल घडून आले असले तरीही नाटोपुढे पुढील काळात अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

जॉर्जिया व युक्रेन प्रकरणामुळे अमेरिका व रशिया संबंध यामुळे अधिकच चिघळलेले आहेत. उभयतांत मैत्रीचे वातावरण होण्यासाठी पोषक अशी मानसिकता निर्माण होणे हेच मोठे आव्हान आहे.

सभासद राष्ट्रांची संख्या वाढल्यामुळे प्रत्येकाच्या वैयक्तिक हितासंबंधांची गुंतागुंत होऊन एकात्मतेचे बंध काहीसे शिथिल झाले आहेत. अनेक देश त्यांच्या अमेरिका व रशिया यांच्या अंतस्थ हेतूविषयी साशंक आहेत. हे नाटो समोरील दुसरे आव्हान.

नाटोला पुर्वेकडील प्रदेशात आला विस्तार करण्याच्या धोरणाचा पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. या धोरणाला रशियाचा पुर्विपासुनच विरोध आहे. युक्रेन व जॉर्जिया यांच्यावर नाटोचे सभासदत्व घेण्यासाठी दबाव आणला जात होता. हे रशियाला मान्य होण्याजोगे नाही. म्हणून नाटोने या दोन शेजारी देशांना अजूनही सभासदत्व दिले नाही. यामुळे नाटोला आला विस्तार करण्याचा निर्णय तूर्तास तरी लांबणीवर टाकणे हे नाटोसमोरील तिसरे आव्हान !

काही राजकीय विश्लेषकांच्या मते नाटो आता कालबाह्य झाली आहे व तिचे विसर्जन करणे योग्य आहे. काहींच्या म्हणण्यानुसार नाटो हि संघटना जागतिक पोलीस खाते होऊन आत्कालाशी सामना करणारी संस्था होता कामा नये. याउलट काही अभ्यासकांच्या मते आजच्या 'प्रखर दहशतवादाच्या' पर्वात नाटोचे अस्तित्व हे फारच आवश्यक व समर्थनीय आहे. या वादातून आली वाटचाल यशस्वीपणे चालू ठेवणे हे नाटोसमोरील चौथे आव्हान!!

युक्रेन आणि नाटो यांचे संबंध गेल्या काही दशकांपासून महत्त्वपूर्ण आणि चर्चेचा विषय आहेत. युक्रेनने नाटोमध्ये सामील होण्यासाठी स्वारस्य दाखवले आहे, पण त्यावर अनेक राजकीय आणि सामरिक तणाव आहेत. २०२२ मध्ये रशियाने युक्रेनवर पूर्ण प्रमाणात आक्रमण केले. या युद्धामुळे

नाटोला युक्रेनला आणखी मोठ्या प्रमाणावर समर्थन द्यावे लागले, जसे की लष्करी मदत, शस्त्रास्त्र पुरवठा, आणि तांत्रिक सहाय्य. मात्र, नाटो थेट या युद्धात सहभागी नाही, कारण युक्रेन अजून नाटो सदस्य नाही.

नाटोचे कलम ५ (सर्व सदस्य देशांच्या एकत्रित संरक्षणाची हमी) हे लागू करण्यासाठी सदस्य देश शांततामय असणे आवश्यक आहे. युद्ध सुरु असताना युक्रेनला सदस्यत्व देणे अवघड आहे. रशियासोबतचा संघर्ष नाटो देशांमध्ये आणखी तणाव निर्माण करू शकतो. नाटोने युक्रेनला समर्थन दिले आहे, पण सदस्यत्वाबाबत अद्याप अंतिम निर्णय घेतलेला नाही. युक्रेनला "नाटो-डिफेंडर" देश म्हणून मान्यता मिळाली आहे, ज्याद्वारे त्याला नाटोकडून तांत्रिक आणि आर्थिक मदत मिळते.

युक्रेनने नाटोमध्ये सामील होण्याच्या दिशेने महत्वाचे पावले उचलली आहेत, परंतु त्यासाठी रशिया-युक्रेन संघर्ष संपवणे आणि राजकीय सहमती मिळवणे आवश्यक आहे. रशिया नाटोच्या विस्ताराला आपला धोका मानते, विशेषतः युक्रेनसारखा देश नाटोमध्ये सामील झाल्यास. त्यामुळे युक्रेनच्या सदस्यत्वामुळे मोठा आंतरराष्ट्रीय तणाव होऊ शकतो.

युक्रेनसाठी नाटो सदस्यत्व महत्वाचे आहे, कारण ते त्याच्या सुरक्षिततेसाठी एक मजबूत कवच ठरू शकते. मात्र, सध्याच्या परिस्थितीत, युद्ध आणि रशियाचा विरोध यामुळे हा निर्णय नजीकच्या काळात होणे कठीण आहे. युक्रेन-नाटो संबंध भविष्यात जागतिक राजकारणाचा महत्वाचा विषय राहिल.

अफगाणिस्तान हे नाटोसमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे. येथील शांती सेनेचे कार्य सुरु ठेवण्यासाठी लागणारे आर्थिक व मनुष्यबळ मिळवणे व टिकवणे हि मोठी जटील समस्या नाटोसमोर आहे. याशिवाय पाकिस्तानचे राजकीय स्थैर्य तालिबानी दहशतवादामुळे नेहमीच धोक्यात आलेले आहे. त्यामुळे नाटो लष्कराला शस्त्र, दारुगोळा व रसद पुरविण्यासाठी रशियन मार्ग मिळवणे नाटोला मोठे आव्हान आहे.

वरील विवेचनावरून एक गोष्ट लक्षात येईल की, गेल्या ७५ वर्षात नाटोने अनेक आव्हाने यशस्वीपणे झेलली असली तरी यापुढील आव्हाने ही वेगळी असणार आहेत. ट्रम्प यांच्या अलीकडील काळातील भूमिकेने नाटो राष्ट्रांत संभ्रमाचे वातावरण आहे प्रादेशिक राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असलेल्या दहशतवादाला आळा घालून सर्व जीव सुरक्षिततेकडे नेण्याच्या प्रयत्नांना यश येण्यास बराच कालावधी जावं लागेल यांनी संशयपणे मान्य करावेच लागेल.

संदर्भ:

1. Buzan Barry and Richard Little, International Systems in World History, OUP, 2000.
2. Cornwall R.D., World History in 20th Century, Longman, London, 1976.
3. Halle, Cold War a History. Knapp Wilfrid , A History of War and Peace, Oxford , 1967.
4. Langsam W.C., The World Since 1919.
5. Nanda B.R. (ed.) , Indian Foreign Policy, Nehru Era.
6. Kadam, Y.N., Adhunik Jaga 1945-2000, Kolhapur, 2001
7. Kulkarni, A.R., Adhunik Jagacha Itihas, 1987
8. Kothekar, Shanta, Amerikecha Itihas, Nagpur
9. Vaidya, Suman, Adhunik Jaga, Vols. 1 and 2, Nagpur, 1997
10. Vaidya, Suman, Russiacha Itihas, Nagpur, 1997

भारताचा सार्क संघटनेतील सहभाग आणि भूमिका

डॉ. वैशाली शांताराम बागुल

राज्यशास्त्र विभाग, कर्मवीर आबासाहेब तथा ना.म.सोनवणे, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, सटाणा, ता.बागलाण. जि.नाशिक.

प्रस्तावना :-

तीन दशकांपेक्षा जास्त कालावधी झालेल्या दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये विविध क्षेत्रात सहकार्य वाढविण्यात साउथ एशियन असोसिएशन फॉर रिजनल कोऑपरेशन (SAARC) सार्क या संघटनेचे योगदान राहिलेले आहे. सार्क ही लोकसंख्येच्या दृष्टीने एकूण 22 टक्के अशी, जगातील सर्वात मोठी संघटना आहे. त्याच्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये अफगाणिस्तान, बांगलादेश, भूतान, भारत, नेपाळ, मालदीव, पाकिस्तान आणि श्रीलंका यांचा समावेश आहे. या संघटनेत आठ सभासद राष्ट्रां व्यतिरिक्त अमेरिका, ओस्ट्रेलिया, युरोपियन युनियन, दक्षिण कोरिया, जपान, मॉरिशस, म्यानमार, इराण नऊ निरीक्षक देश सार्क शिखर परिषदेत सामील होतात. विभागीय सहकार्याच्या दृष्टीने लोकहित प्राधान्य, राहणीमान सुधारणा, आर्थिक विकास, सामाजिक प्रगती, सांस्कृतिक विकास, सामुहिक आत्मनिर्भरता, तंत्रज्ञान तसेच वैज्ञानिक सक्रीय सहभाग आणि परस्पर सहकार्य वाढविण्यासाठी, समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी या संघटनेची स्थापना ८ डिसेंबर १९८५ मध्ये करण्यात आली. सार्वभौम समानता, प्रादेशिक अखंडता, राजकीय स्वातंत्र्य, सदस्य राष्ट्रांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे आणि परस्पर फायद्याच्या पाच तत्वांवर आधारित आहे. सार्क संघटनेच्या कार्याचा आढावा आणि संघटनेपुढील प्रश्न, उपाय संघटनेची वाटचाल यांचा आढावा घेण्याच्या उद्दिष्टाने हा लेख लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन लेखाचे उद्दिष्ट्ये :-

- सार्क संघटनेचे सदस्य स्थितीतील योगदानाचा अभ्यास करणे.
- आंतरराष्ट्रीय संघटानांमध्ये सार्कच्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
- सार्कची पुढील वाटचालीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

- साउथ एशियन असोसिएशन फॉर रिजनल कोऑपरेशन (SAARC) सार्क या संघटनेचे माहितीचे संकलन करून विषयाची मांडणी करण्यासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

सार्कचे महत्व आणि भूमिका :-

दक्षिण आशिया प्रदेशात वाढ, सामाजिक प्रगती आणि सांस्कृतिक विकासाला चालना देणे हे सार्कचे प्रमुख उद्दिष्ट राहिलेले आहे. दक्षिण आशियातील लोकांच्या कल्याणाला प्रोत्साहन देणे आणि त्यांचे जीवनमान सुधारणे, त्यांना सन्मानाने जगण्याची, परस्पर विश्वास, आर्थिक वाढ, तांत्रिक प्रगती, वैज्ञानिक क्षेत्रात सहयोग, सामाजिक प्रगती आणि सांस्कृतिक गती देणे हे प्रमुख उद्दिष्ट समोर ठेऊन ही संघटना स्थापन झाली.

साउथ एशियन असोसिएशन फॉर रिजनल कोऑपरेशन (SAARC) ची सद्यस्थिती आणि समस्या :

जगातील 25 टक्के लोकसंख्या आणि USD 2.9 ट्रिलियन पेक्षा जास्त जीडीपी असलेली साउथ एशियन असोसिएशन फॉर रिजनल कोऑपरेशन (SAARC) हि संघटना 30 वर्षांपासून अस्तित्वात आहे, परंतु इतर प्रादेशिक सहकार्यांच्या तुलनेत त्याचा प्रभाव जसे की युरोपियन युनियन, आसियान आणि आफ्रिकन युनियनचा अभाव आहे. आठ दक्षिण आशियाई देशांमधील जवळचे भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक संबंध असूनही, प्रत्येक सदस्य राष्ट्रांमध्ये सतत संशय, तणाव आणि मतभेदांच्या वातावरणामुळे प्रादेशिक सहकार्य प्रभावी ठरू शकले नाही. सामाजिक समन्वय, अर्थव्यवस्था व्यापार (2006 मध्ये साफ्टा), सार्क विकास निधी, एकात्मिक कृती कार्यक्रम (2012), काउंटर-टेररिझम, सार्क उपग्रह, शिक्षण, खेळ यात काही प्रमाणात यश प्राप्त झाले असले तरी समस्या देखील आहेत.

1. दक्षिण आशियाई देशांमधील सतत जुन्या द्विपक्षीय समस्यांमुळे राजकीय विवाद पुढे असुरक्षिततेत आणि दक्षिण आशियाई संघाच्या निर्मितीसाठी आव्हानांमध्ये बदलतात. पुढे सतत प्रादेशिक सत्तेचे राजकारण, आंतरराज्य संघर्ष, समन्वयाचा अभाव, व्यापार संरक्षणवाद, संसाधनांचा अभाव आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भारत आणि पाकिस्तानचे संघर्ष आणि मतभेद प्रगती आणि विकासात अडथळा निर्माण करणारी ठरते.
2. भारत आणि पाकिस्तान अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे असल्याने नेहमी तणावपूर्ण आणि प्रतिकूल, अस्थिर वातावरण असते. परिणामी चार प्रमुख 1947, 1965, 1971 आणि 1999 मधील युद्धे झाली. संसदेवरील हल्ला, मुंबई वरील हल्ला, पठाणकोट, जम्मू, उरी आणि पुलवामा येथे सतत सीमापार दहशतवादी हल्ले, द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय स्तरावर प्रतिबद्धता असूनही, वैचारिक मतभेदांमुळे दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी एक समान व्यापक दृष्टीकोन आणि धोरण विकसित केले गेले नाही. याचा ही परिणाम संघटनेच्या कार्यावर दिसून येतो.
3. सीमा आणि प्रादेशिक वादाव्यतिरिक्त, पाच नद्यांच्या पाण्याचे वाटप हे आंतरराज्यीय मतभेदाचे आणखी एक कारण बनले आहे. सीमारेषा आणि पाणी हे केवळ भारत आणि पाकिस्तानच्या बाबतीतच नाही तर बांगलादेश आणि भारत, भारत आणि नेपाळ आणि अगदी अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तान यांच्यातही मतभेदाचे प्रमुख कारण बनले आहे.
4. 2006 मध्ये सुरु झालेल्या SAFTA ला सतत तणावपूर्ण आणि थंड भारत-पाक संबंधांमुळे यश मिळू शकले नाही. सार्क राष्ट्रांचा नाममात्र GDP अंदाजे US \$3.31 ट्रिलियन असल्याने, हा जगातील सर्वात उदयोन्मुख विकास प्रदेशांपैकी एक आहे. तथापि, उद्योग, आदरातिथ्य आणि माहिती तंत्रज्ञान कृषी आणि आरोग्य यासारख्या सेवांचा समावेश करण्यासाठी जगभरातील बाजारपेठेतील प्रचंड मागणी सार्क राष्ट्रांनी परस्पर अवलंबित्वाच्या अभावामुळे पूर्ण केली नाही, परिणामी चीन आणि इतरांकडून बाजाराचे शोषण झाले.
5. सार्क राष्ट्रांनी, अफगाणिस्तान, पाकिस्तान येथून उद्भवणाऱ्या दहशतवादाचा धोका, ज्यामुळे इग्ज, बेकायदेशीर शस्त्रास्त्रे आणि मानवी तस्करी केली जाते.

6. मानव विकास निर्देशांक (HDI) वर सर्व SAARC देशांचे रँकिंग कमी आहे. इतर विभागीय संघटनांच्या तुलनेत सार्कच्या एकूण देशातील लोकसंख्या जास्त आहे, सार्ककडे मानवी भांडवलाचा मोठा स्रोत असला तरी, उच्च पातळीची निरक्षरता, दारिद्र्य आणि बेरोजगारी देखील आहे.

सार्क संघटनेपुढील सद्यस्थितीतील आव्हाने आणि उपाय :

सार्क संघटनेच्या विभागातील बांगलादेश, भूतान, नेपाल यासारख्या राष्ट्रांचा समावेश अविकसित राष्ट्रांमध्ये होतो. दक्षिण आशियातील ६० टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली आहे. गरिबी, बेकारी, उपासमार, निम्न जीवनस्तर या दक्षिण आशियायी राष्ट्रांसाठी न संपणाऱ्या समस्या आहेत. त्याच बरोबर वांशिक हिंसाचार, धार्मिक मूलतत्त्ववाद, दहशतवाद यासारख्या समस्यांमुळे या क्षेत्रातील राष्ट्रांच्या आर्थिक संकट निर्माण झालेले दिसून येते. वाढता भ्रष्टाचार, महिलांवरील अत्याचार, मानवाधिकारांचे उल्लंघन, बालकामगारांची समस्या, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, राजकीय अस्थिरता (अफगाण सत्ता बदल), या दक्षिण आशियातील राष्ट्रांना भेडसावणाऱ्या समस्या आहेत. या समस्यातून आर्थिक आणि सामाजिक विकासातून मार्ग काढावा लागणार आहे. त्यासाठी संघटीत प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. अशा संघटीत प्रयत्नासाठी सार्कचे व्यासपीठ सर्वोत्तम ठरणार आहे. यासाठी काही उपाय सांगता येतील.

1. सार्क नेत्यांनी अहंकार बाजूला ठेवून समान संधींवर आधारित प्रादेशिकतेसाठी कार्य केले पाहिजे. भारत आणि पाकिस्तानने, महासत्तांना दूर ठेवून, चर्चेच्या माध्यमातून वाटाघाटी करून जुने विवाद द्विपक्षीय पातळीवर सोडवले पाहिजेत.
2. भारतीय नेत्यांनी भारताला एक जागतिक प्रातिनिक म्हणून पुढे आणले आहेच. ही संधी कोविड 19 महामारीने भारताला अपेक्षित व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे, भारताच्या सक्रिय दृष्टिकोनाने सार्कच्या पुनरुज्जीवनासाठी आशेचा किरण दिसू लागला आहे.
3. आर्थिक एकात्मता ही सर्व समस्यांची गुरुकिल्ली आहे. दक्षिण आशियाई प्रदेशाने आर्थिक आणि सामाजिक घटकांना सुरक्षेच्या घटकाने प्रभावित होण्याऐवजी प्राधान्य म्हणून ओळखले पाहिजे. सार्क राष्ट्रांनी आर्थिक, भौगोलिक किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या एकमेकांशी जोडलेले राहिले पाहिजे.
4. सार्क चार्टरची पुनर्रिभाषित करणे, ज्यामध्ये अतिरेकी सुरक्षा उपाय काढून टाकणे, 'सार्क मायनस' संकल्पनेचा समावेश करणे आणि व्यापार सुविधा, ऊर्जा व्यापार कनेक्टिव्हिटी, HADR समन्वय, व्हिसा नियम आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यावर लक्ष केंद्रित करणे समाविष्ट आहे.
5. सार्कने सर्वसमावेशक आणि क्षेत्र-विशिष्ट दृष्टिकोन स्वीकारला पाहिजे, ज्यामध्ये सर्व दहशतवादाच्या कृत्यांचा जोरदार निषेध केला गेला पाहिजे.
6. वाढलेल्या तणावाच्या काळातही, अनिश्चितता, गैरसमज आणि संघर्षांनी ग्रासलेल्या प्रदेशातील नेत्यांचे मनोवैज्ञानिक एकीकरण हे सार्कचे प्रमुख सामर्थ्य आहे. एकंदरीत, दक्षिण आशियाई लोकांमध्ये अधिक चांगले समन्वय आणि दृश्यमानता आवश्यक आहे, ज्यामध्ये सार्कला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी सर्व स्तरांवर एकत्रित, लक्ष केंद्रित आणि सर्वांगीण प्रयत्न सुरु ठेवले पाहिजेत.

सार्कचे व्यासपीठ यशस्वी बनविण्यासाठी प्रथम सदस्यराष्ट्रांना राजकीय प्रश्न दूर ठेवण्याची इच्छाशक्ती दाखवावी लागणार आहे. काश्मीरचा प्रश्न सुटल्याशिवाय भारताशी इतर क्षेत्रामध्ये सहकार्य शक्य नाही, ही पाकीस्तानची भूमिका पाकिस्तानला प्रथम सोडावी लागणार आहे.

भारत आणि सार्क, साफ्टा :

दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये प्राधान्याने व्यापारकरार विषयीचा (South Asian Preferential trade Arrangement) निर्णय १९९३ मध्ये ढाका येथे झालेल्या सार्कच्या परिषदेमध्ये घेण्यात आला. याच वर्षी हा करार सार्कच्या सदस्यराष्ट्रांच्या मंजूरीसाठी खुली करण्यात आला. या करारावर सार्कच्या सातही सदस्यांनी स्वाक्षऱ्या केली. ७ डिसेंबर १९९५ ला 'साफ्टा' करार कार्यान्वित झाला. जकात करत कपात, विभागीय पातळीवर व्यापाराला प्रोत्साहन, व्यापार सवलती, प्राधान्यशील व्यापार दर्जा, दुहेरी करपद्धतीचे निर्मुलन, आर्थिक गुंतवणुकीला प्राधान्य, विभागीय व्यापाराचे फायदे सर्व राष्ट्रांना समान पद्धतीने मिळवून देणे, दक्षिण आशियायी क्षेत्रामध्ये द्वीपक्षीय, बहुपक्षीय तसेच उपविभागीय व्यापाराला प्रोत्साहन या सर्व उद्दिष्टांवर साफ्टा आधारित आहे. विभागीय सहकार्याच्या प्रस्तावाकडे पाहण्याचा भारताचा दृष्टीकोन हा सकारात्मक राहिला आहे. प्रत्येक प्रश्न शांतता, चर्चा आणि सहकार्याच्या माध्यमातून सोडविला जावा हि भारताची भूमिका नेहमी राहिली आहे. दक्षिण आशियामधून भारत आणि शेजारील राष्ट्रांमध्ये विविध कारणावरून जे संघर्ष आहेत, ते सोडविण्यासाठी राष्ट्रांमध्ये परस्पर विश्वास निर्माण होणे आवश्यक आहे, असा विश्वास आर्थिक आणि व्यापारी सहकार्यामधून निर्माण होऊ शकतो, तसेच राजकीय प्रश्न सुटू शकण्यास मदत होईल म्हणून भारताने सार्कला पाठिंबा दिला. सार्कच्या हितासाठी भारताने विविध प्रसंगी मवाळ किंवा उदार भूमिका घेतली आहे. भारताने आपल्या लष्करी सामर्थ्याचा वापर शेजारील राष्ट्राविरुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला नाही.

आंतरराष्ट्रीय महत्व :

विविध क्षेत्रात सार्कचे महत्व लक्षात येते. सार्कचे महत्व खालीलप्रमाणे आहे.

- ही संघटना दक्षिण आशियातील सदस्य देशांमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावते.
- हे परस्पर विश्वास निर्माण करण्यात आणि राजकीय स्थिरता वाढविण्यात मदत करते.
- दक्षिण आशियातील लोकांमध्ये एकत्र काम करण्यासाठी मैत्रीची संधी निर्माण करणे.
- दक्षिण आशियाई प्रदेशातील लोकांच्या जीवनाचा दर्जा विकसित करण्यात मदत होते.

निष्कर्ष :

सार्कचे सदस्य असलेल्या देशांमध्ये मैत्रीपूर्ण आंतरराष्ट्रीय संबंध निर्माण करण्यासाठी सार्कची स्थापना महत्त्वाची भूमिका बजावते, असा निष्कर्ष काढता येतो. सार्कच्या भूमिकेत दक्षिण आशियाच्या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांच्या कल्याणासाठी प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे. ही संस्था सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक प्रगती आणि जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याची संधी देऊन आणि त्यांच्या क्षमता ओळखून दक्षिण आशियाच्या प्रदेशात सामाजिक प्रगती, आर्थिक विकास आणि सानास्कृतिक विकासाला गती देते. सामाजिक, तांत्रिक, वैज्ञानिक क्षेत्रात सक्रीय सहयोग आणि परस्पर मदतीला प्रोत्साहन देण्यास महत्त्वाची भूमिका पार पडते.

दक्षिण आशियातील सदस्य किंवा देशामधील सामुहिक आत्मनिर्भरता प्रदान करून मजबूत करते. सार्कची हि सर्व कार्ये दक्षिण आशियातील सर्व देशामधील परस्पर आंतरराष्ट्रीय संबंध निर्माण करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात.

संदर्भ सूची :-

१. <http://www.saarc-sec.org/>
२. <https://www.saarc-sec.org/>
३. <https://nlist.inflibnet.ac.in/search/Record/ocn168245974>
४. देवळाणकर शैलेन्द्र, २०१६, आंतरराष्ट्रीय संबंध. औरंगाबाद, महाराष्ट्र, विद्या पुस्तक प्रकाशन.
५. रायपुरकर वसंत, २०१६, आंतरराष्ट्रीय संबंध, पुणे, मंगेश प्रकाशन.
६. Awari Vilas, 2019, International Relations, Kanpur, Chandralok publications.
७. Dr. Pendse Aruna and Uttara Sahashrabhudhe, International relations (Marathi) Orient Longman Pvt.

भारतीय लोकशाहीतील वृत्तपत्रांची भूमिका

डॉ. स्मिता भामरे

संशोधक

कर्म.आबासाहेब तथा ना.म.सोनवणे, कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,सटाणा.

प्रस्तावना:-

भारतात ब्रिटिशांच्या १५० वर्षांच्या राज्यानंतर भारतात प्रदीर्घ स्वातंत्र्यलढ्या नंतर लोकशाही शासन पद्धतीने राज्यकारभाराला सुरुवात झाली. तत्पुर्वी ब्रिटिश कालीन भारतात १९०९, १९१९, १९३५ अशा विविध कायद्यामार्फत संसदीय लोकशाहीची पाश्र्वभूमी तयार झाली होती. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर अशा भारतात वृत्तपत्रांची भूमिका ही प्रभावी राहिलेली आहे त्याचाच आढावा घेण्याचा प्रयत्न पुढीलप्रमाणे करण्यात येत आहे.

लोकशाहीचा उदय आणि विकास :-

आधुनिक अर्थाने लोकशाहीचा उदय २०० वर्षापूर्वी म्हणजे फ्रेंच राज्यक्रांती नंतर झाला.युरोपातील राजा विरुद्ध प्रजा यांच्या संघर्षातून लोकशाहीचा विकास झाला. राजाच्या अनियंत्रित सत्तेवर मर्यादा घालण्याच्या प्रयत्नातून लोकशाहीचा जन्म झाला. लोकशाहीचा जन्म जरी फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर झाला असला तरी हा विचार अडीच हजार वर्षापूर्वी ग्रीक नगरराज्यात अस्तित्वात होता. ती प्रत्यक्ष लोकशाही होती. अर्थात त्या गुलामांच्या मालकांच्या लोकशाहीत गुलामांना स्थान नव्हते. भारतातही गणराज्ये होती. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' ग्रंथात तसा उल्लेख आढळतो. परंतू तेथेही अस्पृश्यांना राज्यकारभारात सहभाग नव्हता. लोकशाही ही गतिमान कल्पना आहे. लोकशाहीत काळानुसार विविध तत्वांचा समावेश होत गेल्यामुळे लोकशाही कल्पनेत फरक पडत गेला. लोकशाही तत्वज्ञानाची उभारणी ज्या फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या स्वातंत्र्य आणि समता या तत्वत्रयीवर झालेली आहे. या तत्वांची मूळे युरोपातील धार्मिक विचारात होती.

लोकशाहीचा अर्थ :-

'Democracy' हा इंग्रजी शब्द 'Demos' आणि 'Cratos' या ग्रीक शब्दापासून बनला आहे. त्यांचा अर्थ अनुक्रमे 'लोक' आणि 'सत्ता' असा होतो. त्यामुळे व्युत्पत्तीशास्त्र दृष्ट्या लोकशाही म्हणजे लोकांची सत्ता होय. शासनावर लोकांचे नियंत्रण असते. लोक स्वतः राज्यकारभार करतात. शासन लोकांचे असते. जनता सार्वभौम असून सत्तेचा वापर लोकप्रतिनिधीमार्फत केला जातो. लोकांचे कल्याण हे लोकशाही शासनाचे उद्दिष्ट असते. लोकशाही मानवी समाजाचे तत्वज्ञान, एक जीवनमार्ग आणि आदर्शाचा समुच्चय आहे. केवळ राजकीय क्षेत्रातही समाजातील सदस्यांचे एकमेकांशी वर्तन कसे असावे याचे मार्गदर्शन करणारे तत्वज्ञान आहे. लोकशाही ही सतत विकसित होणारी विचारसरणी आहे.

लोकशाही संबंधीचा पाश्चात्य दृष्टीकोन उदारमतवादी असून तो प्रामुख्याने राजकीय आहे. सर्व नागरिक समान असून प्रौढ मताधिकार उमेदवार निवडण्याचा अधिकार असतो. नागरिकांना मूलभूत अधिकार असतात.मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणार्थ उपाययोजना केलेली असते. संसूचनाची (जनसंपर्काची माध्यमे) स्वतंत्र असतात, राजकीय संस्था आणि गटांना स्वातंत्र्य असते.

प्रचीन भारतामध्ये लोकशाही गणराज्याचे अस्तित्व असल्याचे सांगितले जाते. ती छोटी-छोटी नगरे होती पण गणराज्ये हाती. नंतर मात्र भारतावर अनेक परकीय आक्रमणे झाली यामुळे गणराज्यांचे अस्तित्व नाहीसे होऊन राजेशाही निर्माण झाली. पुढे १५ ऑगस्ट १९४७ ला ब्रिटिश अंमल संपून भारत स्वतंत्र राष्ट्र बनले. २६ जानेवारी १९५० या दिवसापासून ते प्रजासत्ताक गणराज्य बनले. गेल्या ७४ वर्षात अनेक वेळा धक्के सहन करून लोकशाही स्थिरावत असली तरीही पूर्णांशाने ती स्थिरावण्यासाठी सर्व समावेशक अशी समृद्ध, सबल लोकशाहीची निर्मिती करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रविषयक कायदे व निर्बंध :-

भारतात स्वातंत्र्यानंतर आपल्या आशा आकांक्षा व्यक्त करण्यासाठी जणू काही अहमाहिका लागली. यामुळे ही वृत्तपत्रांची संख्या वाढून त्यांचा विकास झाला. स्वातंत्र्यानंतर ज्या नेत्यांच्या हाती सत्ता आली त्यांच्यापैकी विशेषतः पंडीत जवाहरलाल नेहरू सारख्या नेत्यांनी वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा सतत पुरस्कार केला होता. महात्मा गांधींनी तर आपला 'यंग इंडिया' पत्रात आपल्या प्रारंभीच्या काळातच म्हटले होते की, वृत्तपत्रे निःसंकोचपणे वाटेल तेवढी टिका करू शकतात, व कधी-कधी विकृत स्वरूपातही बातमी छापू शकतात. तेव्हाच ती खरीखुरी स्वतंत्र आहेत असे म्हणता येईल. वृत्तपत्रांनी काही विकृत छापले, तरी दोषी असणाऱ्या वृत्तपत्रांना नेहमीच्या कायद्याखाली जरूर न्यायालयात खेचावे, पण त्यासाठी सर्वांची मुस्कटदाबी करण्याची गरज नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात परकी सत्तेच्या निर्बंधाबाबत अशी भूमिका असली तरी प्रत्यक्ष सत्ता हाती आल्यावर व स्वातंत्र्याबरोबर आलेल्या फाळणीने जातीय दंगलीच्या ज्वालांनी सारा देश घेरला असताना वृत्तपत्रांना हवे तेवढे स्वातंत्र्य देण्याचे धैर्य अनेक राज्यसरकारांना झाले नाही. उलट ब्रिटिश काळातील मुस्कटदाबीचे जे कायदे अस्तित्वात होते, त्यांचा वापर करण्याचा प्रयत्न झाला. व वृत्तपत्रांना न्याविरुद्ध संघर्ष ही करावा लागला.

१९४६ साली काँग्रेसच्या हाती प्रांतात सत्ता आली आणि काँग्रेसचे मंत्रिमंडळ अधिकारावर आले त्यावेळी प्रांतात जातीय दंगली सुरु झाल्या होत्या. यामुळे सरकारी धोरणाविरुद्ध अत्यंत कठोर टिका अनेक मराठी वृत्तपत्रांतून येत असे. केवळ हिंदू सभेचा पुरस्कार करणारी पत्रेच अशी टीका करीत असे नसून 'विविधवृत्त' अत्रे यांचे 'नवयुग' अशा पत्रातून ही मुस्लिम धोरणाबाबत प्रखर टिका येत असे. गांधी हत्येनंतर महाराष्ट्रात ब्राम्हण वर्गा विरुद्ध प्रक्षोभ होऊन जाळपोळ व दंगली झाल्या. त्या सर्वांचे पडसाद वृत्तपत्रात उमटले, यामुळे मुंबई सरकारने अनेकांना तरुंगात डांबले व वृत्तपत्रांविरुद्ध ब्रिटीशांच्या प्रेस इमर्जन्सी पॉवर्स कायद्याचाही वापर करण्यात आला. पुण्याच्या 'काळ' पत्रात पुण्यातील वृत्तपत्रांकडून घेतलेल्या जामिनाची बातमी १७ डिसेंबर १९४९ च्या अंकात प्रसिध्द झाली होती. गोडसे-आपटे फाशी प्रकरणी लिहिलेले लेख आक्षेपार्ह ठरवून १९३१ च्या इंडीयन प्रेस इमर्जन्सी पॉवर्स कायद्याखाली 'काळ', 'केसरी' व अखंड भारत या पुण्याच्या वृत्तपत्रांकडून अनुक्रमे सहा हजार, एक हजार रुपये जामिन मागण्यात आले होते. ही पत्रे प्रामुख्याने हिंदू सभावादी होती इतर प्रांतातही असे प्रकार घडले.

स्वातंत्र्याबरोबर स्वीकारावी लागलेली फाळणी, व त्याआधी पाकिस्तानचा हट्टाग्रह कायम ठेवण्यासाठी मुस्लिम लिगने वैध- अवैधाचे तारतम्य न ठेवता दंगलींना चालना देण्याचे स्वीकारलेला मार्ग, यामुळे देशात मोठी भयानक व नाजुक परिस्थिती निर्माण झाली होती. प्रथमच संपूर्ण सत्ता हाती घेणारी सरकारे यामुळे गांगरून जाऊन उपलब्ध असलेल्या साधनांचा त्यांनी वापर केला यात नवल नाही. त्या साधनांचा वापर

करतांना स्वदेशी सरकारकडून तारतम्य अपक्षित होते.पण त्याबद्दल प्रांतिक सरकारांना सर्वस्वी दोष देता येणार नाही. पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांच्या सारखे नेते वृत्तपत्रांच्या स्वातंत्र्याबद्दल तशा परिस्थितीतही जागरूक होते. पण परिस्थितीच एवढी चमत्कारिक निर्माण झाली की, वृत्तपत्रांची मुस्काटदाबी करण्याचा प्रयत्न, गांगरलेल्या सरकारची कृती म्हणून क्षम्य मानावा लागेल. कारण स्वातंत्र्य येण्याआधीच हिंदुस्थान सरकारने वृत्तपत्रविषयक धोरणाचा फेरविचार सुरू केला होता. वृत्तपत्र विषयक कायद्यांची तपासणी करण्यासाठी एक समिती १९४७ साली नेमण्यात आली होती. समितीने आपला अहवाल मे १९४८ मध्ये सादर केला. इंडीयन पीनल कोड, क्रिमिनल प्रोसेजर कोड, सी कस्टम्स ॲक्ट, इंडियन टेलिग्राफ ॲक्ट, इंडीयन पोस्ट ऑफिस ॲक्ट इत्यादी कायद्यांचा समितीने तपशिलात विचार केला. १९४७ ते १९४८ च्या दरम्यान सार्वजनिक सुरक्षितेसाठी प्रांतांनी संमत केलेल्या दहा कायद्यांचाही विचार समितीने केला. वृत्तपत्रविषयक कायदे रद्द करून त्यांतील काही तरतुदींचा सार्वसामान्य कायद्यांत समावेश करावा, अशी समितीची शिफारस होती. समितीने प्रेस ॲण्ड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स ॲक्ट मध्ये काही फेरबदल सुचविले. तसेच इंडियन स्टेटस (प्रोटेक्शन अगेन्स्ट डिसअफेक्शन) ॲक्ट १९२२, इंडीयन स्टेटस (प्रोटेक्शन) ॲक्ट १९३४, १९३१ चा इंडीयन प्रेस (इमर्जन्सी पॉवर्स) ॲक्ट हे कायदे रद्द करण्याची समितीची शिफारस होती. पण प्रेस ॲक्टमधील काही तरतुदींचा इतर कायद्यात समावेश करावा, असेही सुचविण्यात आले होते. फॉरेन रिलेशन्स ॲक्ट रद्द करून त्याजागी परस्पर देवघेवीच्या तत्वावर अधिक व्यापक असा कायदा करावा, अशी समितीची सूचना होती. इंडीयन पीनल कोडच्या १२४-अ कलमात बदल करावा आणि समाजिक व आर्थिक व्यवस्थेत शांततेने बदल करण्यास १५३-अ कलम, बाधक ठरणार नाही, अशा तऱ्हेने स्पष्टीकरण देऊन बदलावे, असेही समितीने सुचविले होते. तसेच क्रिमिनल प्रोसेजर कोडातील १४४ कलम वृत्तपत्रांना लागू करण्याची समितीची शिफारस होती. समितीने कोर्टाची बेअदबी आणि विधिमंडळाची बेअदबी याबाबतही विचार केला होता, निश्चित असा निर्णय तिला घेता आला नाही. पण समितीने असे म्हणून ठेवले होते की, बेअदबीबाबतची उपाययोजना इतकी कडक आहे की ,तिचा वापर गंभीर प्रसंगीच क्वचित करण्यात यावा.

समितीने आपला अहवाल झटपट तत्परतेने सादर केला. पण सरकारने त्याबाबत १९५१ पर्यंत काहीच हालचाल केली नाही. दरम्यान परिस्थिती बरीच बदलली. जानेवारी १९५० मध्ये राज्यघटना स्वीकारण्यात येऊन तिचा अंमल सुरू झाला. त्यानंतर सर्वोच्च न्यायालयाने व अनेक उच्च न्यायालयांनी, अशांतता निर्माण करू शकणारा मजकूर वृत्तपत्रांनी छापल्याबद्दल त्यांच्याविरुद्ध जी कारवाई करण्यात आली होती ती घटनेतील मूलभूत हक्कविषयक १९ (२) कलमानुसार घटनाविरोधी असल्याचा निर्णय अनेक प्रकरणी दिला. या निर्णयामुळे राज्याच्या सुरक्षिततेला धोका आणणाऱ्या व राज्य उलथवून पाडण्यास प्रोत्साहन देणाऱ्या गुन्ह्यांना चिथावणी देण्याचे प्रकार वगळता, इतर बाबतीत कारवाई करता येणार नाही,अशी परिस्थिती निर्माण झाली. यामुळे खुनाला वा अन्य कोणत्याही दखलपात्र गुन्ह्याला प्रोत्साहन देण्यास मोकळीक राहण्यासारखी चमत्कारिक परिस्थिती निर्माण झाली. प्रेस इमर्जन्सी पॉवर्स कायद्याखाली अशा गुन्ह्यांना प्रोत्साहन देण्यास प्रतिबंध करण्याचा अधिकार सरकारला होता. पण मूलभूत हक्कांशी विसंगत अशी ती तरतूद ठरणार होती. म्हणून घटनेतच बदल करणे सरकारला अपरिहार्य वाटू लागले. घटना-दुरुस्तीचे विधेयक मांडतांना त्या वेळेचे कायदेमंत्री डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हा सारा युक्तिवाद मांडला होता. पण १९५१ च्या या विधेयकाने वृत्तपत्रांच्या स्वातंत्र्यावर घाला पडत आहे, अशी एकच ओरड वृत्तपत्रांनी व विरोधी

पक्षातील लोकांनी केली. पण १९५१ च्या या विधेयकाने वृत्तपत्रांच्या स्वातंत्र्यावर घाला पडला आहे. अशी एकच ओरड वृत्तपत्रांनी व विरोधी पक्षातील लोकांनी केली. वृत्तपत्रांमध्ये मक्तेदारी निर्माण होत असल्याने ती समस्या सोडविण्यासाठी पहिला वृत्तपत्र आयोगाची नेमणूक झाली. न्या.मू.राजाध्यक्ष यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगाने १९५२-१९५४ अशा दोन वर्षात काम पूर्ण करून एक विस्तृत अहवाल सादर केला. अहवालात एक गोष्ट विशेष नमूद करण्यात आली होती की, वृत्तपत्रांच्या मालकीचे केंद्रीकरण होण्याची प्रक्रिया सुरु झाली असून तिचे प्रमाण वाढत जाण्याची शक्यता आहे. आयोगाने त्याबाबत स्पष्ट इशारा दिला होता. एकूण ३३० दैनिकांपैकी, २९ दैनिके पाच मालकांच्या हाती होती. व वृत्तपत्रांच्या एकूण खपापैकी ३१.२ टक्के खप या वृत्तपत्रांचा होता. वृत्तपत्रांच्या खपापैकी ५०.१ टक्के खप असलेल्या ५४ वृत्तपत्रांची मालकी १५ मालकांच्या हाती एकवटलेली होती. हे केंद्रीकरण मुद्दाम गैरहेतूने झाले होते, असे मात्र नाही. आर्थिक आणि तांत्रिक कारणांमुळे केंद्रीकरणावर गती मिळाली. पण केंद्रीकरण होवू लागले ही वस्तुस्थिती त्यातून निर्माण होते. असा आयोगाचा अभिप्राय होता. राजाध्यक्ष आयोगाने वृत्तपत्रांबाबत फार मोठ्या क्रांतीकारक शिफारशी केल्या नाहीत, पण वृत्तपत्रांच्या उद्योगासाठी कोणताही कायदा नव्हता. व त्यात स्वयं नियमनही नव्हते. या दृष्टीने काही व्यवस्था प्रस्थापित व्हावी, अशा सूचना या आयोगाने केल्या. त्यापैकी काही सूचना हळूहळू अंमलात आणण्यात आल्या.

भारतातील आणिबाणीच्या काळातील वृत्तपत्रांची स्थिती :-

देशाच्या आणि म्हणून वृत्तपत्रांच्या इतिहासातील एक महत्वाची घटना म्हणजे २६ जून १९७५ रोजी घोषित करण्यात आलेली आणिबाणी ही होय. ही आणिबाणी देशांतर्गत परिस्थितीपुरतीच होती. पण १९७१ सालच्या भारत- पाकिस्तान युद्धाच्या निमित्ताने जाहीर झालेली आणिबाणी अंमलात होती. पण तिचा अंमल केवळ परकीय आक्रमणापासून भारताचे संरक्षण करण्यापुरताच होता. १९७५ साली जी आणिबाणी जाहीर करण्यात आली, ती अंतर्गत परिस्थितीबाबत होती. राष्ट्राच्या आंतरिक सुरक्षिततेला जबर धोका उत्पन्न झाल्याची खात्री झाल्यामुळे राष्ट्रपती फकरुद्दिन अली महमंद यांनी राष्ट्रीय आणिबाणी घोषित केली.

१९७१ साली वृत्तपत्रांची मालकी काही मुठभरांच्या हाती न राहता विखुरली जावी, म्हणून एक विधेयक मांडण्याचा सरकारने प्रयत्न केला. पण त्याला विरोध झाल्याने हा प्रयत्न बारगळला. तथाकथित मक्तेदारी वृत्तपत्रांना वेसन घालण्याचा हा उद्योग होता. १९७२-१९७३ साली वृत्तपत्र कागद मिळणे मुश्किलीचे झाले असता वृत्तपत्रांच्या पानांवर निर्बंध घालण्याचा मोक्या सरकारने साधला. पण सर्वोच्च न्यायालयाने ते फेटाळले. १९७५ साली आणिबाणी जाहीर होताच वृत्तपत्रांवर जे कडक नियंत्रण आले, त्याला ही पार्श्वभूमी बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत होती. पण वृत्तपत्रांना मार्गदर्शक तत्वे ठरवून देऊन त्यांच्या आणिबाणी जाहीर करण्यात आली. त्याच दिवशी म्हणजे २६ जून १९७५ रोजी 'प्रसिध्दी पूर्व तपासणीचा' सेन्सॉर शिपचा निर्बंध जारी केल्यामुळे आणिबाणीची झळ वृत्तपत्रांना ताबडतोब लागली.

आणिबाणीच्या काळात प्रसिध्दीपूर्ण अन्य नियंत्रणाचा त्रास तर वृत्तपत्रांना खूप झाला. पण वृत्तपत्रांना मार्गदर्शक तत्वे ठरवून देऊन त्यांच्या मुसक्या बांधण्याचा जो प्रयत्न झाला त्याला कायम स्वरूप देण्याचेही उद्योग झाले. आक्षेपार्ह मजकूर छापण्यास बंदी करणार 'प्रिव्हेशन ऑफ ऑब्जेक्शनल मॅटम कायदा संमत करण्यात आला व त्याद्वारा प्रसिध्दीपूर्ण तपासणी हुकूमाला कायद्याचे स्थान प्राप्त झाले. शिवाय या कायद्याचा समावेश राज्यघटनेच्या नवव्या अनुसूचित करण्यात येऊन त्याला न्यायालयाच्या कक्षेबाहेर ठेवण्याचा प्रयत्न झाला. १९५६ साली श्रीमती. इंदिरा गांधीचे पती फिरोज गांधी यांच्या खास खटपटीमुळे संसदेतील चर्चा वृत्तांत देण्याबाबत वृत्तपत्रांना संरक्षण देणारा 'पार्लमेंट प्रोसिडिगज (प्रोटेक्शन ऑफ पब्लिकेशन) अॅक्ट' हा कायदा संमत करण्यात आला होता. आणिबाणीत हा कायदा रद्द करून संसदेतील

चर्चाचा वृत्तांत देणाऱ्या वृत्तपत्रांविरुद्ध केव्हाही बडगा उचलण्याचा अधिकार सरकारने आपल्या हाती घेतला. वृत्तपत्रांच्या मुसक्या आवळण्याची आणखी एक कारवाई म्हणजे वृत्तपत्राच्या व्यवहाराबाबत त्रयस्थ पंचासारखे असलेले प्रेस कौन्सिलचे रद्द करण्यात आले. व वृत्तपत्राचे आणखी एक संरक्षक कवच काढून घेण्यात आले. सर्व वृत्तपत्रांना मिळणाऱ्या बातम्यांवर प्रसिध्द करण्याचा अधिकार अप्रत्यक्षपणे आपल्या हाती घेतला. त्यावेळी प्रेस ट्रस्ट ऑफ इंडीया, युनाईटेड न्यूज ऑफ इंडिया, हिंदूस्थान समाचार, समाचार भारती अशा चार वृत्तसंस्था होता. त्या सर्व एकत्र करून 'समाचार' ही एकमेव वृत्तसंस्था स्थापन करण्यात आली.

भारतीय लोकशाही आणि प्रसारमाध्यमे परस्परसंबंध :-

लोकशाही म्हणजे अब्राहम लिंकनच्या लढ्याप्रमाणे लोकांची लोकांनी लोकांसाठी चालविलेली राज्याव्यवस्था लोकशाहीत लोक राज्य करीत असतात. त्यामुळे आपले राज्य कसे चालू आहे जनता सुखसमाधानात आहे की नाही, आपण निर्माण केलेल्या लोकशाही संस्था म्हणजे संसद, विधिमंडळे, न्यायपालिका, प्रशासन नीट चालू आहेत की नाही, आपण दिलेल्या करातून खजिन्यात जाणार पैसा योग्य त्या गोष्टीसाठी खर्च होतो की नाही? या व अशा अनेक गोष्टींवर नजर ठेवणे हे लोकशाहीत लोकांचे कर्तव्य ठरते. ही सर्व माहिती लोकांना पुरविण्याचे काम वृत्तपत्रे व इतर माध्यमे करीत असतात. जेथे जेथे लोकांवर अन्याय होतो गरिबांची पिळवणूक होते, सरकारचे चुकते, पैशांचा अपहार होतो. या गोष्टी प्रसारमाध्यमे चव्हाट्यावर आणतात. म्हणूनच प्रसारमाध्यमांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानले जाते. विधिमंडळे, न्यायकचेऱ्या, प्रशासन या लोकशाही संस्थानी लोकांच्या गाऱ्हाण्यांची दखल घेतली नाही तर लोक प्रसारमाध्यमांकडे दाद मागू शकतात. यावरून प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य व समता या मूल्यावरील आधारित असलेल्या लोकशाही समाजातील अनन्यसाधारण महत्व लक्षात येते. प्रसारमाध्यमे म्हणजे लोकशाहीचे राखणदार हे सूत्र सर्वसामान्य झाले आहे.

समारोप :-

भारतीय राज्यघटनेत वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा स्वतंत्र उल्लेख केलेला नाही. घटना समितीत हा प्रश्न उपस्थित झाला असता हे स्पष्ट करण्यात आले, की वृत्तपत्र स्वातंत्र्य नागरिकांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यात अंतर्भूत आहे अभिव्यक्तिच्या विविध माध्यमांपैकी वृत्तपत्र एक माध्यम आहे. व्यक्तीला आपले विचार बोलून दाखवण्याचा किंवा लिहून दाखवण्याचा असा अधिकार आहे. तसाच ते मुद्रित करून घेऊन वितरीत करण्याचा अधिकार आहे. वृत्तपत्र स्वातंत्र्य व्यक्तीच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा भाग आहे.

परंतु अलीकडील काळात स्पर्धेचे स्वरूप तीव्र होत गेले. आणि प्रसारमाध्यमांनी लोकरंजनाला प्राधान्य द्यायला सुरुवात केली. दुरचित्रवाहिन्यांना वरील बातम्या देण्यासाठी सुरू झालेल्या स्पर्धेत वृत्तपत्रांचे वाचक वर्गही आहेच. परंतु तरी निःपक्षपाती कार्य करण्याचे धोरण वृत्तपत्रांनी केले आहे, हे निश्चितच आहे.

संदर्भ सूची-

- १) मुद्रित माध्यमांसाठी लेखन कौशल्ये - श्री.अरुण खरे
- २) वृत्तपत्र लेखन : तंत्र आणि मंत्र - डॉ.सुधीर राशिगकर
- ३) मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास - रा.का.लेले
- ४) वृत्तपत्रांचा इतिहास - वि.कृ.जोशी
- ५) चौथा स्तंभ - शिरिष कुलकर्णी
- ६) वृत्तपत्र मिमांसा - न.चि.केळकर
- ७) स्वतंत्र भारताचा इतिहास - श.गो.कोलारकर
- ८) भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा - त्र्य.र.देवागिरिकर
- ९) भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज - जे.व्ही. विलानिलम
- १०) अनुवाद. जयमती दळवी

महिला आर्थिक विकास महामंडळ : (माविम) आणि महिला बचत गटाद्वारे गोंदिया जिल्ह्यातील महिलांना मिळालेले उद्योग आणि रोजगाराचे अध्ययन (कालावधी 2021 ते 2025)

डॉ. प्रियदर्शना जे. नंदेश्वर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, न.मा.द. महाविद्यालय, गोंदिया.

प्रास्ताविक

एकजुटीतून अवतरेल समृद्धीची नवप्रभा म्हणजे महिला आर्थिक विकास महामंडळ – अर्थात माविम मागिल काळात आपल्या घरात स्त्री म्हणजे चुल व मूल एवढेच चौकटीबद्ध होती. हे आपण पाहिले आहे. स्त्रीने स्वतःच्या पायावर उभी राहून आत्मनिर्भर झालेली पूवरू भारतीय पुराणप्रधान संस्कृतीला पटत नव्हत. पण आता चित बदलेलेले आहे. आज प्रत्येक क्षेत्रात महिला पुराणांच्या बरोबरीने काम करताना दिसून येत आहेत. त्यामुळे महिला आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी आणि स्वयंपूर्ण झालेल्या दिसतात.

महिला वर्गाला प्रोत्साहित करण्यासाठी शासन नेहमी वेगवेगळ्या योजना आखत असते. त्यामध्ये माविम आणि महिला बचतगट योजना महिलांच्या आत्मनिर्भर, स्वावलंबी आणि सबळीकरणासाठी महत्वपूर्ण आहेत.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ ;डिप्टेड हे महाराष्ट्र राज्य सरकारचे महिला विकास महामंडळ आहे. महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना २४ फेब्रुवारी १९७५ रोजी आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने करण्यात आली.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ ही राज्यातील महिलांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी कार्य करणारी त्यांना सक्षम करणारी महत्वाची योजना आहे. ग्रामीण महिलांचे संघटन, त्यांची क्षमता बांधणी उद्योजकता विकास यासाठी माविमकडून काम केले जाते. महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढवून त्यांचा उद्योजकीय विकास घडवून आणणे, त्यांना सातत्याने रोजगाराच्या संधी आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे, महिलांनी तयार केलेल्या वस्तुंची बाजारपेठेशी सांगड घालून देण्याचे काम माविम करते.

महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना १९७५ साली महिला सक्षमीकरण हे ध्येय नजरेसमोर ठेवून केलेली आहे. २० जानेवारी २००३ रोजी या महामंडळाच्या महाराष्ट्राची महिला विकासाची शिखर संस्था म्हणून घोषित केले आहे.

माविम, महिला व बाल विकास विभागाच्या अधिपत्याखाली राज्यातील १० हजारापेक्षा अधिक गावे आणि २७० शहरात कार्यरत आहे. सप्टेंबर २०२१ पर्यंत विविध योजना अंतर्गत २.५० लाख स्वयंसहायता बचत बचत गटांची निर्मिती करून १७.५१ लाख महिलांना संघटीत केले आहे. या महिलांना विविध बँकाकडून ४७०० कोटी इतके कर्ज उपलब्ध करून दिले असून त्याची परतपोडीची टक्केवारी १९.५० इतकी आहे. एकूण महिलांपैकी ८.५० लाख महिला शेती व बिगर शेती आधारित उद्योग व्यवसायात गुंतला आहे.

त्याचप्रमाणे गोंदिया जिल्ह्याची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेप्रमाणे १३२२५०७ आहे. यामध्ये ६६१५५४ एवढे पुरुष तर ६६०९५३ एवढ्या स्त्रीया आहेत. गोंदिया जिल्ह्यातील लोकसंख्येतील स्त्री पुरुष प्रमाण ९९९ आहे. १ ऑक्टोबर २०२२ मध्ये स्त्री पुरुष प्रमाणात गडचिरोली जिल्हा प्रथम तर गोंदिया जिल्हा दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. ग्रामीण लोकसंख्या १०.९६ लाख तर नागरी लोकसंख्या आजही गोंदिया जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येखाली तुलनेत ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण ८३७ आहे. तर नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण १७९ एवढे आहे.

१ मे १९९९ ला भंडारा जिल्हयातून नवनिर्मित गोंदिया जिल्हा अस्तित्वात आला. प्राचिन काळापासून गोंदिया क्षेत्र गोंड राजाच्या अधिपत्याखाली होते. गोंड येथील मूळ निवासी होता. गोंड आणि लाख गोळा कर!न गावांमध्ये विकणे हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता. त्यामुळे या शहराला गोंदिया हे नाव पडले असावे. असा इंग्रज राजवटीमधील कर्मचारी आर. व्ही. रसेल द्वारा लिखित पुस्तकात उल्लेख आढळतो.

गोंदिया जिल्हयात गोंदिया, आमगाव, सालेकसा, तिरोडा, गोरेगाव, सडक / अर्जुनी, मोरगाव, आणि देवरी अशी आठ तालुके आहेत.

गोंदिया जिल्हयात अनुसूचित जातीची लोकसंख्या १३.३ टक्के तर अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या १६.०२ टक्के आहे. जिल्हयातील साक्षरतेचे प्रमाण ८२ टक्के आहे.

वरील माहितीवर!न असे स्पष्ट होते की, गोंदिया जिल्हयात ग्रामीण लोकसंख्या जास्त आहे. तसेच अनु. जाती आणि अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या जास्त आहे. दारिद्र्याचे प्रमाण ५७ टक्के आहे. माविम आणि महिला बचत गटाच्या ऋारे येथील लोकसंख्येला रोजगाराच्या आणि उद्योगाच्या संधी प्राप्त होत आहेत. आणि ग्रामीण नवनवीन लघु उद्योगांत अनु. जाती आणि अनु. जमातीच्या महिलांना रोजगार प्राप्त होत आहे. माविम आणि महिला बचत गटाच्या माध्यमाने महिलांना रोजगार प्राप्त होउ!न महिलांचे सबलीकरणाचे प्रमाण वाढत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये –

गोंदिया जिल्हयात माविम आणि महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिला उद्योग आणि रोजगाराचे अध्ययन करतना खालील उद्दिष्ट्ये ठरविण्यात आले.

- 1) महिलांना आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या स्वावलंबी केले.
- 2) महिलांना उपजिविकेचे श्वाश्वत साधन उपलब्ध कर!न दिले.
- 3) बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे व्यवस्थापन करणे
- 4) महिलांच्या संमतीचे संवर्धन करणे
- 5) महिलांचा उद्योजकिय विकास करणे
- 6) महिलांना रोजगाराच्या संधी व बाजारपेठा उपलब्ध कर!न देणे

विषयाचे महत्व –

महिला आर्थिक विकास महामंडळ आणि महिला बचतगटाद्वारे गोंदिया जिल्हयातील महिलांना मिळालेले उद्योग आणि रोजगाराचे अध्ययन या विषयावर अध्ययन करताना महिलांच्या समान संधीची उपलब्धता समृद्धता आणि शासनामध्ये महिलांनी स्वतःहून सहभाग घ्यावा या करिता त्यांना प्रोत्साहित करणे.

तसेच शाश्वत विकासाचा मार्ग म्हणून बचत गटात काम करणारुया महिलांसाठी उद्योगी संस्था निर्माण कर!न महिलांना सक्षम बनविले.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ महाराष्ट्र' राज्यातील महिला बचत गटाची आर्थिक प्रगती जलद गतीने व्हावी यासाठी ग्रामीण महिलांना बचतीस प्रवृत्त कर!न बचतीच्या माध्यमातून विविध योजनाद्वारे वित्त सहाय व उद्योग व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून स्वयंरोजगार उपलब्ध व्हावा या मुख्य उद्देशाने माविमची स्थापना झालेली आहे.

बचत गटाची स्थापना ही लोकशाही तत्वावर आधारित आहे. गटातील प्रत्येक महिला सदस्यांना समान अधिकार असतात. तसेच गटातील सर्व महिलांचे संघटन असते. संघटनेत ताकद व पारदर्शकता, सहकाराची प्रक्रिया एकत्र आली तर विविध प्रकारची उद्योजकता निर्माण होते व समाजाच्या प्रगतीला हातभार लागतो. या प्रेरणेतून आणि संघटनातून अनेक प्रकारचे उद्योग जन्मास येतात.

गोंदिया जिल्हयात आठ तालुके आहेत. प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी माविम आणि महिला बचत गटाद्वारे अनेक उद्योग निर्माण झाले आहेत. त्यापैकी काही यशस्वी उद्योग.

संशोधनाची गृहितके –

महिला आर्थिक विकास महामंडळ आणि महिला बचत गटाद्वारे गोंदिया जिल्हयांनी महिलांना उद्योग आणि रोजगाराचे अध्ययन करण्यासाठी माहिती आणि तथ्ये गोळा करणे आवश्यक आहे. यासाठी महिला विकास महामंडळ

जिल्हा कार्यालय गोंदिया तसेच प्रत्येक यासाठी महिला विकास महामंडळ जिल्हा आहे. यासोबत विविध बचत गटाद्वारे महिलांच्या रोजगाराची साधने आणि उद्योगाची माहिती गोळा करणे. या विषयाचे अध्ययन खालील गृहित कृत्याच्या आधार करण्यात येईल.

- 1) माविम आणि महिला बचत गटाद्वारे ग्रामिण भागातील महिलांना रोजगार प्राप्त झालेला आहे.
- 2) माविम आणि महिला बचत गटाकडून महिला सक्षमतेत वाढ झाली आहे.
- 3) माविम व महिला बचत गटामुळे लघु उद्योगातून कुटुंबाला कर्जपुरवठा केला जातो त्यामुळे लघु उद्योगास प्रोत्साहन मिळेल.
- 4) माविम – महिला बचत गटाच्या योजनातून महिला सक्षमीकरण वाढले आहे.
- 5) स्त्री – पुरुष विषमता कमी झाली आहे.
- 6) महिलांच्या क्षमतेचे संवर्धन केले जाते.
- 7) महिलांना वस्तु तयार करण्यासाठी कार्यशाळा आयोजित करून प्रशिक्षण दिले जाते.

संशोधन पद्धत –

महिला आर्थिक विकास महामंडळ आणि बचत गटाद्वारे महिलांना लघु व सुक्ष्म उद्योग विकासात सहाय्य केले आहे. माविम ने आता ग्रामिण भागातील महिला उद्योजकांना तांत्रिक सहाय्य दिले जाते. माविम आणि बचत गटाद्वारे महिलांना मिळालेले उद्योग व रोजगार यांचे अध्ययन करण्यासाठी माविम ने दिलेले कर्ज पुरवठा, विविध योजना आणि गोंदिया जिल्हयातील महिलांना मिळालेले रोजगार या विविध माहिती घेऊन त्यासाठी प्राथमिक व द्वितीय पद्धतीचा उपयोग केला जाईल. त्याच आधारावर संशोधन अहवालाची मांडणी केली जाईल.

प्राथमिक स्रोत –

- १ सर्वेक्षण पद्धती – माविम, जिल्हा कार्यालय आणि तालुक्यातील कार्यालय, बचत बटातील महिलांच्या मुलाखती. बद्ध माविम आणि महिला बचत गटाच्या मार्गदर्शिका, माविम चे विविध उपक्रम, मेळावे, कार्यशाळा विविध कार्यक्रम
- २ निरीक्षण पद्धती – जिल्हा विभाग आणि तालुक्यातील व्यवस्थापकीय कार्यालयाच्या संबंधीत अशा काही बाबी असतात की त्यांचे अवलोकन प्रत्यक्ष भेटीतून आणि मुलाखतीद्वारे घ्यावयाचे राहून जाते. त्यामुळे संशोधन कार्यात बाधा येऊ शकते. अशा सर्व बाबी पडताळून पाहण्यासाठी निरीक्षण पद्धतीचा उपयोग केला जाईल. या पद्धतीचा उपयोग करून तथ्य व माहितीचे संकलनाचे कार्य पार पाडले जाईल आणि संशोधन अहवाल तयार केला जाईल.

द्वितीय स्रोत –

माविम आणि बचत गटाद्वारे गोंदिया जिल्हयातील महिलांना मिळालेले उद्योग आणि रोजगाराचे अध्ययन या विषयाशी संदर्भात झालेल्या विभिन्न संशोधनाचा आढावा घेण्यासाठी प्रस्तुत विषयांशी संबंधीत प्रकाशित आणि अप्रकाशित सर्व लिखित साहित्याचा अभ्यास केल्या जाईल. यासाठी विभिन्न स्रोतातून माहितीचे संकलन केले जाईल. माविमचे वार्षिक अहवाल, उपलब्ध शासकीय कागदपत्रे, विविध ऑडियो – व्हिडीयो, महाराष्ट्र शासनाचे प्रकाशित मासिके, त्रैमासिके, वार्षिक नियतकालिके, वर्तमानपत्र, समाजमाध्यमे आदी या प्रकारे तथ्य आणि माहितीचे संकलन केल्यानंतर तिचे संपादन करून वगळण केल्या जाईल. त्यानंतर तथ्यांचे विश्लेषण करून निर्वचन करून ती माहिती संबंधीत प्रकरणामध्ये समाविष्ट केल्या जाईल.

संभाव्य वितरणे –

- 1) महिला आर्थिक विकास महामंडळ आणि महिला बचत गटाद्वारे महिलांना मिळालेले उद्योग आणि रोजगार या विषयाच्या संशोधनामुळे नवीन दृष्टीकोण, कल्पना आणि सर्वोत्तम पद्धतीचा मार्ग मिळत असतो.
- 2) नवीन सिद्धांताचा विकास होतो. माविम आणि महिला बचत गटाद्वारे महिला रोजगाराच्या संधीत वाढ झाल्यामुळे देशातील रोजगारात वाढ होईल आणि दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.
- 3) पद्धतशीर नव कल्पना आणि नवीन योजना – संशोधनामुळे नवकल्पना आणि नवीन योजना प्राप्त होतात.

- 4) महिलांच्या सबलीकरणासाठी माविमपे महत्वपूर्ण निर्णय घेण्यास मदत मिळेल.
5) महिलांची कर्जाची परतपोड ९९.५ टक्के आहे. त्यामुळे कर्ज परतपोडीचे प्रमाण वाढेल आणि बँकांचे बुडीत कर्जाचे प्रमाण कमी होईल.

विषयाचे महत्व –

महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे उपक्रम आणि योजना

नव तेजस्विनी – महाराष्ट्र ग्रामीण महिला उपक्रम विकास प्रकल्प : या प्रकल्पाद्वारे तिरोडा तालुक्यातील अनेक गावांमध्ये वेगवेगळे उद्योग सुर! करण्यात आले आहेत.

अ सामूहिक दुग्ध व्यवसाय केन्द्र बिसरू

ब श्वेत क्रांती प्रकल्प

क मोहरी व जवस यापासून कच्चे तेल तयार करणे

ड बांबूपासून तयार होणारया वस्तुचे उद्योग

इ गांडुळ खत, किटकनाशके, औषधी तयार करणे

ई एलईडी लाईट/ टेबल लॅम्प, स्टीट लाईट तयार करणे

- 1) अल्पसंख्याक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम ;डॅम्बद्ध : सेंद्रीय खत पकृती, कडधान्य – मसाले उद्योग, आचार तयार करणे यासारखे उद्योग केले जातात.
- 2) राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान ;छन्डद्ध रू स्वावलंबन लोकसंचालित साधन केन्द्र आमगाव याद्वारे अगबत्ती, पापड, कुरड्या, यांचे उद्योग केले जातात.
- 3) महाराष्ट्र राज्य उपजीविका अभियान ;डैत्सद्ध : आमगाव आणि सालेकसा या दोन तालुक्यात हे उपक्रम राबविले जातात. आमगाव तालुक्यात मासेमारी उद्योग महिलांद्वारे चालविले जातात.
- 4) पाणी स्वच्छता आणि आरोग्य : सालेकसा आणि आमगाव या तालुक्यात दुधापासून तयार होणारे पदार्थ उदाहरण तूप, खवा, पनिर हे पदार्थ तयार केले जातात.

सडक अर्जुनी – या तालुक्यातील आदिवासी महिला आधार बंधन केन्द्राच्या माध्यमातून रानमेवा समजला जाणारा मोहप!लापासून राख आणि पौष्टिक लाडू तयार कर!न विक्री करतात.

सालेकसा – या तालुक्यातील काही महिला बचत गट सामूहिक शेतीद्वारे लाल तांदुळ आणि काळा तांदुळ उत्पादन करतात. आज सामूहिक शेतीद्वारे उत्पादनात वाढ होत आहे.

देवरी – देवरी तालुक्यातील महिला बचत गटातील महिला तारखेपासून बांगड्या, कंगडा, हेअर पिन अशा वेगवेगळया वस्तु तयार कर!न विक्री करतात.

आमगाव – या तालुक्यातील महिला बचत गटातील महिला सॅनेटरी नॅपकील उद्योग करतात.

गोंदिया – या तालुक्यातील महिला अगबत्ती, मेणबत्ती उद्योग, हॅन्ड वॉश, पि!नाईल तयार कर!न विक्री करतात. तसेच महिलांच्या सौंदर्य प्रसाधनाच्या वस्तुंची विक्री करतात.

गोंदिया जिल्हयात माविमद्वारे स्थापन झोलेले महिला बचत गट

अ.क्र.	तालुका	बचत गटाची संख्या	बँकेने दिलेले खेळते भांडवल	पिरते भांडवल	बँकेद्वारे बचत गटाला पतपुरवठा
१	तिरोडा	२४१३	४८४	७२.६० लक्ष	१०८७
२	गेरेगाव	३७५			१९७
३	गोंदिया	३८६	१७५		४७५
४	आमगाव	४०२			२१०
५	सालेकसा	१४७२		२६.२५ लक्ष	५८७

६	सडक अर्जुनी	३१२			१७५
७	अर्जुनी मोरगाव	४१५			११२
८	देवरी	३५१			११७
	स्रोत – जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय गोंदिया व माविम कार्यालय, गोंदिया				

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) mavimindia.org
- 2) एकात्मिक बालसेवा योजना महाराष्ट्र शासन
- 3) सामाजिक संशोधन पत्रती – डॉ. राजू श्रीरामे
- 4) महिला आर्थिक विकास महामंडळ कार्यालय, गोंदिया
- 5) जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय, गोंदिया
- 6) जिल्हा अभियान व्यवस्थापक छल्ड उमेद
- 7) महिला स्वयंसहायता गट – प्रा. एम. यु. मुळानी
- 8) माविक मार्गदर्शिका
- 9) महिला सबलीकरण – प्रा. डॉ. संभाजी देसाई

भारत नेपाळ संबंध

डॉ. सुनील पिंपळे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकसेवा महाविद्यालय छत्रपती संभाजीनगर

प्रा. ए. बी. राऊत

दक्षिण आशिया हा आशिया खंडामधील एक भौगोलिक प्रदेश आहे. ह्या प्रदेशामध्ये भारतीय उपखंडातील भूभागाचा समावेश होतो. भौगोलिक दृष्ट्या दक्षिण आशिया हिमालयाच्या व हिंदुकुश पर्वत रांगेच्या दक्षिणेकडील भारतीय प्रस्तरावर स्थित असून त्याच्या दक्षिणेस हिंदी महासागर आहे. भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश व श्रीलंका हे भारतीय उपखंडामधील प्रमुख देश तसेच, नेपाळ, अफगाणिस्तान भूतान व मालदीव ह्या आठ देशांना साधारणपणे दक्षिण आशियाई देश मानले जाते.

आशिया खंडातील भारत हा एक सर्वात मोठा देश आहे. आर्थिक व लष्करी दृष्टीकोनातून सुद्धा भारत इतर सर्व देशांपेक्षा वरचढ आहे. त्यामुळे हे सर्व देश भारताकडे भितीयुक्त व दाता या दोन्ही दृष्टीकोनातून पाहताना दिसून येतात. या देशातील नेपाळ व बांगलादेशा बरोबर भारताचे सुरुवातीच्या काळात अत्यंत मैत्रीपूर्ण संबंध होते परंतु अलीकडे या दोन्ही देशाबरोबर भारताचे संबंधात काही प्रमाणात कुटता निर्माण झालेली दिसून येते.

संशोधनाचा उद्देश :-

- १) भारताचे शेजारील देशांशी असलेल्या संबंधांचे विश्लेषण करणे.
- २) भारत नेपाळ यांच्यातील संबंध दुरावण्या मागील कारणांचा शोध घेणे.
- ३) भारताचे नेपाळ बरोबरचे संबंध सुधारण्यासाठीच्या उपाय योजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती :- भारताचे शेजारील देशांशी असलेल्या संबंधांबाबतच्या माहितीचे संकलन करून विषयाची मांडणी करण्यासाठी वर्णात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन विषयाचे विश्लेषण :- भारताने स्वातंत्र्यापासून आपल्या शेजारी देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंधनिर्माण

भारत नेपाळ संबंध:-

नेपाळमध्ये १९९०मध्ये बहुपक्षीय व्यवस्था अस्तित्वात आली. त्यानंतरच्या ३२ वर्षांच्या काळामध्ये एकूण २८ सरकार सत्तेवर आले आणि यातील एकाही सरकारने आपला कार्यकाळ पूर्ण केलेला नाही, ही गोष्ट विसरता येणार नाही.

भारत आणि चीन या दोन मोठ्या देशांमधील 'बफर स्टेट' ही नेपाळची ओळख आहे. सुरुवातीपासून नेपाळच्या उभारणीमध्ये भारताने योगदान दिले आहे. दोन्ही देशांमध्ये १९५० मध्ये मैत्रीचा करार झाला होता; तर नेपाळच्या पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांसाठी भारताचीच मदत झाली होती. त्यानंतर, नेपाळमधील प्रत्येक क्षेत्रामध्ये भारताने मोठे योगदान दिले आहे. अगदी पायाभूत सुविधांपासून शिक्षण, संस्कृती, आरोग्य अशा प्रत्येक क्षेत्रामध्ये मूलभूत मदत केली आहे. इंधन, अन्नधान्य यांचा पुरवठा भारताकडून करण्यात येतो. तेथील रस्ते, वीजप्रकल्प यांच्या उभारणीसाठी भारताने मदत केली आहे. सुमारे ७० लाख नेपाळी नागरिक

भारतामध्ये रोजगारासाठी भारतामध्ये आहेत; तर त्यांच्याकडून मायदेशी पाठवण्यात येणाऱ्या पैशांवर तेथील अर्थव्यवस्थाही मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे.

राजेशाही आणि राजकीय पक्षांबरोबरील संबंधांचा समतोल कायम ठेवण्याचे भारताचे धोरण होते . दुसऱ्या बाजूला चीनचे नेपाळबरोबरील संबंध मर्यादित होते .सन १९९०मध्ये बहुपक्षीय व्यवस्था अस्तित्वात आली आणि काही वर्षात सुरु झालेल्या माओवाद्यांच्या हिंसाचारात १९९६ ते २००६ या दहा वर्षांमध्ये नेपाळमध्ये १७ हजारांपेक्षा जास्त जणांचा मृत्यू झाला .राजेशाही संपुष्टात येऊन नवी घटना अस्तित्वात आली; येथूनच चीनच्या वाढत्या हस्तक्षेपाला सुरुवात झाली .यामध्ये २०१५ मध्ये नव्या घटनेमध्ये मधेशी आणि अन्य स्थानिक वंशाच्या नागरिकांव अन्याय झाल्याच्या भावनेतून मधेशी संघटनांनी मोठे आंदोलन केले .या आंदोलनामुळे भारतातून नेपाळला होणारा जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा रोखला गेला .या आंदोलनाला भारताचा पाठिंबा असल्याचे मत तेथील जनतेमध्ये निर्माण झाले .ही भावना आजही कायम आहे.

मधेशींच्या आंदोलनानंतर चीनने वेगाने नेपाळामध्ये प्रभाव वाढवल्याचे दिसून येते .यामध्ये 'बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह' या कार्यक्रमाचाही समावेश आहे .यामध्ये दोन मोठे महामार्ग उभे करण्यात येणार आहेत; तसेच काठमांडूपासून ल्हासा आणि शिगत्सेपर्यंत रेल्वेमार्ग उभा करण्याचा प्रस्ताव देण्यात आला .मधेशींच्या आंदोलनानंतर भारतावरच पूर्ण अवलंबून असल्याचे नैराश्य असलेल्या नेपाळच्या राज्यकर्त्यांनी तत्काळ या प्रस्तावाला मान्यता दिली .दुसऱ्या बाजूला नेपाळपर्यंत पायाभूत सुविधा उभ्या करण्याची चीनची महत्वाकांक्षा कायमच होती .सन १९७३ मध्ये चीनचे तत्कालीन अध्यक्ष माओ द जंग यांनी नेपाळच्या राजांबरोबर चर्चा करताना रेल्वेमार्ग उभा करण्याचा मनोदय जाहीर केला होता, ही गोष्ट विसरता येणार नाही .आता नव्या प्रकल्पामध्ये सुरुवातीला रेल्वेमार्गाची किंमत तीन अब्ज डॉलर होती, ती आठ अब्ज डॉलरपर्यंत गेली आहे . नेपाळसारख्या ३०-३२ अब्ज डॉलरचा जीडीपी असणाऱ्या देशासाठी आठ अब्ज डॉलरच्या प्रकल्पाचा मोठा बोझा असणार आहे .याशिवाय, भगवान बुद्धांचे जन्मस्थळ लुम्बिनी येथे विमानतळासह महामार्ग, हॉटेल अशा अन्य पायाभूत विकसित करण्यासाठी हॉंगकाँग येथील एका कंपनीने पुढाकार घेतला आहे .या प्रकल्पासाठी तीन अब्ज डॉलरची गुंतवणूक अपेक्षित असून, ही कंपनीही चीन सरकारच्या इशान्यावर काम करत असल्याचे सांगण्यात येते .थेट परकी गुंतवणुकीमध्येही चीनचा वाटा वाढताना दिसून येत आहे .सन २०२१मध्ये पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये भारतातून नेपाळमध्ये होणारी थेट परकी गुंतवणूक ८१ टक्क्यांनी कमी झाली .करोनाचा प्रादुर्भाव हे त्यामागील प्रमुख कारण होते; मात्र याच काळामध्ये चीनने १५ कोटी डॉलरपेक्षा जास्त गुंतवणूक नेपाळमध्ये केली .यामध्ये हॉटेल, रेस्टॉरंट व पर्यटन क्षेत्रातील अन्य सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होत आहे.

चीनचा वाढता प्रभाव कमी करण्यासाठी भारताकडूनही प्रयत्न झाले .तेथील विद्युतप्रकल्पांसह अन्य क्षेत्रांमध्ये भारताकडून गुंतवणूक होऊ लागली आहे .यासाठी भारतातील खासगी क्षेत्रांनीही पुढाकार घेतला आहे .तर, भारताच्या पुढाकारातून अमेरिकेकडून ५० कोटी डॉलरचा 'मिलेनिअम चॅलेंज कॉर्पोरेशन'हा निधी मंजूर झाला आहे .एकूण १२०० मेगावॉटचे आणि २.४ अब्ज डॉलरची गुंतवणूक असणारे दोन वीजप्रकल्पही आकाराला येत आहेत .या गुंतवणुकीबरोबरच नव्या क्षेत्रांचाही विचार व्हायला हवा .नेपाळने २०२१ या वर्षामध्ये १.६४ अब्ज डॉलरची निर्यात केली .यामध्ये ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त माल भारताच्या मार्गानेच अन्य

देशांमध्ये गेला आहे .या मालामध्ये दोन तृतीयांश वाटा खाद्यतेलांचा आहे .या परिस्थितीमध्ये नेपाळच्या या वस्तूंना जागतिक बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न झाल्यास त्याचा फायदा होईल .पर्यटनाची मोठी संधी उपलब्ध होऊ शकत असतानाही, नेपाळमधील हे क्षेत्र त्या प्रमाणात विकसित झाले नाही .नेपाळला २०१९मध्ये पर्यटनातून ८० कोटी डॉलरचे उत्पन्न मिळाले, त्याच वर्षी श्रीलंकेला पर्यटनातून ४.६ अब्ज डॉलरचे उत्पन्न मिळाले होते .नेमक्या याच त्रुटीवर लक्ष केंद्रीत करून चीनकडून नेपाळमध्ये गुंतवणूक होत आहे.

चीनच्या वाढत्या हस्तक्षेपामागे सामरिक कारणही आहे .नेपाळवर भारताचा आणि त्या माध्यमातून काही प्रमाणात अमेरिकेचा प्रभाव आहे .हा प्रभाव कमी करत, तिबेटला सुरक्षित ठेवण्याचा एक विचार चीनच्या राज्यकर्त्यांच्या मनामध्ये आहे .त्याचबरोबर नेपाळच्या माध्यमातून दक्षिण आशियातील एक व्यावसायिक प्रवेशद्वार निर्माण करणे .आणि नेपाळच्या माध्यमातून दक्षिण आशियाई देशांवरील पकड आणखी मजबूत करणे, या दोन उद्देशांच्या पूर्ततेसाठीही चीनचे प्रयत्न सुरु असल्याचे दिसून येते.

सध्या नेपाळची अर्थव्यवस्था मोठ्या अडचणीच्या कालखंडातून जात आहे .या अर्थव्यवस्थेने २००९ ते २०१९ या काळामध्ये सरासरी ४.९ टक्क्यांची वाढ अनुभवली आहे .मात्र, करोनाच्या प्रादुर्भावामध्ये पहिल्यांदाच ही अर्थव्यवस्था आकुंचन पावली .त्यातून पुन्हा आश्वासक वाटचाल सुरु असली, तरीही वाढत्या महागाईने जनतेमध्ये नाराजी आहे .अन्नधान्य आणि इंधनाच्या दरवाढीमुळे महागाईचा निर्देशांक सप्टेंबर २०२२मध्ये ८.६४ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला होता .हा दर १२ टक्क्यांपर्यंत पोहोचण्याची भीती आहे .दुसऱ्या बाजूला तेथील लोकसंख्येत ३० वर्षांखालील तरुणांचे प्रमाण ६३ टक्के असताना, १५ ते २९ या वयोगटातील बेरोजगारी १९.२ टक्क्यांपर्यंत पोहोचली आहे .ही गोष्ट स्थानिक असंतोषाला खतपाणी घालू शकते .सुरक्षा, पायाभूत सुविधा, प्रशासकीय खर्च, वेतन यांवरील अनावश्यक खर्च कमी करण्यासाठी सरकारकडून पावले उचलण्यात येत आहेत .तर, गेल्या पाच महिन्यांत २०.१७ टक्के आयात कमी करण्यात आली आहे .परकी गंगाजळी वाचवण्यासाठी हा उपाय करण्यात आला आहे .ही अस्वस्थता कायम असताना, चीनधार्जिण्या प्रचंड-ओली यांची आघाडी तेथे सत्तेवर आली आहे .प्रचंड यांचे चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षातील नेत्यांबरोबर जवळचे संबंध आहेत .साधारपणे नेपाळचा पंतप्रधान त्याच्या पहिल्या परदेश दौऱ्यासाठी भारताची निवड करतो, हा संकेत आहे .मात्र, २००८ मध्ये पहिल्यांदा पंतप्रधान झाल्यानंतर प्रचंड यांनी ही प्रथा मोडून चीनचा दौरा केला होता .ओली यांनी दोन वर्षांपूर्वी भारताबरोबर सीमावाद उकरून काढला होता .ओली यांच्या काळामध्ये चीनच्या दूतावासातूनच त्यांना सूचना मिळत होत्या, असे सांगण्यात येते .त्यामुळे, आगामी काळामध्ये नेपाळमधील घडामोडी भारतासाठी आणि पर्यायाने दक्षिण आशियातील सामरिक वाटचालीसाठी महत्त्वाच्या ठरणार आहेत

आता नेपाळमधील घडामोडींनंतर नेपाळमध्ये दोन कम्युनिस्ट पक्ष एकत्र आले आणि पुष्पकमल दहल 'प्रचंड' तिसऱ्यांदा पंतप्रधान पदावर आले आहेत .निवडणुकीपूर्वीच्या नेपाळी काँग्रेसला सोडचिठ्ठी देत प्रचंड यांनी नेपाळी कम्युनिस्ट पक्षाच्या) यूएमएल (के .पी .शर्मा ओली यांच्याशी हातमिळवणी केली .नेपाळी काँग्रेस आणि प्रचंड यांची आघाडी विजयी झाल्यानंतर, नेपाळचा प्रवास पुन्हा मध्यम मार्गावरून होईल, असा होरा व्यक्त करण्यात येत होता .आता प्रचंड आणि ओली या चीनधार्जिण्या नेत्यांनी हातमिळवणी केल्यानंतर नेपाळचा प्रवास पुन्हा चीनच्या दिशेने जाऊ शकतो. याचा विचार करून भारताने नेपाळी जनता व सरकारच्या मनात दृढ विश्वास निर्माण करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष - भारत व नेपाळ यांच्यातील संबंध अधिक दृढ होण्यासाठी नेपाळच्या मनात विश्वास निर्माण होणे आवश्यक आहे . यादृष्टीकोनातून भारताने खालील भूमिका घेणे गरजेचे आहे .

- १) नेपाळ मधील भारताची आर्थिक गुंतवणूक वाढविणे
- २) नेपाळला चीन पासून दूर करण्याचा प्रयत्न करणे
- ३) सीमावाद वरती समजस्यांने तोडगा काढणे

संदर्भ ग्रंथ:-

1. India's Foreign Policy - Emerging Challenges and Paradigms - Upereti B. C., Sharma Mohanlal, Kaushik S. N., Vol. I & II.
2. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&sourceweb&cd=&ved=2ahUKEwiwjcW0r-X8AhVq7zgGHRrLCUwQFnoECAoQAAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.indiejournal.in%2Farticle%2FIndia-nepal-relations-reach-historic-low-as-nepal-looks-to-china&usg=AOvVaw12nf6qSpKcRYW57xCYn35h>

हवामान बदलाचा मराठवाड्यातील शेतीवर होणारा परिणाम एक

अभ्यास

प्रा. डॉ. बोनर आर. वाय.

अर्थशास्त्र विभाग

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी, होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्रात पाच प्रादेशिक विभाग आहेत. ही विभागणी भौगोलिक समानता, भाषा, नैसर्गिक संसाधने आणि माती यावर आधारित केलेली आहे. यामध्ये कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा, उत्तर महाराष्ट्र आणि विदर्भ हे 5 प्रादेशिक विभागांचा समावेश होतो. या पाच विभागांपैकी मराठवाडा हा प्रदेश महाराष्ट्राच्या मध्यभागी आहे. मराठवाडा हा महाराष्ट्राचा गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात आणि आसपास वसलेला एक प्रदेश असून त्यात आठ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. यात छत्रपती संभाजी नगर, जालना, बीड, धाराशिव, लातूर, परभणी, नांदेड आणि हिंगोली हे जिल्हे आहेत. छत्रपती संभाजीनगर शहर हे ह्या विभागाचे मुख्यालय आहे. महाराष्ट्रातली एकूण लोकसंख्येपैकी १६.८४ टक्के लोकसंख्या या प्रदेशात राहाते.

मराठवाड्याची महाराष्ट्रातील इतर प्रदेशाशी तुलना केली असता असे दिसून येते की, सर्व क्षेत्रांमध्ये विकासकाच्या बाबतीत मराठवाडा मागासलेला आहे. मराठवाड्याचा विकास म्हणजे मराठवाड्यातील शेतीचा विकास हे स्पष्ट आहे. मराठवाड्याचे सिंचन क्षेत्रही इतर विभागांच्या मानाने कमी आहे. विजेचे भारनियमनही मराठवाड्यात अधिक आहे. त्यामुळे मर्यादित सिंचन सुविधांची उपयोगिताही मर्यादितच झाली आहे. मराठवाड्यातील शेतीची उत्पादकता फारच कमी आहे, याचा शोध शासनाने घेतलेलाच नाही. मुंबई सोडून उर्वरित महाराष्ट्रात दरडोई 411 युनिट वीज वापरली जाते. याउलट मराठवाड्यात दरडोई फक्त 234 युनिट वीज वापरली जाते. उर्वरित महाराष्ट्रात 1 लाख लोकसंख्येमागे 1,375 लोकांना रजिस्टर्ड फॅक्टरीमध्ये काम मिळते आणि मराठवाड्यात 1 लाख लोकांमागे फक्त 560 लोकांनाच रजिस्टर्ड फॅक्टरीत रोजगार मिळतो. या विषमतेमुळे दरडोई उत्पन्नाची दरीही वाढत गेलेली आहे. वार्षिक पाहणीनुसार महाराष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न 54 हजार 867, तर मराठवाड्याचे उत्पन्न 34 हजार 538 आहे. ही दरी दूर करणे हा विकासनीतीचा भाग असला पाहिजे. शिक्षणाबाबतही हेच चित्र दिसते. तांत्रिक शिक्षणासाठी मराठवाड्याला 6 कोटी 52 लाख रुपये, तर उर्वरित महाराष्ट्राला 38 कोटी 54 लाख रुपये, पॉलिटेक्निकसाठी मराठवाड्याला 4 कोटी 71 लाख, तर उर्वरित महाराष्ट्राला 43 कोटी 8 लाख रुपये मिळतात. हेच चित्र शाळांबाबतही मराठवाड्यात दिसते. सार्वजनिक आरोग्यासाठी मराठवाड्याला 59 कोटी 50 लाख, तर उर्वरित महाराष्ट्राला 169 कोटी 60 लाख रुपये मिळतात. टक्केवारीत मराठवाडा 20 टक्के, तर महाराष्ट्र 61 टक्के अशी गुंतवणुकीची योजना आहे. साखर कारखाने, सूतगिरण्या आदींबाबतही हेच चित्र आहे. मराठवाड्यात उद्योग येण्यासाठी रस्ते, वीज, पाणी या पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. यामुळे मराठवाड्यातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. मराठवाड्यात इतर प्रदेशाच्या तुलनेत कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणून हवामानातील बदलाचा तीव्रतेने परिणाम मराठवाड्याच्या शेतीवर आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनावर होतो.

कमी पर्जन्यमान, आधुनिक तंत्राचा तुटवडा आणि प्रक्रिया उद्योगांचा अभाव मराठवाड्यातील शेतीच्या दुर्दशेचे प्रमुख कारण ठरले आहे. हिंगोली, परभणी, बीड, उस्मानाबाद जिल्ह्यांचा काही भाग पूर्णतः अवर्षणप्रवण आहे. शेतकरी रोजगारासाठी इतरत्र स्थलांतरित होण्याचे प्रमाण वाढत आहे. प्रक्रिया उद्योग आणि सिंचन सुविधा वाढल्यास मराठवाड्यातील शेती समृद्ध होईल असे कृषी तज्ज्ञांचे मत आहे. सिंचन सुविधा आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव मराठवाड्यातील शेतीला पिछाडीवर घेऊन गेला. सध्या मराठवाड्यात शेतीची परवड झाली असून, रोजगारासाठी बाहेर पडलेल्या शेतकऱ्यांची लक्षणीय संख्या आहे. कापूस, ज्वारी, तूर, हरभरा, बाजरी या विभागातील अनुकूल पिकांची जागा मका, सोयाबीन, ऊस या नगदी पिकांनी घेतली आहे. भीषण पाणी टंचाई असूनही विभागात दोन लाख हेक्टरवर ऊस उभा आहे. पाण्याची पुरेशी उपलब्धता नसतानाही ऊस लागवड वाढत आहे. राज्यातील इतर भागात ऊस उत्पाकदता प्रतिहेक्टर ९२ टन असताना मराठवाड्यात फक्त ७१ टन आहे. विभागातील वातावरणाला अनुकूल पिकांना योग्य हमीभाव मिळत नाही. त्यामुळे शेतकरी हमखास दराच्या उसाकडे वळले आहेत. फळबागांची अवस्था पाण्याअभावी बिकट झाली आहे. या स्थितीत शेतीतून मिळणारे अपेक्षित उत्पन्न दिवसेंदिवस घटत आहे. सोयाबीन, मका, कापूस यांचे लक्षणीय उत्पादन होऊनही प्रक्रिया उद्योग नाही. परभणी-हिंगोली भागात टेक्सटाइल पार्क, सिल्लोडला स्टार्च प्रक्रिया उद्योग, लातूरला सोयाबीन प्रक्रिया उद्योग हे घोषणेच्या पातळीवर अडकले आहेत. या पार्श्वभूमीवर मराठवाड्यातील शेती क्षेत्र व शेतकरी चिंताग्रस्त आहेत.

म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात हवामान बदलाचे विविध परिणाम कसे होतात याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. वाढते तापमान, कमी होत असलेला पाऊस आणि वारंवार होणाऱ्या तीव्र हवामानाच्या घटनांचा कृषी, जलस्रोत, आरोग्य आणि उपजीविका यांसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांवर कसा परिणाम होतो याचे परीक्षण केले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात अशी मत मांडण्यात आले आहे की, हवामान बदल ही केवळ पर्यावरणीय समस्या नसून ती एक सामाजिक आणि आर्थिक समस्या आहे. यामुळे लोकांमध्ये असमानता व अस्थिरता वाढली आहे.

मराठवाडा हा पश्चिम भारतातील महाराष्ट्र राज्याचा एक विभाग आहे. यात आठ जिल्हे आहेत. हे आठही जिल्हे इतिहास व सांस्कृतिक वारसा असणारे आहेत. मात्र अलीकडच्या काळात मराठवाड्यालाही सर्वच जिल्ह्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. मराठवाड्याला भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांपैकी सततचा दुष्काळ आणि पाणीटंचाई ही प्रमुख समस्या आहे. भूगर्भातील खालावलेली पाण्याची पातळी आणि अपुरा पाऊस यामुळे या प्रदेशात दीर्घकाळ पाणीटंचाईचा सामना करावा लागतो. याचा परिणाम मराठवाड्यातील लोकांसाठी उपजीविकेचा मुख्य स्रोत असलेल्या शेती क्षेत्रावर झाला आहे. ज्यामुळे पीक उत्पादनात घट झाली आहे. या प्रदेशात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे आणि शाळांची कमतरता आहे. यामुळे लोकांच्या शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधीवर परिणाम होत आहे. या प्रदेशातील गरिबी आणि बेरोजगारीचे प्रमाण वाढला आहे.

मराठवाड्यात हवामान बदलाचा परिणाम:-

सतत बदलत जाणाऱ्या हवामानाचा फटका मराठवाड्यातील शेती व्यवसायाला सहन करावा लागणार आहे. पर्यावरणातील बदलामुळे शेतीसमोर मोठे संकट उभे ठाकले आहे. हवामान बदलाचा शेतीवर होणाऱ्या परिणामाचे प्रमुख दोन प्रकारांमध्ये विभाजन करण्यात येते ते पुढील प्रमाणे आहे

1. वायु प्रदूषण:-

घातक सूक्ष्म कण आणि वाढत्या तापमानामुळे सहजीवाच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. वायु प्रदूषणामुळे मानवाबरोबरच पशु पक्षी वनस्पती जीव जंतू वृक्ष व पिकावर परिणाम होतो. वायु प्रदूषण व वाढत्या तापमानामुळे लाखो प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. याचा परिणाम परस्पर पूरकतेचा सिध्दांत आणि पूरक शेती व्यवसायावर होतो. आजची जीवन पद्धती आणि हरितगृह हवामान बदलास कारणीभूत ठरत आहेत.

समुद्राच्या पाण्याचे अति बाष्पीभवन होऊन वादळे गारपीट अतिवृष्टी यासारख्या अस्मानी संकटाला मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

2. माती प्रदूषण:-

वायु प्रदूषणाचा थेट परिणाम माती वर होत आहे. प्रदूषणामुळे जमिनीतील व जमिनीच्या पृष्ठभागावरील सुपीक जीव जंतू नष्ट होत आहेत. हवामान बदल ही एक महत्वाची समस्या आहे. संपूर्ण जगावर त्याचा परिणाम होत आहे. हवामान बदलाचे परिणाम दूरगामी आहेत, दैनंदिन जीवनातील विविध पैलूंवर त्याचा परिणाम होतो. अन्न उत्पादन, मानवी आरोग्य आणि नैसर्गिक वातावरणाची एकूण स्थिती हवामान बदलामुळे प्रभावित होते. विशेषतः गंभीर परिणाम स्थानिक लोकांच्या जीवनावर होत आहेत. मराठवाडा हा प्रदेश कोरड्या आणि अर्ध-रखरखीत हवामानाने वैशिष्ट्यीकृत आहे. कमी पावसाची पातळी आणि कडक उन्हाळा आहे. यामुळे हवामान बदलाच्या परिणामासह, तीव्र पाणी टंचाई निर्माण झाली आहे, ज्याचा कृषी आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम झाला आहे.

पाण्याच्या गरजांसाठी हा प्रदेश मोठ्या प्रमाणावर मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून आहे. ज्यामुळे शेतकऱ्यांना पिके घेणे कठीण झाले आहे. यामुळे कृषी उत्पादनात घट झाली असून, लाखो लोकांच्या उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकांच्या जीवनमानावर परिणाम झाला आहे.

या थेट परिणामांव्यतिरिक्त, दुष्काळ, पूर आणि उष्णतेच्या लाटा यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींची वाढती वारंवारता आणि तीव्रता देखील मराठवाड्यातील उपजिविकेला हातभार लावत आहे. या घटनांमुळे पिकांचे, घरांचे आणि पायाभूत सुविधांचे लक्षणीय नुकसान होऊ शकते, ज्यातून सावरण्यासाठी अनेक वर्षे लागू शकतात. ते स्थानिक अर्थव्यवस्थेला देखील व्यत्यय आणतात, अन्न आणि इतर आवश्यक वस्तूंची उपलब्धता कमी करतात आणि गरिबी वाढवतात.

मराठवाडा विभागात हवामान बदलाचा परिणाम गंभीर आणि दूरगामी होत आहे. पाण्याच्या टंचाईपासून तापमानात वाढ आणि नैसर्गिक आपत्तीपर्यंत अनेक आव्हानांचा सामना या प्रदेशातील लोकांना करावा लागत आहे. ज्याचा स्थानिक लोकांच्या जीवनावर मोठा परिणाम होत आहे. हवामान बदलाची मुख्य कारणे दूर करण्यासाठी आणि मराठवाड्यातील लोकांना त्याच्या परिणामांशी जुळवून घेण्यास मदत करण्यासाठी कृती करणे महत्वाचे आहे. यासाठी पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. तसेच स्थानिक लोकांना हवामान बदलाच्या प्रभावांना तोंड देण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित करण्यात मदत करण्यासाठी शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आवश्यकता आहे. एकत्र काम करून आपण मराठवाड्यातील लोकांसाठी आणि संपूर्ण जगासाठी शाश्वत आणि लवचिक भविष्याची खात्री करू शकतो.

शेवटी, मराठवाड्यातून होणाऱ्या स्थलांतराचा या भागातील सेवा क्षेत्रावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. मनुष्यबळाचा तुटवडा, ग्राहकांच्या मागणीत झालेली घट आणि कर्मचाऱ्यांच्या कौशल्यात घट ही स्थलांतरामुळे सेवा क्षेत्रासमोरील काही प्रमुख आव्हाने आहेत. या आव्हानांना तोंड देणे हे सरकारी स्थानिक व्यवसायांसाठी महत्वाचे आहे. मराठवाड्यातील सेवा क्षेत्राला स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी धोरणे विकसित करणे आवश्यक आहे.

मराठवाडा प्रदेशात कृषी क्षेत्रातील आव्हाने महत्वाची आहेत. या आव्हानामुळे शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढत आहे. या परिस्थितीला खालील प्रमुख घटक कारणीभूत आहेत.

1.अवर्षण:-

हे क्षेत्र प्रबळ आहे ज्यामुळे पीक अपयशी ठरते आणि वारंवार दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते. अधिकाराचा अभाव शेतीवर अवलंबून असलेला प्रदेश असूनही, मराठवाड्यात इमिग्रेशन सुविधा मर्यादित आहेत, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना दुष्काळाच्या काळात पिके घेणे कठीण होते.

2.कर्ज:-

मराठवाड्यातील अनेक शेतकरी एकतर इंग्रॅटस सच बियाणे खते आणि कीटकनाशकांच्या उच्च किंमतीमुळे किंवा त्यांच्या शेतात गुंतवणुकीसाठी लूम घेतल्यामुळे खूप कर्ज झाले आहेत. हे कर्ज जबरदस्त होऊ शकते, ज्यामुळे आर्थिक ताण आणि निराशा येते,

3.पिकांसाठी कमी भाव:-

मराठवाड्यातील उफम मधील शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांसाठी कमी भाव मिळतो, हार्गेनिंग पॉवरचा अभाव, बाजारातील अकार्यक्षमता, आणि बाजारात पिकांचे अतिरिक्त प्रमाण. यामुळे यशस्वी कापणी होऊनही शेतकऱ्यांना पेनफिट काढता येत नाही

4.सरकारी पाठिंब्याचा अभाव:-

शेतकऱ्यांना आधार देण्याच्या उद्देशाने विविध सरकारी योजना असूनही, या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी अपुरी आहे, अनेक शेतकऱ्यांना प्रवेश नसल्यामुळे त्यांना आधाराची गरज आहे.

या आव्हानांमुळे मराठवाडा विभागातील शेतकरी आत्महत्यांच्या उच्च दर आहे. अनेक शेतकरी या प्रणालीगत समस्यांमुळे असहाय्य आणि निराश होऊन आत्महत्या करत आहेत. मराठवाड्यातील संकटावर मात करण्यासाठी या समस्यांची मूळ शोधणे आणि शेतकऱ्यांना मदत देणे महत्वाचे आहे.

मराठवाड्यातील पर्जन्यमानात बदल

मराठवाडा प्रदेशाने अलिकडच्या वर्षात पर्जन्यमानात लक्षणीय बदल अनुभवले आहेत. त्यांची काही उल्लेखनीय कारणे आहेत.

1.पाऊस:-

प्रदेशात एकूणच पावसात घट झाली आहे. अनेक भागात दुष्काळसदृश परिस्थिती आहे. यामुळे पीक उत्पादनात घट झाली आहे. शेतकऱ्यांचा ताण वाढला आहे. मराठवाड्यातील पावसाचे स्वरूप अनिश्चित बनले आहे. काही भागात अतिवृष्टी तर काही भागात दुष्काळ. यामुळे शेतकऱ्यांना पिकांचे नियोजन आणि वाढ करणे कठीण होते, ज्यामुळे अनिश्चितता आणि जोखीम वाढते.

2.मान्सूनची उशिरा सुरुवात:-

मराठवाड्यातील शेतीसाठी महत्त्वाचा असलेला मान्सून हंगाम अलिकडच्या काही वर्षांत उशिरा सुरू होत आहे. ज्यामुळे पिकांच्या वाढीचा हंगाम कमी होतो.

3. असामान्य हवामान घटना:-

या प्रदेशात गारपिटीसारख्या असामान्य हवामान घटनांचा अनुभव आला आहे. ज्यामुळे पिकांचे व शेतकऱ्यांचे लक्षणीय नुकसान होऊ शकते. नासाडीच्या नमुन्यातील या बदलांचा मराठवाड्यातील शेतीवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. ज्यामुळे शेतकऱ्यांना पिके वाढवणे आणि उदरनिर्वाह करणे कठीण झाले आहे. या बदलांची मूळ कारणे शोधून काढणे आणि शेतकऱ्यांना आधार देणे हे या प्रदेशातील कृषी क्षेत्राला जुळवून घेण्यास मदत करण्यासाठी एकसंघ ठरेल.

4. घटले दूध उत्पादन:

दुष्काळ आणि खाद्याअभावी पशुधनावर पडणाऱ्या ताणामुळे मराठवाड्यातील दूध उत्पादनात घट झाली आहे. उदरनिर्वाहासाठी दुध उत्पादनावर अवलंबून असलेल्या शेतकऱ्यांचे उत्पन्नावर विलक्षण परिणाम होत आहे.

5. कडधान्य उत्पादनात घट:

पर्जन्यमानाचा अभाव आणि पाण्याचा ताण यामुळे मराठवाड्यातील कडधान्य उत्पादनात घट झाली आहे. कडधान्ये ही प्रथिनांचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे. आणि या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर पिकवली जाते.

6. धान्य उत्पादनात घट:

पावसाचे प्रमाण आणि दुष्काळाच्या वाढत्या वारंवारतेमुळे मराठवाड्यातील धान्य उत्पादनात घट झाली आहे. यामध्ये मुख्य पिकांचा समावेश आहे. जसे की मका, ज्वारी आणि गहू, जे या प्रदेशातील अन्न सुरक्षेसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. दूध, कडधान्ये आणि धान्यातील या कपातीमुळे मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. या क्षेत्राच्या कृषी क्षेत्रातील सध्याच्या संकटाला हातभार लागला आहे. या समस्यांमागची कारणे शोधून काढणे आणि शेतकऱ्यांना मदत देणे महत्त्वाचे ठरेल.

मराठवाड्यातील जलस्रोत आणि जलसंरचना कमी होणे ही एक प्रमुख समस्या आहे. कमी होत जाणारे मनुष्यबळ, भूजल स्रोतांचे अतिशोषण आणि खराब जलव्यवस्थापन पद्धती यांच्या एकत्रित परिणामांमुळे या प्रदेशाला तीव्र पाणीटंचाईचा सामना करावा लागत आहे. याचा परिणाम म्हणजे या प्रदेशाच्या शेतीसाठी आणि पिण्याच्या पाण्याच्या गरजांसाठी आवश्यक असलेल्या टाक्या, विहिरी आणि तलाव यांसारख्या जलकुंभांची आणि पाण्याच्या संरचनांची संख्या कमी होत आहे. याची कारणे

1. हवामान बदल:

या प्रदेशाला पावसाचे प्रमाण कमी होत आहे. जास्त काळ कोरडा दुष्काळ पडू शकतो. ज्यामुळे पाणवट्यांमधील पाण्याची पातळी कमी होत आहे.

2. भूजलाचा अतिरेक:-

सिंचन आणि इतर कारणांसाठी भूजलाचा अतिप्रमाणात उपसण्यामुळे भूजल पातळी कमी होत आहे.

3. जंगलतोड:

वन आणि वनस्पती काढून टाकल्यामुळे प्रदेशात उपलब्ध पाण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे

4. खराब पाणी व्यवस्थापन:

मराठवाड्यातील पाणी व्यवस्थापन पध्दतीत अनेक उणीवा आहेत. मराठवाड्यातील पाणीटंचाई दूर करण्यासाठी पावसाचे पाणी साठविण्यासारख्या शाश्वत पाणी व्यवस्थापन पध्दती राबविणे महत्वाचे आहे.

सिंचन पध्दती आणि वनीकरण. याव्यतिरिक्त, भूजलाचा अतिरेक रोखण्यासाठी सरकारने नियम लागू केले पाहिजेत.

शाश्वत विकास हा आर्थिक वाढीचा दृष्टीकोन आहे. जो भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करतो. मराठवाडा प्रदेशासमोरील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी शाश्वत विकास महत्वाचा आहे.

लंडनस्थित द इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर एन्व्हायरमेंट अँड डेव्हलपमेंट (आयआयईडी) या संस्थेने मे महिन्यात एक रिसर्च पेपर प्रसिद्ध केला होता. "Urgent Preventative Action for Climate-related Suicides in Rural India" या पेपरमध्ये हवामान बदल आणि शेतकरी आत्महत्या यांच्यात थेट संबंध असल्याचे म्हटले आहे. २०१४ ते २०२१ या काळातील शेतकऱ्यांनी जीवन संपवण्याचे घटना आणि पावसातील बदल यांचा अभ्यास केल्यानंतर ज्या वर्षी दुष्काळीस्थिती असते त्या वर्षी जास्त शेतकरी मृत्यूला कवटाळतात असे यात नोंदवण्यात आले आहे.

सन 2021 मध्ये मान्सूनने ओढ दिलेल्या जून महिन्यात मराठवाड्यात फक्त ५५.५ मिमी इतका पाऊस झाला होता. मराठवाड्याच्या सरासरीपेक्षा हा पाऊस ४१.४१ टक्के इतका होता. या एका महिन्यात मराठवाड्यातील ९२ शेतकऱ्यांनी जीवन संपवले. तर जुलै महिन्यातील पहिले दोन आठवडे पावसाने ओढ दिली होती, या महिन्यात मराठवाड्यात १०१ शेतकऱ्यांनी जीवन संपवले. तर १ जानेवारी २०२१ ते जून २०२३ या अडीच वर्षांच्या कालावधित मराठवाड्यात एकूण २३९२ शेतकऱ्यांनी जीवन संपवले आहे. यंदा पावसाने ओढ दिलेली असल्याने, राज्यातील बऱ्याच भागात दुष्काळीस्थिती निर्माण झालेली आहे.

सारांश :-

मराठवाड्यातील आणखी एक आव्हान म्हणजे आरोग्य सुविधा आणि वैद्यकीय व्यावसायिकांचा अभाव. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी, आरोग्य सेवा क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याची आणि या प्रदेशात अधिक वैद्यकीय व्यावसायिकांना आकर्षित करण्याची गरज आहे. हे केवळ मूलभूत वैद्यकीय उपचारांसाठी प्रवेश सुधारेल असे नाही तर स्थानिक लोकांसाठी रोजगाराच्या संधी देखील वाढवेल. शिक्षण क्षेत्रात शाळा आणि शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमात गुंतवणूक करण्याची गरज आहे. यामुळे साक्षरतेचे प्रमाण वाढण्यास मदत होईल आणि मराठवाड्यातील लोकांना चांगल्या शैक्षणिक संधी उपलब्ध होतील. या विशिष्ट आव्हानांव्यतिरिक्त, प्रदेशातील गरिबी आणि बेरोजगारीच्या व्यापक समस्येवर लक्ष देण्याची गरज आहे. हे उद्योजकता आणि रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन देऊन आणि छोट्या व्यवसायांना आर्थिक आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान करून केले जाऊ शकते.

मराठवाड्यासमोरील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी स्थिर विकास महत्वाचा आहे. पाणीटंचाई, आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि दारिद्र्य या विशिष्ट आव्हानांना तोंड देण्यासाठी उपाययोजना राबवून, प्रदेश अधिक शाश्वत मनोरंजनाकडे वाटचाल करू शकतो,

संदर्भ:-

1. भोसले, 1. (2015, मे 16). महाराष्ट्राचे अन्नधान्य उत्पादन अंदाजानुसार ३६ टक्क्यांनी घसरले. द इकॉनॉमिक टाइम्स
2. चैतन्य. (2018, 30 नोव्हेंबर). महाराष्ट्रा मधील भूजल पातळी कायदा 2018 परिस्थिती पाणी साठवण फिल्टर, उत्पादने एक सल्लागार सेवा
3. <http://www.chaitomproducts.com>, gmaandwater-levels-in-maharashtra-2018-
4. चट्टोपाध्याय, आणि शर्मा (1998), शाश्वत विकास समस्या आणि केस स्टडी. संकल्पना प्रकाशन
5. मराठवाड्याचा विकास, (1999). GSLHV. प्रसाद, RAO, V. U. M., आणि RAO, G GS. N. (2010) भारतातील हवामान बदल आणि कृषी. पीएचआय लर्निंग प्लेट
6. Janswal, N. (2017, जुलै 21) महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना खरीप हंगामाच्या नुकसानीची भीती, हवामान खात्याला दोष
7. <http://thewire.in/uriculture/muhurashira-Laumets-met-de>
8. Jha, V., & Khedkar, V. (2022, July 18). Evaluating water use reduction strategies in Marathwada India Water Portal Hindi hmpe
9. केट, पी. व्ही. (1987). निजामाच्या अधिपत्याखालील मरुठवाडा

श्वासगतीने - मन करा रे प्रसन्न

डॉ. सचिन कृष्णराव बनारसे

प्रोफेसर

एम. डी. (काय चिकित्सा)

डॉ.राजेंद्र गोडे आयुर्वेद कॉलेज, अमरावती

डॉ. उज्वला साकरकर

एम. डी (शल्य तंत्र)

प्राचार्य, डॉ.राजेंद्र गोडे आयुर्वेद कॉलेज, अमरावती

स्वस्थ व्यक्तिची व्याख्या सांगतांना आचार्यांनी, दोष, अग्नी, धातू, मल इ. च्या साम्यावस्थेसोबतच प्रसन्न आत्मा, प्रसन्न इंद्रिये आणि प्रसन्न मन यांचाही विचार केला आहे. WHO नुसार सुद्धा स्वस्थ व्यक्तिच्या बाबतीत mental health चा विचार महत्वाचा ठरतो. व्याधीचे दोन प्रकार करताना शाररीक आणि मानसीक असा विचार केला जातो. शाररीक व्याधीसाठी जसा शोधन शमन इ. प्रकारे चिकित्सा विचार केला आहे तसा मानसीक आजारात किवा मन प्रसन्न साठी सत्वावजय चिकित्सा, अष्टांग योगातील यम, नियम, प्राणायाम इ. चा सखोल विचार केला आहे.

त्यापैकी लयबद्ध श्वासगतीने मन कसे प्रसन्न केले जाते अथवा मानसीक आजारात लयबद्ध श्वासगती कशी उपयुक्त ठरते हे प्रस्तुत लेखात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्वस्थाच्या रक्षणाकभ आणि व्याधीप्रशमना साठी आपले पूर्वज प्राणायाम आणि इतर लयबद्ध श्वसनपद्धती चा सराव करत आले आहेत.

सध्या मुख्य चिकित्सा प्रवाहा सोबत आहार, जीवनपधती, योगा प्राणायाम यांच्या कडे complimentary Therapies म्हणून पाटीले जातात. लयबद्ध श्वसनाचे शरीरावर आणि मनावर जबरदस्त परीणाम पाहण्यात येते. आचार्य श्री श्री रवीशंकर यांची सुदर्शन क्रिया, सद्गुरु जग्गी वासुदेव यांची Inner Engineering, सोहम साधना, box breathing अश्या अनके पद्धती सध्या व्यवहारात प्रचलीत आहे, प्रकार कोणताही असो त्यांचे परीणाम मात्रा थोड्याफार प्रमाणात सारखेच आहेत.

लयबद्ध श्वासगतीमुळे फुफुसाची गती नियमन होवून त्यामुळे हृदय आणि vagus nerve चे नियमन होते, आणि सोबतच रक्तदाब, नाडीगती, इन्शुलीन इ. महत्वाच्या घटकांवर अंकुश देखने ठेवल्या जाते.

शरीर उर्जेसाठी चार स्रोत म्हणजे अन्न, निद्रा, वातावरण आणि श्वासगती. अथर्ववेदात सुद्धा सूर्य, अन्न, जल आणि प्राण हे उर्जेचे चार स्रोत सांगितले आहे, पैकी प्राण' याचा संबंध लयबद्ध श्वासगती असा केला जावु शकतो.

श्वासगतीचा शरीरावरील परिणाम

लयबद्ध श्वासगतीचा प्रतिकार शक्तीवर जबरदस्त परिणाम होतो, त्याचा Immune cells, Cox 2 gene, 'telomerase revers transcriptase घ्या घटकावरती सुक्ष्मरित्या परिणाम होतो. तसेच तणावामुळे वाढलेला neutrophils and platelets count get कमी होतो. शरीराची Antioxidant capacity सुद्धा वाढण्यास मदत होते. श्वसनगतीने लालासाव प्रमाण वाढते, त्यात Nerve growth factor, Growth factor इ. महत्वाचे घटक शरीरावर सकारात्मक परिणाम करून प्रतिकार शक्ती वाढण्यास मदत होते.

लयबद्ध श्वासगतीचा मनावर परिणाम-

एखादे माकड घोड्यावर बसून सैरावैरा फिरत असल्यास त्याला आवरणे अवघड असते परंतु घोड्याची गती नियमन केल्यास निश्चीतच माकडाची गती सुधा कमी होते. येथे मनाला 'माकडाची' व श्वासाला 'अश्वाची' उपमा दिली आहे. श्वासगतीचे लयबद्ध नियमन करून मन शांत, प्रसन्न ठेवण्यास मदत होते. श्वासाच्या नियमन गतीसाठी किंवा ध्यानधारणा इत्यादी कर्मासाठी सगळ्यात महत्वाची अडचण म्हणजे मानशांत न राहणे. बऱ्याच रुग्णांना किंवा स्वस्थ व्यक्तींना ध्यान करताना मन अस्थिर असते. ध्यान सुरू असताना मन इतरत्र जाणे, ही अडचण येते. याचा उपाय सुद्धा आपल्या संतांनी आपल्या वाङ्मयकत देऊन ठेवलेला आहे. संत कबीर म्हणतात

"मन जाता है तो जाणे दे, तू गह कर राख शरीर!

बिन चढ़ाय कमान तो, कैसे चलेगा तीर!!

म्हणजे मनाचा तो स्वभावच आहे, ते अस्थिर होणारच परंतु मन अस्थिर झाले म्हणून शरीर कर्म (ध्यान) न सोडता ते पूर्ण करावे, ज्या प्रमाणे कमान ताणल्या शिवाय तीर कुठे जाणार नाही तसेच मन कुठेही गेले तरी शरीर स्थिर ठेवावे. अश्या अभ्यासाने आपोआप मन स्थिर व्हायला मदत होते.

लयबद्ध श्वासाचे प्राणायाम असो किंवा इतर कुठले ध्यान असो, लोक त्याकडे फार गंभीरतेने पाहतात, पण तसे नसावे ध्यान हे सहज, हसता खेळता करायला पाहिजे. गोरक्ष संहितेत त्याचे वर्णन आहे,

"हसिबा खेलिबा करीबा ध्यानंम"

Cortisol, oxytocine, Prolactine, हे हार्मॉन्स, ताणतणाव भिती, मनोदैन्य, नैराश्य इ. अवस्थेला कारणीभूत असतात. ताणतणावामुळे Cortisole hormone, level ok<rs rj श्वासगतीमुळे Cortisole hormone प्रमाण कमी होते. तर या उलट 'oklxrhus oxytocine, PRL चे प्रमाण वाढल्यामुळे नैराश्य, तणाव कमी होतो.

लयबद्ध श्वास – शरीर व मनाचा उर्जास्रोत

त्रयोपस्तंभामधील आहार, आणि निद्रा प्रमाणेच लयबद्ध श्वासगती हा सुद्धा महत्वाचा उर्जास्रोत आहे. बरेचदा व्यवहारात ikg.;kr येते की. रुग्णाचे Hb आदि सर्व रक्ताचे तापसण्या नॉर्मल असून, अनेक दिवस Multi-vitamines, अनेक बल्य औषधी घेवून सुद्धा रुग्णांमध्ये सतत थकवा, दौबल्या, आलस्य इ. गोष्टीमध्ये सुधारणा होत नाही अशा वेळेस मनाचा विचार करून, दिनचर्या बदल करून लयबद्ध श्वासाचा सराव रुग्णांमध्ये केलास त्याचे सकारात्मक परिणाम पाहायला मिळतात, आणि शाररीक, मानसीक, आत्मीक स्तरावर सुद्धा त्याचा फायदा होतो. शरीराला सकारात्मक उर्जा देवून नकारात्मक उर्जा, अनावश्यक केमीकला शरीरातून कमी होते. प्रत्येक आत येणारा श्वास शरीराला उर्जावान बनवतो आणि उच्छ्वास शरीरातील ताण, थकवा कमी करतो. fo'k"B मुद्रेमध्ये केलेल्या लयबद्ध श्वास सरावामुळे त्रिदोष समावस्थेत येतात आणि एकदा की मन प्रसन्न झाले की धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्षाचे चारही पुरुषार्थ साध्य होतात.

म्हणून जगद्गुरु तुकोबांनी आपल्या अभंगात म्हटले आहे

मन करा रे प्रसन्न ।

सर्व सिद्धीचे कारण।

मोक्ष अथवा बंधन ।

सुख समाधान इच्छा ते ॥

मानसिक स्वास्थ्य एक चिंतन

सौ. प्रिया नितीन उपासनी

माहीम मनपा माध्यमिक शाळा

"मन करा रे प्रसन्न,
सर्व सिद्धीचे कारण."

"मन" या शब्दात सर्व काही आहे. या मनाचे कोडे थोरा मोठ्यांनाही उलगडलेले नाही. मग मन म्हणजे नक्की काय? यावर अनेक मानसशास्त्रीय प्रयोग झाले तरी मन म्हणजे नेमके काय? व त्याचा मानसिक स्वास्थ्याशी संबंध आहे का? हा विचार सर्वसामान्यांच्या मनामध्ये डोकावून जातो.

"निरोगी शरीरात निरोगी मन वास्तव्य करते".

असे नेहमीच सांगितले जाते. मग मानसिक आरोग्य देखील याची पुढची पायरी आहे म्हणल्यास वावगे ठरणार नाही. एखाद्या व्यक्तीला मानसिक स्वास्थ्याची समस्या असणे म्हणजे "मन, विचार, भावना आणि वर्तन यामध्ये असलेले असंतुलनता होय". यामुळे व्यक्तीच्या भावनिक आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो. या मानसिक स्वास्थ्यांच्या समस्यांची काही महत्त्वाची कारणे आहेत.

- १ बालपणातील अत्याचार आघात किंवा दुर्लक्ष.
- २ एकाकीपणा.
- ३ भेदभाव अनुभवणे.
- ४ उत्तेजक पदार्थ नशा करणे. इत्यादी

आधुनिक मानसशास्त्राचे जनक सिगमंड फ्रॉयड यांच्या मते "माणसाचे मन हिम्मनगासारखे असते". मन, मानसिकता आणि विचार भावना, वर्तन या त्रिसूत्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मानसिक आरोग्य संकल्पना समजून घेण्यास उपयुक्त ठरतात. WHO च्या व्याख्येप्रमाणे "आरोग्य म्हणजे केवळ आजाराचा किंवा दुर्बलतेचा अभाव नव्हे तर त्याच्या जोडीने शारीरिक मानसिक सामाजिक स्वास्थ्याची पूर्ण स्वरूप स्थिती असणे होय". या व्याख्येत केलेल्या मानसिक आरोग्याच्या समावेशावरून त्याचे महत्त्व आपल्या लक्षात येईल. मग याचा अर्थ असा होतो की प्रत्येक व्यक्ती आपल्यातील क्षमता ओळखून त्यायोगे पुढे वागू शकेल दैनंदिन जीवनातील ताणतणावाचा सामना करू शकेल व समाजाला योगदान देऊ शकेल. या मानसिक आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक कोणते आहेत ते बघूया.

मानसिक आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक

- १ अनुवंशिकता आणि कौटुंबिक इतिहास.
- २ शारीरिक आरोग्य, आहार, झोप, वय.
- ३ अंधश्रद्धा मानसिक आरोग्य निदान, समज, व्यसने
- ४ नातेसंबंध, कुटुंब संस्कृती, काम, पैसा, घर.
- ५ बालपणात अनुभवलेल्या गोष्टी जसे की हिंसा, भेदभाव, गरिबी.
- ६ प्रतिकूल परिस्थिती जसे की अपंगत्व, असमानता.
- ७ शिक्षण क्षेत्रात वाढलेली स्पर्धा.

८ पर्यावरणीय परिस्थिती.

९ कलेशकारक घटना इत्यादी.

गेल्या काही वर्षांपासून आपल्याकडे मानसिक आरोग्य या विषयाची जास्त मोकळेपणाने चर्चा व्हायला सुरुवात झाली आहे. आणि शारीरिक आजारांच्या मुळाशी मानसिक ताण आणि असंतुलन असते हे आता वैद्यकशास्त्राने मान्य केले आहे. मात्र अनेकदा आपण आपल्या मानसिक आरोग्यात होणाऱ्या बिघाडाकडे दुर्लक्ष करतो. किंबहुना अनेक वेळा आपल्या हे बदल लक्षातही येत नाहीत. त्यामुळे आजाराची तीव्रता वाढते. आणि मग त्यावर उपचार घेणे अधिक अवघड होत जाते. 10 ऑक्टोबर हा जागतिक मानसिक आरोग्य दिन आहे. मग व्यक्तीचे मानसिक आरोग्य चांगले असण्याचे काही मापदंड आहेत.

१ **भूक** - योग्य वेळी आणि पुरेशी भूक लागणे. चांगल्या मनस्वास्थ्याचे लक्षण आहे. याउलट अन्नावरची वासना उडणे, अजिबात भूक न लागणे, किंवा सतत खाई खाई सुटणे हे मानसिक स्वास्थ्य बिघडल्याचे दर्शक आहे .

ताण असेल तर भूक मरते.

२ **झोप** - नियमित वेळेला आणि शांत झोप लागणे सात आठ तासानंतर आपणहून जाग येणे. उठल्यावर ताजे तवाने वाटणे हे निरोगी मनाचे लक्षण आहे.

डिप्रेसन किंवा असह्य ताण चिंता भेडसावणे मानसिक आजार झोपेवर परिणाम करतात.

३ **विचारशक्ती** - योग्य विचार करता येणे समस्येकडे वस्तुनिष्ठ पणे पाहता येणे आलेल्या ताणतणावांचे व्यवस्थापन करणे आवश्यक असते लहान लहान प्रश्न योग्य रीतीने न हाताळता येणे सततचावैचारिक गोंधळ असुरक्षित वाटणे मानसिक असंतुलन दर्शवते. आपल्या मनाचा तोल कोणत्याही परिस्थितीत जाऊ न देणे आणि तरीही संवेदनशील अशी ही मानसिक दृष्ट्या निरोगी असल्याचे लक्षण आहे.

४ **अपयश** - अपयश पचवता येणे आणि त्यातून बाहेर पडून पुन्हा प्रयत्न करणे. तसेच यशाने हुरळून न जाणे संतुलित मानसिकता दर्शवते. परीक्षेतील किंवा प्रेमातील अपयश एवढेच नव्हे तर साध्या मागण्यांना आलेले नकार पचवताना न येणारी अनेक मुलं अपयशाच्या गर्तेत जातात अशा मुलांमध्ये डिप्रेसन सारखे आजार आढळून येतात. Inferiority complex मुळे ही मुले यशाचे दरवाजे बंद करून घेतात याउलट यशाने उरळून जाऊन स्वतःला इतरांपेक्षा श्रेष्ठ मानणाऱ्यांना Harsissism जडण्याची शक्यता बळावते.

५ **नात्यांचे नियोजन** - नात्यांची गरज ओळखता येणे. प्रत्येक नात्याला त्याच्या गरजेप्रमाणे योग्य प्रतिसाद देता येणे. नात्यातले छोटे छोटे गुंते सोडवण्याची क्षमता ठेवणे. आपल्या मानसिक आरोग्यासाठी महत्त्वाचे आहे .आपल्या माणसांची सतत कुरबुरी हेवे _दावे ,इगो इतरांशी पटवून न घेता आणि इतरांकडून अवास्तव अपेक्षा ठेवणे विभक्त कुटुंबातून आलेल्या मुलांना पुढे जाऊन नाती जोडणे कठीण जाऊ शकते आणि अति सुरक्षित वातावरणात वाढलेल्या मुलांना नाती जोडताना समस्या येऊ शकतात.

६ **एकटे पण** - माणूस हा समाजशील प्राणी आहे आणि आपले मानसिक संतुलन चांगले राहण्यासाठी आपल्याला माणसांची गरज असते सतत एकटे राहणाऱ्या माणसांपेक्षा जास्त यंत्रांमध्ये रमणाऱ्या आपल्या कुटुंबीयांसोबत वेळ न घालवणाऱ्या व्यक्तींनाही मानसिक आजार जडण्याची शक्यता अधिक असते. मग अशा वेळेस योग्य समुपदेशक किंवा मनोविकार तज्ञाची मदत घ्यायला हवी. योग्य वेळी मदत मिळाली तर यापैकी अनेक जण आनंदी आणि निरोगी मानसिक आयुष्य जगू शकतात.

मग मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी काही गोष्टी करणे हे आवश्यक असते.

- १ शारीरिकदृष्ट्या सक्रिय रहा.
- २ सामाजिक रित्या एकत्र राहा.
- ३ ध्यानधारणा. योगासने करा.
- ४ तुमच्या भावना मते दुसऱ्यांना सांगा.
- ५ छंद जोपासा, पुरेशी झोप घ्या.
- ६ मोबाईलचा अतिवापर टाळा.

या गोष्टी आपण सातत्याने पाळल्या की आपले मानसिक आरोग्य नक्कीच चांगले राहण्यास मदत होईल आणि भविष्यकाळातील पिढीला या सगळ्यांचा त्यांचे मानसिक आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल यात शंकाच नाही.

संदर्भ -

1. गुगल.
2. लोकसत्ता.
3. वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन.
4. मराठी विश्वकोश.
5. "आरोग्याचे मानसशास्त्र" प्राध्यापक केशव गाडेकर

शालेय जीवनात मूल्य शिक्षण आणि शिस्तीचे महत्त्व

श्री. महेश रामकिशन बोधणे

प्राथमिक पदवीधर, जि.प.कें.प्राथमिक, शाळा, नहाद ता. वसमत जि. हिंगोली

शालेय जीवनात मूल्य शिक्षण आणि शिस्त यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. केवळ परीक्षेत चांगले गुण मिळवणे हे शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट नसून, विद्यार्थ्यांना चांगले नागरिक आणि जबाबदार व्यक्ती म्हणून घडवणे हे खरे शिक्षण आहे. शाळांनी मुलांमध्ये नैतिक मूल्ये आणि शिस्तीचा अंगीकार करण्यासाठी वेगवेगळे उपक्रम राबवले पाहिजेत. अशा प्रकारे मूल्य शिक्षण आणि शिस्त यांचा समतोल साधल्यास विद्यार्थी केवळ यशस्वीच नव्हे, तर समाजासाठी एक आदर्श व्यक्ती म्हणून घडू शकतो.

शालेय जीवन हा प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यातील एक महत्त्वाचा टप्पा असतो. याच काळात विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पाया घातला जातो. शिक्षण म्हणजे केवळ शैक्षणिक ज्ञान मिळवणे नसून, जीवनातील मूलभूत मूल्ये आत्मसात करणे आणि योग्य शिस्त अंगीकारणे हेदेखील त्याचा महत्त्वाचा भाग आहे. मूल्य शिक्षण आणि शिस्त या दोन घटकांचा प्रभावी समावेश शालेय जीवनात झाल्यास विद्यार्थी केवळ यशस्वीच नव्हे, तर एक जबाबदार आणि सद्गुणी नागरिक म्हणूनही घडतो.

मूल्य शिक्षणाचे महत्त्व व फायदे

मूल्य शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांना नैतिकता, प्रामाणिकपणा, सहकार्य, दयाळूपणा, जबाबदारी, आणि समाजाभिमुखता यांसारख्या गुणांचे शिक्षण देणे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा मानसिक, सामाजिक आणि नैतिक विकास घडतो.

शालेय जीवन ही विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक आणि चारित्र्य विकासाची प्राथमिक आणि सर्वात महत्त्वाची टप्पा असते. शालेय शिक्षण म्हणजे केवळ शैक्षणिक ज्ञान देणे नव्हे, तर विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता, सद्गुण आणि सामाजिक जबाबदारी रुजवणेही तितकेच आवश्यक आहे. मूल्यशिक्षण विद्यार्थ्यांना योग्य आणि आदर्श व्यक्तिमत्त्व घडवण्यास मदत करते. त्यामुळे, शालेय जीवनात मूल्यशिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

नैतिकता आणि चारित्र्य विकास : मूल्यशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये प्रामाणिकपणा, सचोटी, आदर, सहकार्य आणि जबाबदारी यासारखी नैतिक मूल्ये विकसित होतात. या सद्गुणांमुळे ते चांगले नागरिक बनू शकतात आणि समाजासाठी प्रेरणादायी ठरू शकतात.

सहकार्य आणि समानता : विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची वृत्ती वाढते आणि समाजात समानतेचा आदर करण्याची जाणीव होते.

संवेदनशीलता आणि करुणा : समाजातील दुर्बल घटकांप्रती दयाळूपणा आणि सहानुभूती वाढते.

नेतृत्वगुणांची जोपासना : मूल्य शिक्षणामुळे विद्यार्थी सक्षम आणि जबाबदार नेतृत्व गुण आत्मसात करतात.

समाजात चांगले नागरिक घडवणे : मूल्यशिक्षण हे विद्यार्थ्यांना समाजासाठी जबाबदार नागरिक बनवते. त्यांना समाजसेवा, स्वच्छता, पर्यावरण संरक्षण, गरजूंना मदत करणे यासारख्या गोष्टींचे महत्त्व समजते. यामुळे समाजात एकता आणि सहकार्य वाढते.

शिस्त आणि जबाबदारीची जाणीव : मूल्यशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्तबद्ध आणि जबाबदार वर्तनाची सवय लागते. ते वेळेचे नियोजन करतात, त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडतात आणि आपले कर्तव्य योग्य प्रकारे निभावतात.

मानसिक स्थैर्य आणि सकारात्मक दृष्टिकोन : सद्गुण आणि नैतिक मूल्ये शिकल्याने विद्यार्थ्यांच्या विचारसरणी सकारात्मक होते. त्यांना आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान मिळतो. नैराश्य, नकारात्मकता आणि चुकीच्या मार्गांना जाण्याची शक्यता कमी होते.

सहिष्णुता आणि सामाजिक ऐक्य : मूल्यशिक्षण विद्यार्थ्यांना विविध धर्म, भाषा, संस्कृती आणि पार्श्वभूमीच्या लोकांबद्दल आदर आणि सहिष्णुतेची भावना शिकवते. त्यामुळे समाजात बंधुभाव आणि शांतता टिकून राहते.

संघर्ष निराकरण आणि शांततामय सहजीवन : विद्यार्थ्यांना योग्य मूल्यशिक्षण मिळाल्यास ते कोणत्याही समस्या किंवा संघर्षाचा सामना संयमाने आणि शांततेच्या मार्गाने करतात. त्यांना परस्पर सामंजस्य, संवाद आणि सहकार्य यांचे महत्त्व कळते.

व्यसन आणि चुकीच्या मार्गापासून बचाव : योग्य मूल्यशिक्षण मिळाल्यास विद्यार्थी व्यसन, गैरवर्तन आणि चुकीच्या मार्गांना जाण्यापासून वाचतात. त्यांना योग्य आणि अयोग्य गोष्टींमधील फरक समजतो आणि ते सजगपणे निर्णय घेऊ शकतात.

पर्यावरणविषयक जागरूकता : मूल्यशिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये निसर्गप्रेम आणि पर्यावरण संरक्षणाची भावना रुजवते. स्वच्छता राखणे, पाणी वाचवणे, वृक्षारोपण करणे आणि प्लास्टिक टाळणे यासारख्या सवयी त्यांच्यात विकसित होतात.

भविष्यातील यशस्वी जीवनाचा पाया : मूल्यशिक्षण विद्यार्थ्यांना भविष्यातील आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्यास मदत करते. त्यांना कठीण प्रसंगातही योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता मिळते आणि त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक सशक्त आणि आदर्श बनते.

शिस्तीचे महत्त्व व फायदे

शिस्त म्हणजे स्वतःवर नियंत्रण ठेवणे आणि नियमांचे पालन करणे. शालेय जीवनात शिस्तीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे, कारण ती विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक, मानसिक आणि सामाजिक विकासाला गती देते. शिस्त ही केवळ शिक्षणापुरती मर्यादित नसून, ती संपूर्ण आयुष्यभर उपयोगी पडते.

शालेय जीवनातील शिस्त ही यशस्वी आणि सुसंस्कारी जीवनाचा पाया आहे. शाळेत शिस्तीचे पालन केल्यास विद्यार्थी भविष्याच्या आव्हानांना समर्थपणे तोंड देऊ शकतात. त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्यांने शिस्तीचे महत्त्व ओळखून तिचे पालन करणे आवश्यक आहे. शिस्त ही कोणत्याही यशस्वी जीवनाची गुरुकिल्ली आहे. शिस्त म्हणजे केवळ शाळेतील नियम पाळणे नव्हे, तर आत्मसंयम आणि जबाबदारीचे भान ठेवणे हा त्याचा गाभा आहे.

शिस्तीमुळे यश मिळते : शिस्तबद्ध विद्यार्थी अभ्यासात सातत्य ठेवतात, वेळेचे योग्य नियोजन करतात आणि ध्येय गाठण्यासाठी प्रयत्नशील राहतात. अभ्यासात नियमितता आणि एकाग्रता असल्यास चांगले गुण मिळतात व यश प्राप्त होते.

जबाबदारीची जाणीव निर्माण होते : शालेय जीवनात शिस्तीचे पालन केल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण होते. शाळेच्या वेळापत्रकानुसार वागणे, गृहपाठ पूर्ण करणे, शाळेतील विविध उपक्रमात सहभागी होणे यामुळे जबाबदारीची सवय लागते, जी भविष्यात उपयोगी ठरते.

वेळेचे व्यवस्थापन सुधारते : शिस्तीचे पालन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वेळेचे महत्त्व कळते. अभ्यास, खेळ, इतर उपक्रम यासाठी वेळेचे योग्य नियोजन केल्याने त्यांची उत्पादकता वाढते आणि कोणत्याही कार्यात यश मिळते.

चांगले आचरण आणि नैतिक मूल्ये विकसित होतात : शाळेत शिस्तीचे धडे मिळाल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये प्रामाणिकपणा, विनयशीलता, सहकार्य आणि संयम यांसारखी नैतिक मूल्ये रुजतात. हीच मूल्ये त्यांना उत्तम नागरिक बनवण्यास मदत करतात.

संघभावना आणि सहकार्याची वृत्ती निर्माण होते : शालेय जीवनात शिस्त पाळल्याने संघभावना आणि सहकार्याची वृत्ती वाढते. शालेय जीवनात शिस्तीचे पालन केल्याने विद्यार्थी सहकारी वृत्तीने वागतात. गटप्रकल्प, सांघिक खेळ, शाळेतील विविध उपक्रम यात सहभागी होताना त्यांना टीमवर्क आणि सहकार्य यांचे महत्त्व कळते.

मानसिक शांती आणि आत्मविश्वास वाढतो : शिस्तबद्ध जीवनशैलीमुळे मन शांत राहते. नियोजनबद्ध अभ्यास आणि वेळेच्या पालनामुळे तणाव कमी होतो आणि आत्मविश्वास वाढतो.

भविष्यातील यशस्वी जीवनासाठी आधार : शालेय जीवनात शिस्तीचे महत्त्व समजून घेतल्यास भविष्यात कोणत्याही क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी ती उपयोगी ठरते. शिस्तबद्ध लोक कोणत्याही परिस्थितीत स्वतःला योग्य मार्गावर ठेवू शकतात आणि ध्येय साध्य करू शकतात.

एकाग्रता आणि आत्मनियंत्रण वाढते : शिस्तबद्ध विद्यार्थ्यांना त्यांच्या उद्दिष्टांवर लक्ष केंद्रित करणे सोपे जाते.

संयम आणि नम्रता येते : शिस्तीमुळे व्यक्ती संयमी आणि नम्र बनते, जी समाजात स्वीकारली जाते.

मूल्य शिक्षण आणि शिस्त यांचा परस्परसंबंध

मूल्य शिक्षण आणि शिस्त हे एकमेकांशी निगडित आहेत. मूल्य शिक्षणाशिवाय शिस्त कठीण होते, आणि शिस्तीशिवाय मूल्ये आत्मसात करणे कठीण होते. योग्य मूल्य शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकतेची जाणीव असते, त्यामुळे ते स्वेच्छेने शिस्त पाळतात. त्याचप्रमाणे, शिस्तबद्ध विद्यार्थी आपल्या कर्तव्यांची जाणीव ठेवून उत्तम मूल्ये जोपासतात.

महाराष्ट्रातील अनियमित पर्जन्यमानाचा कृषी क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी
सुनित कैलास टरके

गोषवारा :

भारतीय शेती कसण्याची पध्दत आणि शेतीचे सतत होणारे तुकडीकरण यामुळे भारतीय शेती ही दारिद्र्यामध्ये सापडली आहे तसेच त्यामध्ये अनियमित पर्जन्यमानाची भर पडली. या कारणामुळे शेतीकडे बघण्याचा युवकांचा दृष्टीकोन नकारात्मक होत चाललेला आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी छत्रपती संभाजीनगर शहरातील 50 शेतकऱ्यांकडून प्राथमिक तथ्य संकलित करण्यात आलेले आहे. प्रस्तुत संशोधनाचे उद्दिष्ट हे अनिश्चित पर्जन्यमानामुळे कृषी उत्पादकतेमध्ये स्थिरता दिसून येत नाही. प्रस्तुत संशोधनातून असे निष्कर्ष आले की, अनिश्चित पर्जन्यमानाशी जुळवून घेतील अशा बियाणांच्या वाणांची निर्मिती करण्यात यावी.

मुख्य शब्द : हवामान, पर्जन्य, कृषी, आर्थिक स्थिती, युवक.

प्रस्तावना :

सध्याच्या काळात पर्जन्यमानातील बदल हे जगासमोरील सर्वात मोठी समस्या आहे. पर्जन्यमानाच्या अनिश्चिततेमुळे हवानामामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येत आहेत. सुरुवातीच्या काळात हवामानातील बदलाला नैसर्गिक घटक कारणीभूत असल्याचे मानले गेले. परंतु मागील काही दशकांमध्ये मानवीय हस्तक्षेपाचे मुल्यांकन केले असता निसर्गामधील बदल हे नैसर्गिक बदल नसून मानवी कृत्यामुळे बदलेले असल्याचे आढळून येते. भारतीय कृषी क्षेत्र हे मोठ्या प्रमाणात पर्जन्यामानावर आणि निस अवलंबून आहे. मान्सूनचे आगमन आणि निर्गमन याची अनिश्चितता, पर्जन्याच्या प्रमाणात आणि वितरणात वाढणारी अनियमितता, वाढते तापमान यामुळे भारतीय ऋतू चक्रात मोठ्या प्रमाणात बदल होत असल्याचे स्पष्ट होते. यामुळे मोठ्या प्रमाणात पीक रचनेत बदल होत आहे. तसेच कृषी क्षेत्राच्या उत्पादकतेवर मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आलेला दिसतो. बदललेल्या नैसर्गिक परिस्थितीमुळे कृषी क्षेत्रावर होणाऱ्या दुष्परिणामांची तीव्रता कमी करण्यासाठी ही परिस्थिती नियंत्रणात आणावी लागेल किंवा त्या परिस्थितीशी जुळवून घ्यावे लागेल.

व्याख्या :

युनायटेड नेशन्स फेमवर्क कन्व्हेन्शन ऑन क्लायमॅट चेंज : ज्याचे मुळ मानवी कृतीत आहे, असा जागतिक वातावरणाच्या संरचनेत झालेला आणि नैसर्गिक परिवर्तनशिलतेबरोबरच प्रदिर्घ काळासाठी अनुभवास येणारा हवामानातील बदल म्हणजे हवामान बदल होय.

उद्दिष्ट्ये :

1. अनिश्चित पर्जन्यमानामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती ढासाळत आहे.
2. पर्जन्यातील अनिश्चिततेमुळे युवकांचा रोजगारासाठी कृषी क्षेत्राकडील कल कमी होत आहे.

गृहितके :

1. कृषी क्षेत्रातील अनिश्चित उत्पादन आणि ढासाळत चाललेली आर्थिक परिस्थिती यामुळे युवक हे कृषी क्षेत्रापासून दूर जात आहेत.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. जसे की, प्रश्नावली, शासकिय संकेतस्थळे, साप्ताहिके, मासिके, पुस्तके, शोध निबंध यांचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक तथ्य हे प्रश्नावलीच्या माध्यमातून छत्रपती संभाजीनगर शहरातील 50 शेतकऱ्यांकडून संकलित करण्यात आलेले आहे. तथ्याचे विश्लेषण करण्यासाठी एस.पी.एस.एस. या सांख्यिकीय साधनाचा वापर करण्यात आलेला आहे.

चर्चा :**तक्ता क्र. 1**

आर्थिक स्थितीतील बदल	वारंवारता	टक्केवारी	संचयित टक्केवारी
कोणताही बदल नाही	13	26%	26%
ढासाळत आहे	26	52%	78%
सुधारत आहे	11	22%	100.0%
एकूण	50	100.0%	100.0%

स्त्रोत : सर्वेक्षण पाहणी 2025

वरील तक्ता क्रमांक 1 मध्ये उत्तरदात्यांच्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर पर्जन्यमानातील बदलामुळे कसा बदल होत आहे याविषयी आढावा घेण्यात आलेला आहे. एकूण उत्तरदात्यांपैकी पर्जन्याच्या अनिश्चिततेमुळे आर्थिक स्थितीमध्ये कोणताही बदल झालेला नाही अशा उत्तरदात्यांची संख्या ही 13 (26%) एवढी आहे. आर्थिक स्थिती ढासाळत आहे अशा उत्तरदात्यांची संख्या ही 26 (52%) एवढी आहे. तर आर्थिक स्थितीत बदल नाही किंवा आर्थिक स्थिती ढासाळत आहे याची संचयित टक्केवारी 78% एवढी आहे. आर्थिक स्थिती सुधारत आहे अशा उत्तरदात्यांची संख्या ही 11 (22%) एवढी आहे. वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, पर्जन्यमानाच्या अनिश्चिततेमुळे तसेच पर्यावरणीय बदलांमुळे पीकांवर पडणाऱ्या रोगांचे प्रमाण वाढत चालेले आहे. यामुळे शेतीतील उत्पादन आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात घट होत आहे यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती ढासाळत चालल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. 2

युवकांचा रोजगारासाठीचा कल	वारंवारता	टक्केवारी	संचयित टक्केवारी
कृषी क्षेत्राकडे कल	08	16%	16%
व्यवसायाकडे कल	12	24%	40%
शासकिय नौकरीकडे कल	19	38%	78.0%
खाजगी नौकरीकडे कल	11	22.0%	100.0%

एकूण	50	100.0%	100.0%
------	----	--------	--------

स्त्रोत : सर्वेक्षण पाहणी 2025

वरील तक्ता क्रमांक 2 मध्ये प्रस्तुत विषयी सर्वेक्षण करित असतांना शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील युवकांचा रोजगारासाठी असणाऱ्या कालाविषयी माहिती संकलित केलेली आहे. वरील आकडेवारी वरून असे निदर्शनास येते की, कृषी क्षेत्राकडे युवकांचा कल 8 (16%) एवढा आहे. उद्योग क्षेत्राकडे युवकांचा कल 12 (24%) एवढा आहे. शासकिय नौकरीकडे युवकांचा कल 19 (38%) एवढा आहे. तर खाजगी नौकरी करण्याकडे युवकांचा कल 11 (22%) एवढा असल्याचे दिसून येते. एकूण उत्तरदात्या शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील 84% युवकांचा कल शेती सोडून इतर रोजगाराच्या स्त्रोताकडे असल्याचे यावरून निदर्शनास येते. कृषी क्षेत्राची बदलत असलेली सामाजिक तसेच आर्थिक स्थिती ढासाळत चाललेली आहे, म्हणून युवकांचा कृषी क्षेत्राकडे बघण्याचा दृष्टीकोन नकारात्मक बनलेला आहे. यामुळे कृषी क्षेत्राकडे युवक वळत नसल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

1. भविष्यामध्ये अन्न सुरक्षेचा प्रश्न अधिक तीव्र बनण्याची शक्यता आहे. यासाठी प्रतिकूल हवामानाचा प्रतिकार करू शकतील अशी शेती पध्दती विकसीत करणे ही काळाची गरज आहे.
2. हवामानाचा अचूक वेध घेण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाची निर्मिती करण्यात यावी.
3. अनिश्चित पर्जन्यमानाशी जूळवून घेतील अशा बियाणांच्या वाणांची निर्मिती करण्यात यावी.
4. युवकांचा कृषी क्षेत्राकडे कल वाढविण्यासाठी कृषी प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.

उपाययोजना :

1. शेतकऱ्यांना शेती कसण्यासाठी लागणाऱ्या आधुनिक तंत्रज्ञान खरेदीसाठी शासनाने आर्थिक सहाय्य करावे.
2. शेती पूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.
3. कोरडवाहू शेती ओलिताखाली आणण्यासाठी सिंचन क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्यात यावे.

संदर्भ :

1. मोरवंचिकर रा. श्री. (2006), भारतीय जलसंस्कृती : स्वरूप व व्याप्ती, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली.
2. के. सागर (2000), कृषी विषयक घटक, के. सागर प्रकाशन, पुणे.
3. कापसे बी. बी. (2011), मराठवाड्यातील हवामान, पर्जन्यमान, निराली प्रकाशन, पुणे.
4. शिंदे मदन राधाकिसन (2013), कृषी विकास व आधुनिक सिंचन पध्दती, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
5. धोंगडी वृषाली (2023), भारतात दुष्काळ जाहीर करण्याचे निकष काय? त्यावरील उपाय कोणते? लोकसत्ता.
6. शहा रूप (2016), जल संकट, जल संवर्धन आणि जल व्यवस्थापन, योजना मासिक, भारत सरकार.
7. <http://www.fao.org/climatechange>
8. <https://maharain.maharashtra.gov.in/>